

3. PODUNAVSKI BUNJEVCI

3.1. O životu na *salašu*

Izložba *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca* bila je posvećena raznim aspektima života i rada bačkih Bunjevaca. Predmeti pomoću kojih se ovom izložbom pokušala ispričati priča o životu Hrvata Bunjevaca iz Bačke od kraja 19. stoljeća pa do četrdesetih godina 20. stoljeća, pripadaju naraštajima Bunjevki i Bunjevaca koji danas žive u Hrvatskoj. Katkada se priča proteže i do današnjih dana. Način života njihovih predaka prikazan je kao mozaik sastavljen od različitih obiteljskih sjećanja sačuvanih u predmetima iz toga razdoblja. Svaki je pojedinac, netko više a netko manje, neposredno ili posredno vezan uz *salaš*, osobnim doživljajem kroz sjećanja i uspomene, rjeđe tek samo preko svojih bližih ili daljih predaka. Različit odnos svakoga pojedinca prema *salašu* i prema precima koji su tamo živjeli moguće je iščitavati u predmetima koje je svaki od njih sačuvao. Iz sklopa više različitih (katkada i sličnih) priča ipak je na izložbi bilo moguće prikazati *salaš* kao jedinstvenu stambenu, obiteljsku i gospodarsku cjelinu. Izložba je sve to dočarala predmetima i slikom, a ovdje ću tu sliku pretočiti u riječ (popraćenu fotografijama) i поблиže pokazati kakvim životom su bački Bunjevci živjeli u tom burnom razdoblju.¹

Svakidašnjicu Bunjevaca obilježavao je precizno organiziran dnevni raspored poslova. Seljačke su obitelji uzgojem stoke i poljodjelstvom nastojale iz godine u godinu povećavati svoju imovinu, osobito površine obradivoga tla. Bunjevački očevi rado su školovali svoje sinove, no istodobno su vodili računa o tome da dovoljno radne snage ostane na *salašu* kako usporavanje radnog ritma ne bi dovelo do nazadovanja. U početku isključivo stočari, Bunjevci su postupno stočarstvo podređivali zemljoradnji. Uzgojem i prodajom stoke stjecali su novac za kupovinu plodnog obradivog tla i svoju djelatnost sve više usmjeravali prema zemljoradnji. Obje grane privređivanja jednako su važne u životu bunjevačkog *paora* (seljaka).

Fotografija krava na *salašu* (sl. 14) i nekolicina karakterističnih predmeta približavaju svijet salašarskih stočara. Jedan takav predmet je žig kojim je svaka obitelj obilježavala stoku radi prepoznavanja njezine pripadnosti. (sl. 15)

¹ Budući da se u ovome prilogu kombiniraju podaci prikupljeni pri istraživanju koje je prethodilo pripremi izložbe s podacima iz literature, u tekstu se neće posebno navoditi korišteni izvori. U pripremi teksta koristila sam sljedeće izvore: Beljanski 1970; Černelić 1990; ibid. 1992; ibid. EZ FFZ Z 117; ibid. EZ FFZ Z 118; ibid. EZ FFZ Z 138; ibid. EZ FFZ Z 143; ibid. EZ FFZ NR 87; Ćupurdija 1993; Peruničić 1958.

Sl. 14. Detalj sa salaša Dulić na Đurđinskim salašima snimljen četrdesetih godina 20. stoljeća

Sl. 15. Žig s oznakom MB Lozije Balažević-Marinkića iz Tavankuta

Karakteristični stočarski predmeti su i zvona za krave i ovce, kao i drvena pastirska čutura (sl. 16 i 17).

Sl. 16. Zvono za krave s oznakom plemićke pripadnosti u vlasništvu obitelji Brčić-Kostić

Sl. 17. Drvena pastirska čutura obitelji Skenderović s Đurđinskih salaša

Svinje i ovce su se izgonile na *dolove* (dio neobrađive zemlje pod travom i trskom uz vodu), ovce i krave pasle su na zemljištu ostavljenom na *ugar* (dio obrađivog tla ostavljenog da se odmori), a krupna stoka vodila se na *atove*, zajedničke salašarske pašnjake. (sl. 18)

Sl. 18. Ovce na ispaši na dolu na Đurđinskim salašima

Na vremena kada su *risari* (kosci) ručno kosili i želi podsjećaju nas karakteristični predmeti, koji su u Bunjevaca neizostavni prilikom tih poslova: *čobanja*, plosnata drvena posuda za vodu u kojoj se voda održavala hladnijom² (sl. 19), i *đuga*, vrč iz kojega su *risari* pili vodu (sl. 20) da im povrati snagu kako bi taj najteži i najvažniji posao u životu bunjevačkih salašara priveli kraju (sl. 20a). Tako su, primjerice, i neke druge karakteristične sprave vezane za rad na zemlji: motiku, ašov i grablje, donijele sa sobom Roza Fratrić i njezina majka Marta Knezi iz rodnog Lemeša.

² *Čobanju*, koja je pripadala obitelji Kubatović, bračni je par Geza i Nadica nabavio u Đurđinu preko zemljoradničke zadruge, gdje su je zapazili i uzeli budući da tamo više nikome nije trebala. Pred petnaestak godina obojili su je u želji da je zaštite od propadanja te su na taj način zapravo narušili njezin izvorni izgled. Tako je stjecajem okolnosti ta *čobanja* našla svoj put do Zagreba.

Sl. 19. Čobanja obitelji Kubatović iz Đurđina

Poljodjelstvo i povećanje zemljišnog posjeda omogućili su postupni gospodarski razvitak mnogim bunjevačkim obiteljima. Takav odnos prema zemlji Bunjevci su ponajprije izgrađivali u obiteljskim zadrugama. Takav oblik organiziranog života uključuje širu obitelj udruženu po krvnoj i bračnoj pripadnosti i podrazumijeva nedjeljivost zajedničkog imetka, zajedničko gospodarenje i podjednako korištenje svih dobara te zajednički životni prostor. Zadrružni način života Bunjevaca je u 19. stoljeću bio u usponu i upravo je dobro organizirana podjela rada među članovima zadruge stvorila čvrstu gospodarsku osnovicu za napredovanje mnogih bunjevačkih obitelji. Premda su se zadrružne obitelji već na početku 20. stoljeća, a osobito u dvadesetim i tridesetim godinama dijelile³, može se reći da se pozitivne posljedice takvog načina gospodarenja osjećaju sve do današnjih dana, usprkos svim događajima koji su tijekom

³ Pojedine su se zadruge dijelile još i kasnije. Pravo vrijeme diobe zadrružnih obitelji nije uvijek jednostavno utvrditi jer se način diobe razlikuje od zadruge do zadruge. Pojedine zadruge su se do određenog stupnja podijelile unutar obitelji, a da se dioba katastarski provela kasnije. Otac katkada nastoji ne dijeliti zadrugu (ili to ne dopušta) i kada to sinovi od njega zatraže; ako u tome i ne uspije, sinovi se moraju obvezati da će ga svaki sa svojega dijela zemlje izdržavati do smrti. Moglo je biti i obratno: dioba se formalno provede pod uvjetom da roditelji zadrže pravo "plodoužitka" do smrti s čitave "bivše" zajedničke baštine. U obama slučajevima uočljiva je važnost ekonomskog osiguravanja roditelja. Bilo je slučajeva da je zajednica i dalje gospodarski organizirana kao zadruga, ali svaka obitelj živi odvojeno na svojem *salašu*. Gotovo da je svaka zadruga slučaj za sebe pa bi problematiku diobe valjalo istraživati na više individualnih uzoraka. Može se uopćeno i uvjetno govoriti o prijelaznim oblicima postupne diobe zadruge u završnoj fazi njihova postojanja.

Sl. 20. i 20a. Risari za vrijeme žetve na Đurđinskim salašima snimljeni četrdesetih godina 20. stoljeća

prethodnog stoljeća potresali zemljoposjednički sloj seljaštva. Prve potrese uzrokovale su promjene nastale kao posljedica raspadanja zadruga. Međutim, dobro uhodani način gospodarenja i iskustvo stečeno zajedničkim radom, omogućili su mnogim osamostaljenim obiteljima da nakon početnih poteškoća uspješno nastave s djelatnostima kojima su ih dobro podučili njihovi preci. Neki od predmeta na izložbi pripadali su kućnom inventaru obiteljskih zadruga. Tako, primjerice, iz zadružne obitelji Balažević-Marinkić potječu zemljani lonac na kojemu se kuhalo na ognjištu, dvije *zdile za paprikaš* i salatu. Vrlo vjerojatno su i drugi predmeti iz 19. stoljeća bili vlasništvo obitelji koje su živjele u zadružnoj zajednici. Današnji vlasnici tih predmeta uglavnom više ne znaju njihovu ranu povijest. Mogu tek potvrditi jesu li pojedini predmeti pripadali njihovim *didama* ili *majkama* (bakama), a možda i naraštaju prije njih. Predmeti prikazani na izložbi vezani uz osobu domaćina, kao što su štap *dida* Pere Šarčevića iz Žednika, šbara *dida* Neste Brčića-Kostića iz Verušića i lula *dida* Miška Knezija iz Lemeša (sl. 21), pripadaju tom razdoblju⁴. Ruža Balažević, koja potječe iz nekadašnje zadruge Balažević-Marinkić, vlasnica je slike *gazde* Lozije Balaževića (1856. – 1925.), koju je nacrtao njezin nećak, slikar Josip Skenderović-Ago, koji danas živi u Parizu. Njegova grana roda Balaževića nije nastavila živjeti u zadruzi jer nakon diobe za to nije imala uvjeta.

Sl. 21. Lula *dida* Miška Knezija iz Lemeša

⁴ Terezija Crnjac, rođena Šarčević, misli da je domaćinov štap njena *dide* Pere pripadao možda još njenom *pradidi* Veci Šarčeviću.

Domaćin zadruge uvijek je bio otac, kojega *čeljad* (ukućani) zovu *baćo*, katkada i *čiča* ili *ranko*. U pravilu bi ga nakon njegove smrti zamijenio najstariji sin, no ako on nije želio ili nije bio sposoban obavljati tu dužnost, braća su mogla izabrati onoga kojega su smatrala najsposobnijim. Većinom su se zadruge dijelile nakon *baćine* smrti i pojedine grane koje su imale uvjete za nastavak združnog života osnivale su nove zadruge sa svojim sinovima. Domaćin zadruge je zapovijedao i u dogovoru sa sinovima određivao kako će se rasporediti posao. On je raspolagao ukupnom imovinom i obavljao sve poslove s vlastima. Samo je rijetko sudjelovao u poslovima vezanim uz stoku ili trgovinu. Katkada je trgovačke poslove prepuštao najstarijem sinu (primjerice u zadruzi Matarića-Opštinaru kod Sombora). Slično je bilo i u zadruzi Dulića na Đurđinu, no *baćo* je s *nanom* (majkom) živio u Subotici, pa je najstariji sin preuzeo njegov dio zaduženja na *salašu*.

Autoritarnu osobnost domaćina simboliziraju predmeti koji su mu pripadali i koji na neki način obilježavaju njegovu dominantnost u životu bunjevačke obitelji. Uz domaćina druga je važna osoba na *salašu* bila njegova žena, zvana *snaša* ili *nana*. U somborskom kraju zovu je *gazdaricom*. Taj se naziv čuje i u subotičkom kraju, ali samo izvan kruga združne obitelji. Njezina je uloga bila osobito važna. Bila je prva među ženama, svaka ju je snaha morala poštovati, slušati i izvršavati njezine zapovijedi. Većinom je dužnost domaćice bila samo da određuje i nadzire poslove svojih snaha. Međutim, ako je bila čestita, pomagala im je, često je čuvala unučad i vodila o njima brigu, a katkada je njezina dužnost bila i da hrani piliće, nasaduje kvočke i skuplja jaja (primjerice u zadruzi Gabrić iz Starog Žednika). Drugdje su snahe bile zadužene i za te poslove. One su se u obavljanju svih kućanskih poslova izmjenjivale kao *ređuše* obično jedanput u tjednu. Glavni posao *ređuše* bio je kuhanje. U somborskom kraju *ređuša* je obavljala sve poslove vezane uz kuću i okućnicu, dok su u subotičkom kraju poslovi bili različito raspoređeni među ženama. Tako je, primjerice, u spomenutoj zadruzi Gabrić *ređuša* pekla kruh i pravila mliječne proizvode, a posebno su se redale žene zadužene za kuhanje. Slična je podjela posla potvrđena i u Subotici. U zadruzi Balažević-Marinkić iz Tavankuta uz *ređušu*, koja je sama obavljala sve te poslove, birala se i posebna *domaćica*, koja je čistila stambeni dio *salaša*, brinula se za bolesne i starije članove zadruge. U podjelu poslova još je bila uključena i tzv. *stanarica* čija je dužnost bila da se brine za *živinu* (perad), polagala je kvočke, hranila piliće i skupljala jaja (sl. 22). Ostale žene, koje toga tjedna nisu bile *ređuše* niti su sudjelovale u nekim od drugih navedenih poslova, bile su zadužene za pranje i *roljanje* (glaćanje) rublja.

Muške poslove određivao je uglavnom domaćin u dogovoru sa sinovima. Obično je jedan sin bio kočijaš, drugi volar, ostali su se brinuli za krave, ovce, svinje. Često su djevojčice čuvala perad, djevojke krave, a dječaci svinje i ovce (sl. 23).

Obitelji s više zemlje i stoke imale su još i sluge koje su obično odlazile na udaljeniji *salaš* i obavljale poslove u polju, vinogradu, sijale kukuruz, sadile povrće i po potrebi radile druge poslove. Sluge su se uzimale u *subašluk*, a u većim bi obiteljima jedan ili dva bračna para povremeno odlazili u *subašluk*, jer je bilo dovoljno radne snage te nije bilo potrebno uzimati sluge.

Sl. 22. Stanarica brani pučke na salašu Ivković Ivandekić na Đurđinskim salašima (snimljeno četrdesetih godina 20. stoljeća)

Sl. 23. Svinjar na salašu Dulić na Đurđinskim salašima snimljen četrdesetih godina 20. stoljeća

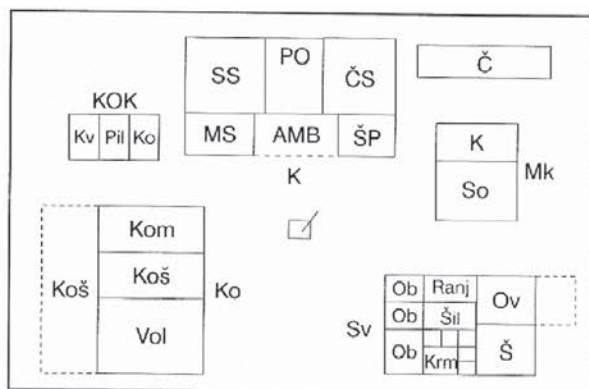

Sl. 24. Salaš obitelji Dulić snimljen četrdesetih godina 20. stoljeća

U kratkim crtama pokušala sam prikazati osnovne značajke života i rada na *salašima* onako kako su bili organizirani u obiteljskim zadrugama. Dijeljenjem obitelji sav raznovrsni posao, koji je prije bio raspoređen među zadrugarima, sada se morao obavljati unutar jedne obitelji. Žena je sada morala sama raditi sve kućanske poslove: kuhati, peći kruh, praviti mliječne proizvode, brinuti se za živinu, prati, glačati itd. Muž je preuzeo ukupnu brigu o stoci, uz pomoć tom poslu dorasle djece. Život na *salašu* ostao je isti, samo se organizacija posla morala promijeniti zbog smanjene radne snage.

Opisani način života i rada bunjevačkih salašara bio je prikazan na dijelu izložbe posvećenom *salašu* pomoću pojedinih predmeta, koji su se u njihovim domaćinstvima upotrebljavali, da bi izložba kao povezana cjelina dočarala kako je tako organizirani život i rad bunjevačkih salašara utjecao na dobrobit bunjevačkih obitelji. Tako su predmeti za dnevnu uporabu i predmeti vezani uz svakodnevne ženske poslove bili smješteni u dijelu izložbenog prostora koji je ujedno preslikao raspored stambenog prostora bunjevačke kuće koja se naziva *salaš*. *Salaš* je istovremeno naziv i za čitavu okućnicu s dvorištem (*avlijom*) u kojem su raspoređene sve gospodarske zgrade.

Fotografija stambene zgrade (sl. 24) i tlocrt čitavoga gospodarskog kompleksa *salaša* zadružne obitelji Dulić s Đurđinskih salaša s početka 20. stoljeća može na najbolji način dočarati ambijentalno ozračje *salaša* (prilog 7). Nema jednakog rasporeda zgrada na *salašima*. Svaki *salaš* ima na drugačiji način raspoređene gospodarske zgrade, no manje-više objekti iste ili slične namjene postoje na svim *salašima*. Tlocrt *salaša* obu-

Stambene prostorije

- K - kuća
 MK - mala kuća
 SO - soba
 ČS - čista soba
 SS - soba za stajanje
 MS - mala soba
 ŠP - špajc
 PO - pododžak

Gospodarske zgrade

- KOK - kokošinjak
 KV - kokošinjak za kvočke
 PIL - kokošinjak za piliće
 KO - kokošinjak za kokoši
 KO - košara
 KOM - komara za sermaj i sersam
 KOŠ - košara za konje
 VOL - volarica
 SV - svinjak
 OB - obor
 RANJ - odio svinjaka za ranjenike
 ŠIL - odio svinjaka za šildane
 KRM - odio svinjaka za krmače
 OV - ovčinjač
 KOR - korlat
 Š - šupa
 Č - čardak

bunar s đermom

Prilog 7. Tlocrt salaša obitelji Dulić u Đurđinu s početka 20. stoljeća (izradila M. Černelić)

hvaća gospodarske zgrade u krugu salaškog kompleksa i ujedno pokazuje kakvim su se poslovima bunjevački salašari bavili. Dulićev *salaš* bio je ograđen na noviji način ogradom od dasaka. Mnogi su *salaši* imali ograde od *prošća*, koje se pravilo od iscjepkanog i istesanog *drača* (bagrema) i stavljalo između bagremovih stupova na razmaku od dva metra. Ranije su se ograde pravile od pletera.

Košara je gospodarska zgrada u kojoj su bile tri prostorije: *komara* za *sersam* (oprema za konje) i *sermaj* (alat), *košara* za konje i *volarica* za volove. Uz *košaru* je *korlat*, ograđeni prostor u koji se puštala stoka da se nakupi đubar. U posebnoj zgradi smješteni su: *ovčinjak* za ovce, *svinjak* za svinje (s tri obora: za *ranjenike* (svinje na tovu), *šildane* (nazimad) i za krmače) i *šupa*. *Kokošinjak* je također trodijelan s prostorom za kvočke, za piliće i za kokoši. Prije su za držanje živine koristili *koternjak* okruglog oblika od pruća. Obično su na *salašu* bili i posebni *ambari* pleteni od vrbova pruća, no na Dulićevu zadružnom *salašu* nije ih bilo. Žito su držali na tavanu *svinjaka* i *košare*. U *avliji salaša* još se nalazi i *čardak* za držanje kukuruza, a ispred Dulićeva *salaša* bio je *bunar s đermom*.

Većinu starih fotografija koje prikazuju život na *salašu* obitelji Dulić s Đurđinskih salaša snimio je njihov potomak, inženjer arhitekture Bolto (Baltazar) Dulić, pred početak Drugoga svjetskog rata (sl. 14, 18, 20, 20a, 22, 23, 24).⁵ To su tek pojedini karakteristični prizori iz njegova bogata albuma posvećena životu i radu salašara.

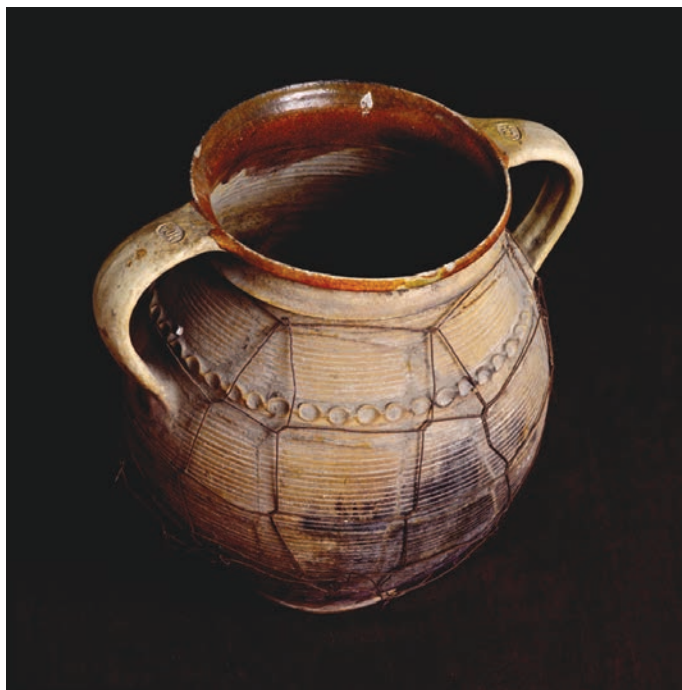
Mnogi na izložbi prikazani predmeti upotrebljavali su se u salašarskim domaćinstvima izvan stambena dijela *salaša*. To su u prvom redu *kotarice* izrađene od različitih vrsta materijala, slame, šaša i pruća, različite namjene: za prenošenje drva, *čutki* (orunjeni klip kukuruza), za voće, za sabiranje jaja i dr. (sl. 25), *obranca*, duga drvena naprava za prenošenje različitih vrsta tereta: mlijeka u *kanama*, različitih proizvoda koji su se nosili na *pijacu* u *kotaricama* ili u *bućuru* (zavežljaju od marama) i dr. Teret se prevozio drvenim kolicima zvanim *tragač*.

Sl. 25. Kotarica od pruća, jedan od tipičnih uporabnih predmeta u salašarskom domaćinstvu

⁵ Za ostale stare ovdje priložene fotografije nisu poznati njihovi autori. Fotografije za potrebe izložbe i popratnog kataloga snimio je Robert Leš, od kojih je jedan dio korišten i u ovome prikazu.

Stambena zgrada *salaša* pravokutna je oblika s dvoslivnim krovom, izgrađena od nabijene zemlje. Postoji više tipova *salaša*: s trijemom ili bez trijema, dvodijelni, trodijelni ili višedijelni, a stariji tip *salaša* objedinjavao je pod istim krovom prostorije za stanovanje i prostorije za stoku. Najčešće se *salaš* sastoji od triju glavnih prostorija: *čiste sobe*, *kuće* i *stajace* ili *domaćinske sobe*. Ispred tih prostorija nalazi se trijem, koji se u subotičkom kraju naziva *ambetuš*, a u somborskom *gonak*. Obično je dio trijema s desne strane zatvoren i tu je smještena ostava (*špajc*), a s lijeve strane je *mala soba* za mladi bračni par. Za *malu sobu* se u somborskom kraju čuje i naziv *kiljerac*, a to ujedno može biti i manji stambeni objekt, kakav u subotičkom kraju zovu *malom kućom*. U *špajcu* se držalo mlijeko, sir, mast, slanina, kobasice, šunka za svakodnevnu upotrebu i zimnica na policama i nižim klupama. Bunjevačke obitelji i danas njeguju tradiciju pripreme *dunca* (konzerviranog voća). U *špajcu* su se držali keramički lonci za *kiselnu* i *pekmez*, za *žmare* (čvarke) i sl. (sl. 26, 27) Današnji vlasnici tih predmeta njihovu namjenu često ne razlikuju⁶.

Sl. 26. Keramički lonac za žmare (čvarke)

⁶ Tako, primjerice, Dubravka Bačlija, rođena Skenderović, čuva takve predmete u spomen na svoju majku Stanu Vuković, rođenu Šarčević, i njezin *salaš* u Tavankutu. Ističe da se ranije u takvim loncima držala *kiselna*, a kasnije su se više koristili za čuvanje *pekmeza* od šljiva. Tako je i lonac za čvarke vrlo vjerojatno izvorno služio za kuhanje na ognjištu, no Jasna Balažević, u čijem je on vlasništvu danas, to ne može potvrditi. Danas je on ukrasni predmet u njezinu stanu u Zagrebu.

Sl. 27. Keramički lonac za kiselnu i pekmez

Špajc se zidom najčešće naslanja na *čistu sobu* u kojoj se u prošlosti većinom nije boravilo. U njoj se nalazio namještaj i oprema koju je žena udajom donosila u muževljev dom. Tu se obvezatno u prošlom stoljeću nalazio *kovčeg*, u kojemu je udavača donosila svoje *aljine*, kasnije poznatije pod imenom *štafir*. Umjesto *kovčega* već se krajem 19. stoljeća *štafir* nosio u *dolafu* i *šifunjeru* (ormaru). Namještaj iz *čiste sobe* prikazan na izložbi dio je *štafira* Kate Buljovčić, koja se udala za Peru Balaževića iz Tavankuta 1909. godine. To su *šifunjer*, *kanap*⁷, *stoc* (stolac) i *mašina* (šivaći stroj). *Kanap* u *čistoj sobi* baš i nije mogao imati svaki salašar, no činjenica je da je još na početku 20. stoljeća takav secesijski namještaj našao svoje mjesto na *salašu* obitelji Lozije Balaževića. Uz namještaj se stilski dobro uklopio i secesijski *lampaš na petrolin* na stropu *čiste sobe* koji je obitelj nabavila nešto kasnije. Na zidu *čiste sobe* nalazio se i zidni sat, a već spomenuta slika domaćina Lozije Balaževića, Perina oca, visjela je na zidu *čiste sobe* i na njihovu *salašu* u Tavankutu⁸. Balaževići su tridesetih godina 20.

⁷ Kanape (od francuske riječi canapé). Danas je taj namještaj u vlasništvu Marije Balažević, rođene Tursan iz Šenkovca, bunjevačke snahе udane za Perina sina Željka, koju su Tavankučani zvali *Zagrepkinjom*, i nalazi se u njezinu stanu u Zagrebu.

⁸ Potomci salašara običavali su slagati kolaže obiteljskih fotografija. Ruža Balažević posjeduje jedna takav kolaž fotografija obitelji Laze i Klare Balažević. Fotografije između ostalog prikazuju muške članove zadrugne obitelji Balažević-Marinkić i domaćina i domaćicu zadruge na okupu, te pojedinosti iz života Ružine obitelji i njenih roditelja Josipa i Marije, rođene Gabrić.

stoljeća preuređivali svoj *salaš* pa su uske salašarske prozore proširili. Tom su prigodom svoj *salaš* obogatili novim raskošnim zavjesama.

U središnjem dijelu *salaša* nalazi se kuhinja koja se sastoji od prednjeg dijela koji se naziva *kuća* i stražnjeg dijela zvanog *pododžak* s otvorom za odvod dima na stropu. Taj dio kuhinje ostatak je nekadašnjeg otvorenog ognjišta. U ovoj se prostoriji pripremala hrana (sl. 28). U *kući* su se na dvjema stranama nalazila pećna vrata ispred kojih je bilo postolje zvano *banak*. Ognjište je bilo na jednom *banku* i tu se kuhalo na tronošcu zvanom *sadžak*, u zemljanim loncima ili u *kastronama*, *zđilama od tuča* (željeza). Jedan od najstarijih izložbenih predmeta u prostoru koji je predstavljao *kuću* bio je lonac u kojemu se kuhalo na ognjištu. Pripadao je zadružnoj obitelji Balažević-Marinkić⁹.

Sl. 28. Kokice, sliku nekadašnjeg izgleda kuhinje (kuće), oslikala je bunjevačka slikarica naive Cilika Dulić

Obično se pored postolja nalaze jedna ili dvije *katlanke* za kuhanje, malo odignute od zemlje, zidane od *valjaka* (čerpiča) i omazane blatom s udubljenjem u koje se stavljao kotao. Većinom je *katlanka* bila zidana i u dvorištu kao samostalan objekt ili uz krušnu peć i tu se pripremala hrana za perad, topila mast, pekao *pekmez* od šljiva i dr. Na pojedinim *salašima* niše u zidu služile su kao police za posuđe.

U vrijeme zadružnih obitelji u ovoj su prostoriji najveći dio poslova obavljale *ređuše*. Za potrebe izložbe prikupljeno je dosta raznovrsnih predmeta koji su se upotrebljavali za pripremanje hrane i kolača. Ti predmeti dio su kućnog inventara *salaša* (i ne samo *salaša*), koji su pojedine Bunjevke ponijele sa sobom iz zavičaja¹⁰. Važnu skupinu čine

⁹ Dio je to kućnog inventara *dida* Laze i *majke* Klare, koji su prvo naslijedili njihov sin Josip i snaha Marija, rođena Gabrić, roditelji Ruže Balažević, koja je njegova današnja vlasnica.

Sl. 29. Kantar-vaga s kvintovima, vlasništvo obitelji Fratrić iz Sombora

predmeti koji su se koristili u pripremi hrane s brašnom: sito, rešeto¹¹, kantar-vaga s kvintovima (sl. 29), dvije *kotarice* za dizanje tijesta prije stavljanja u krušnu peć ili nošenja u pekarnicu (sl. 30), te komplet *sinije* (daske), *oklagije* (valjka za tijesto) s lane-nim stolnjakom i salvetom, *mamuze*, nazubljeni kotačić za rezanje tijesta i osam vrsta tjestenine kakve Bunjevke i danas pripremaju u svojim domaćinstvima¹².

Treća prostorija bunjevačkog *salaša* je *soba za stajanje* ili *stajaća soba*, katkada zvana i *domaćinska soba*, u kojoj su bunjevački salašari provodili najviše vremena, osobito zimi. To je ujedno prostorija za ručanje i spavanje. Osobito je živo bilo u vrijeme zadružnih obitelji kada je u toj sobi boravilo i do dvadesetak ljudi. Ljeto je u životu

¹⁰ Neki od njih samo su uspomena na zavičaj, no pojedini predmeti i danas se upotrebljavaju u suvremenim kuhinjama Bunjevki i izvan Bačke. Neke od tih predmeta ponijele su sa sobom i bunjevačke snahe koje su dospjele u Bačku udajom za Bunjevce. Tako je Marija Tursan, udana Balažević, donijela iz Tavankuta drveni batić za drobljenje krumpira, mlinac za mak i dr., a Nadica Crnković, udana Kubatović, donijela je drveni ribež za jabuke i krastavce, soljenku, tepsiju za *prisnac* (savijaču od sira) za *parasničku* (seljačku) peć, mlinac za kavu i dr.

¹¹ Rešeto koje smo izložili kupila je Ruža Balažević iz Tavankuta oko 1980. godine. Nekada se rešetom pročišćavalo žito od nečistoće, no ono je imalo i drugu funkciju u bunjevačkom domaćinstvu. Bunjevke su pomoću njega pripremale posebnu vrstu tjestenine, *taranu*, koja se oblikovala ribanjem preko žica rešeta okrenutog naopako.

¹² Za potrebe izložbe ove nam je predmete iz svoje bunjevačke kuhinje, prenesene iz Subotice u Kutinu, i uzorke tjestenine koje je sama izradila ustupila Gabrijela Cvijin.

Sl. 30. Kotarica za dizanje tijesta

Bunjevaca bilo posvećeno poslu u polju, pa se u to doba u *stajaćoj sobi* uglavnom samo spavalo. Tu su bunjevačke žene, nakon što su pripremile hranu za svoju čeljad, pro- vodile najviše vremena. Također, žene su tu u 19. stoljeću, a ponegdje i kasnije, tkale, šile i plele za svakodnevne potrebe odijevanja zadrugara (sl. 31). U to vrijeme nastojalo se što manje novca trošiti za odjeću i hranu kako bi se kupilo što više obradivog tla. U objema bunjevačkim sobama nalaze se visoki kreveti, koji se bitno ne razlikuju od tipičnoga panonskog načina uređenja i slaganja kreveta. Kao zanimljiviji detalj toga prostora na izložbi je prikazan jedan drugi salašarski ležaj (a bilo ga je i u gradu). U

Sl. 31. Ozračje prostora stajaće sobe u zimsko doba dočarava slika Cilike Dulić

kutu sobe prema *kući* nalazi se okrugla zidana peć zvana *banjapeć*, okružena *bankom* za sjedenje, u koju se ložilo iz *kuće*. Između te peći i kreveta nalazio se pomoćni ležaj: daska ili krevetac. U zadružnoj obitelji na takvim su ležajima obično spavala djeca: na dasci na *opakliji*, širokom i dugačkom krznenom ogrtaču sastavljenom od 8 i više pola, s dugom ovčjom vunom. Bunjevačkih *opaklija* u Hrvatskoj nema, a i u Bačkoj su one danas prava rijetkost. Na krevetac bi se stavila postelja tkana od kudjelje, punjena kukuruznom *ljuskurom*, pokrivena suknenom *ponjavicom* s jednom ili dvjema (manjom i većom) *uzgljancama* (jastuk). Odrasli bi tu običavali prileći preko dana. To je bio njihov kutak za kratki dnevni počinak, privremeno utočište od svakodnevnih briga i poslova.

Sl. 32. Košarić za slaganje rublja za glačanje i košarica za pripinjače – štipaljke

U *stajačoj sobi* žene su obavljale još neke važnije poslove. U zadružnoj obitelji naizmjenično su prale i glačale rublje. U *košarić* od oguljenog pruća slagalo se rublje za glačanje (sl. 32). Bunjevke su poznavale nekoliko načina glačanja. Najjednostavnije je bilo glačanje *prakljačom*, drvenom napravom, kakva se u drugim krajevima koristila za pranje rublja. Neke od njih ukrašene su jednostavnim zarezima uz rub, ali mogu imati i raskošnije ukrase (sl. 33)¹³.

¹³ Takva je *prakljača*, koja je pripadala obitelji Vuković iz Gornjeg Tavankuta, danas u vlasništvu obitelji Zelić u Zagrebu. Ukrašena je valovitim linijama duž čitavog predmeta, koje se po rubovima račvaju u kratke ogranke ili u stilizirani S motiv, da bi na donjem kraju završili malim scolikim ukrasom i izrezbarenim inicijalima prvobitnog vlasnika V. K. i godinom izrade 1869. Nažalost, ne znamo tko je izradio ovaj dragocjeni predmet i koga označavaju inicijali, kao što je to slučaj i s ostalim predmetima bunjevačke kućne radinosti.

Sl. 33. Prakljača obitelji Vuković iz Gornjeg Tavankuta

Glačalo (*roljalo*) se povlačenjem po valjku koji je imao ručku. Preko valjka se omatalo rublje, a preko rublja *roljac* (ručnik) od lanena platna. Pojedine obitelji imale su uz *prakljaču* i *roljke*, posebno konstruirane velike naprave s dvama ugrađenim

Sl. 34. Maketa roljke

valjcima, preko kojih bi se povlačila drvena kutija u koju se stavljalo kamenje kao uteg (sl. 34).¹⁴

Roljke nije imala svaka obitelj, no ponekad je u istoj obitelji uz *prakljaču* i uz *roljku* postojala i željezna *pegla*, koja se zagrijavala drvenim ugljenom (sl. 35). Dakle, sve tri vrste naprava za glačanje mogle su se upotrebljavati istodobno u istoj obitelji, a isto tako pojedine obitelji imale su jednu ili dvije od tih naprava.

Sl. 35. Pegla na drveni ugljen

U *stajaćoj sobi* odlagale su se i različite vrste posuda za jelo (za *čorbu*, *paprikaš*, *tisto*, pečenje i salatu), tanjur i stalak za kolače. Vino se posluživalo u porculanskim i keramičkim *bokalima* i u staklenim bocama. Zanimljiv izložbeni predmet bila je *pljuvaonica* od tokarena drveta, s trima niskim nožicama, u koju se stavljao pepeo ili piljevina, koja je, nažalost, bila čest uporabni predmet, jer ta učestala bolest tog vremena nije zaobišla ni bunjevačke salašare.

Trijem *salaša* se u subotičkom kraju naziva *ambetuš*, a u somborskom *gonak*. U njemu su se nalazili pojedini karakteristični predmeti. Tako je, primjerice, stari sat stajao u *ambetušu* na *salašu* obitelji Kubatović iz Tavankuta. U *gonku* kuće koju je obitelj Đinić posjedovala u Somboru bio je postavljen porculanski *lavor* i *bokal* za vodu s dvama *peškirimama*, koji se koristio samo u posebnim prilikama (sl. 36)¹⁵. Upotrebljavao

¹⁴ Na izložbi je bila prikazana maketa *roljke*, u vlasništvu obitelji Balažević iz Tavankuta, jer su sve prave *roljke* ostale u Bačkoj.

¹⁵ Majka Stana, rođena Bošnjak, i *dida* Marijan Đinić boravili su dvadesetih godina u Somboru, u kući koju su posjedovali uz *salaš* na Đinama (Đinićima), u kojoj su živjeli njihovi sinovi sa ženama i djecom. U kuću je vodila velika *kapija* za kola u *ajnfurt*, natkriveni ulazni prolaz iz kojeg se ulazilo u *gonak*, ostakljeni zatvoreni trijem u kojemu se nalazio porculanski *lavor* i *bokal* za umivanje. Prvo ga je naslijedila

Sl. 36. Porculanski lavor i bokal

se nakon povratka s pogreba jer je bio običaj da se prije ulaska u kuću obvezatno operu ruke. U tom su se *lavoru* umivali još i na Cvjetnu nedjelju (*Cvitnu nedilju*), a poslužio je i u bolesti i nakon poroda.

Izložbom *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca* posjetiteljima je bilo moguće, zahvaljujući brojnim predmetima i fotografijama koje su potomci salašarskih obitelji naslijedili i donijeli sa sobom u Hrvatsku, predočiti način života bunjevačkih salašara. Pričom o životu na *salašu* pokušala sam tom bunjevačkom salašarskom ugođaju od mjesec dana u Etnografskom muzeju u Zagrebu produljiti životni vijek te riječju i slikom dokumentirati jedan osebujan način života bunjevačkih *paora* u prvoj polovici prošloga stoljeća. Kroz sjećanja i raznovrsne naslijeđene predmete njihov život na jedan drugačiji, osuvremenjeni način u sasvim drugačijem životnom ambijentu i dalje teče venama njihovih potomaka.

Estera Đinić, udana Vidaković u Lemeš, nakon smrti svojih roditelja, a sada se nalazi u vlasništvu Esterine unuke Marije Jurčević, rođene Horvat, u Zagrebu.

3.2. Povezanost života na *salašu* i u gradu

Još su moja istraživanja o obiteljskim zadrugama u bačkih Bunjevaca u ranim osamdesetim godinama ukazala na povezanost života na *salašu* i u gradu. Pod pojmom *salaš* podrazumijeva se odvojeni stambeni prostor i okućnica sa svim gospodarskim zgradama, na koje se odmah nastavlja i dio obradivog zemljišta. U pojedinim zadrugama obiteljima život je bio tako organiziran da je starješina zadruga sa ženom živio u gradu, odvojeno od sinova. Dakle, pojedini članovi zadruga živjeli su odvojeno u dvama različitim tipovima naselja, ali obiteljski i gospodarski povezani funkcionirali su kao jedna cjelina. Imali su specifične oblike upravljanja i organizacije života i rada, što su potvrdila istraživanja u nekoliko zadrugama: Firanova zadruga na *salašima* na Bezdanskom putu kod Sombora, zadruga Dulića na Đurđinskim salašima kod Subotice i zadruga Dujmov-Vulce u Gari u južnoj Mađarskoj. Sinovi su morali roditeljima davati *komenciju*, određeni dio ukupnog zadrugnog prihoda. Sinovi su obrađivali zemlju, otac ih je obilazio i nadgledao njihov posao te raspolagao imovinom i novcem. Najstariji sin upravljao je tekućim poslovima, raspoređivao poslove u dogovoru s braćom. Riječ je o nekoj vrsti paralelnog starješinstva. Otac je bio domaćin, a njegov najstariji sin zapravo njegov pomoćnik ili zamjenik. Otac je zapovijedao, a sin je izvršavao poslove domaćina. Otac je zadržao sva svoja prava, a sin je preuzeo većinu njegovih dužnosti (Černelić 1990:315).

Kao primjer funkcioniranja tako organiziranog života navodim pojedinosti iz života zadruga Dulić. O domaćinu u gradu skrblila je njegova žena. Svake nedjelje obilazila ih je jedna od snaha i donosila im sve što su naredili sa *salaša*. Stari nisu ni u čemu oskudijevali. Obvezatno im se nosio *prisnac*, kolač sa sirom. *Dida* Ive, starješina zadruga koja se razdijelila na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, živio je sa ženom u Subotici, gdje je obitelj imala dvije kuće. Živjeli su u glavnoj ulici i kad su im dolazili sinovi ili općenito muškarci, ulazili su u veliku kuću. Snahe su ulazile u malu kuću, koja je bila na istom mjestu, samo se u nju ulazilo iz druge sporedne ulice – *na mali sokak*. Domaćin je rano ostao udovac pa ga je svake godine naizmjenice dolazila druga snaha dvoriti. Snaha nije smjela jesti od istoga jela koje je za njega pripremila i nije smjela sjesti s njim za stol. Potomci *dida* Ive smatraju da je želio biti mali Bog u obitelji. Djeca nisu smjela praviti graju kada bi ga posjetila. Tražio je da mu se iskazuje veliko poštovanje. Starješina zadruga u bačkih Bunjevaca inače je bio veoma autoritativna ličnost. Ivanov nasljednik, sin Petar, bio je manje strog od svojega oca (ibid. EZ FFZ Z 118). Kuća u gradu zajedničko je vlasništvo i svi članovi zadruga imali su pravo doći u nju po želji i potrebi. Kada se zadruga podijelila, ta se kuća obično prodala i novac bi se podijelio.

Druga je mogućnost bila da se kuća izdaje u zakup ukućanima, koji su obično imali mali stan u dvorištu. Bili su dužni održavati red u kući kako bi sve bilo pospremljeno kad bi netko od obitelji došao u grad. Ovakav oblik upravljanja zadrugom potvrđen je i na drugim *salašima* u okolici Subotice. *Kod Bunjevaca se dešavalo da zadruga postane bratska i za života roditelja na taj način što roditelji, kad ostare, odu sa salaša da žive u gradu. Ta zadruga funkcionira kao bratska, njome upravlja najstariji brat, ali je ona, u suštini očinska* (Čupurdija 1981:10).

Uz spomenute iznimke, u doba trajanja zadruga njezini članovi uglavnom nisu živjeli u *varoši*, već su u grad dolazili povremeno, po potrebi. U pravilu su petkom dolazili na *pijacu* (tržnicu), a nedjeljom u crkvu. Ako su im roditelji bili u gradu, obično bi im petkom donosili hranu i posjećivali ih na veće blagdane. Nerijetko su unuci boravili s djedom i bakom u gradu, gdje su pohađali školu. Katkad su u svojoj gradskoj ili seoskoj kući držali stanare, a tek bi nakon diobe roditelji najčešće s najmlađim sinom ostajali živjeti u gradu. Događalo se i da čitava obitelj samo ljeti boravi na *salašu*, dok su roditelji zimi stanovali u gradu. Diobom je kuća u gradu mogla pripasti školovanom sinu, koji je samim tim bio predodređen za građanski život, no ako je u obitelji bilo više sinova, događalo se da školovani sin ne dobije ni kuću ni zemlju. Dio očinske i djedovske imovine već je bio potrošen na njegovo školovanje, kao što je bio slučaj u spomenutoj zadružnoj obitelji Dulić (Černelić 1998:28).

Dakle, uz *salaš* kao specifičan stambeni i gospodarski prostor, većina bunjevačkih obitelji imala je kuću još i u gradu ili u selu. Za salašare nije bilo bitne razlike između sela i grada. Za njih su to bila naselja koja su se razlikovala od *salaša*, dok među stambenim objektima na *salašu*, u selu i u gradu zapravo i nije bilo razlike. Razlog tomu što su salašari imali zasebnu kuću i u naselju, dobrim dijelom valja tražiti u činjenici da na *salašima* nije bilo organizirane trgovine niti administrativnih i vjerskih ustanova. *Kao stambena i gospodarska cjelina salaši su se dijeljenjem obitelji postupno grupirali jedan uz drugoga. Na taj način nastajala su postupno naselja seoskog tipa na početku 20. stoljeća. Od kraja 17. stoljeća pojedine bunjevačke obitelji, zbog različitih zasluga u obavljanju pretežno graničarskih djelatnosti, stekle su plemićke titule. Kada su Sombor i Subotica sredinom 18. stoljeća dobili uredbom carice Marije Terezije status slobodnih kraljevskih gradova, pojedine obitelji seljaka plemića naseljavale su područje današnjeg Lemeša (službeno Svetozar Miletić), koji je zbog toga prije od drugih bunjevačkih mjesta poprimio osobitosti seoskog naselja* (Černelić, Petrović 1998).

Dakle, u bačkih Bunjevaca se u specifičnom odnosu nalaze *salaš* i grad, odnosno *salaš* i selo, kao što je to sa spomenutim mjestom Lemeš. Život određene obitelji u ovima dvama tipovima naselja usporedno funkcionira u okviru zadruge. Način života bunjevačkih poljodjelaca međusobno ih povezuje.

Istraživanja koja su prethodila pripremi izložbe *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca* među bačkim Bunjevcima koji su se u razdoblju između četrdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća doselili u Hrvatsku, pokazala su da nije sasvim jednostavno odvojeno prikazati život na *salašu* od života u gradu. Mnogi predmeti za dnevnu uporabu, koji su karakteristični za salašarska domaćinstva, mogu se naći i u građanskim kućama u Somboru i Subotici. Istodobno, skupocjenih predmeta, često čak i luksuznih, ima i

na *salašima*, kao što su primjerice skupocjeni secesijski namještaj i svjetiljke, luksuzne zavjese, zidni satovi i porculansko posuđe. *Salaš* predstavlja gospodarsku osnovu na kojoj se temelji dobrobit mnogih bunjevačkih obitelji i način života bačkih Bunjevaca uopće (ibid.). Svojim načinom života oni relativiziraju razliku između seoskog i građanskog života te ih međusobno prožimaju. Sve bunjevačke obitelji i pojedinci koji su sudjelovali u pripremi izložbe došli su iz gradova Sombora i Subotice ili rjeđe i iz sela (spomenuto plemićko naselje Lemeš i Čonoplja) u Zagreb i okolicu (Kutina, Samobor). U pravilu su visokoobrazovani, tek pojedinci imaju samo srednjoškolsko obrazovanje. Mnogi predmeti iz njihova zavičaja koje su sa sobom ponijeli u Hrvatsku potječu sa *salaša*. Prije dolaska u Hrvatsku oni su ih dijelom koristili ili su ih barem čuvali kao uspomenu na *salaš* u gradovima ili selima, kamo su se preselili sa *salaša* oni sami ili su to još prije učinili njihovi preci. Danas ih čuvaju u svojem novom okruženju da bi dio svojega naslijeđa i identiteta prosljedili svojim potomcima.

Istraživanje načina života bačkih Bunjevaca u prošlosti i sadašnjosti potvrdilo je povezanost života na *salašu* i u gradu ili u selu. Korijene tomu valja tražiti u zadržanom sustavu obiteljskog života. Nakon diobe pojedinačne obitelji, koje su nekoć zajedno živjele na *salašu* u zadrugama, razdvojile su se i nastavile samostalan život, neke od njih i dalje na *salašima* ili u selima (koja su nastala umnažanjem *salaša*), a druge u gradovima. Sličan proces događao se i u daljoj prošlosti prije sredine 20. stoljeća u bogatijim veleposjedničkim salašarskim obiteljima, koje su bile materijalno sposobne svojim potomcima osigurati školovanje i građanski život. Većinom se to ipak događalo procesima raspada zadržanog obiteljskog sustava. S vremenom se *salaši* napuštaju, što je odraz društveno-ekonomskih procesa u suvremenom društvu.

Dakle, sad se već jasnije mogu izdvojiti obitelji ili njihovi članovi koji su ostali živjeti i raditi na *salašima* od onih koji su postali građani u doba dijeljenja zadruga, a pojedinci među njima i prije. Međutim, predmeti koje su naslijedili od svojih predaka i sačuvali ih, bez obzira na stupanj obrazovanja i mjesto stanovanja, upućuju na neraskidivu vezu između života na *salašu* i u gradu, odnosno selu. U novoj sredini ti su predmeti postali simboli njihova identiteta i povezanosti sa zavičajem.

3.3. Kontinuitet nekih važnijih običaja bačkih Bunjevaca

Dok su se u prošlim vremenima običaji prije svega održavali kako bi različitim simboličkim i magijskim postupcima pridonijeli lakšem, boljem i uspješnijem životu, s vremenom oni postaju simboli identiteta jedne zajednice. Samim time oni su poprimili nova značenja, ali su istodobno sačuvali i neke stare, davno stečene i ukorijenjene, tradicijske vrijednosti. Tako su i bački Bunjevci sačuvali većinu svojih običaja ponajprije kao izraz opstojnosti i prepoznatljivosti u multietničkoj sredini u kojoj žive. Pojedini njihovi običaji poprimili su tijekom 20. stoljeća obilježje javnih svečanosti, kao što su, primjerice, bunjevačka *prela* i *dužijanca* ili *dužionica* (završna žetvena svečanost u subotičkom i somborskom kraju). Drugi običaji nastavljaju svoj manje ili više izmijenjen život u užem obiteljskom krugu. Na izložbi *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca* prikazali smo Božić i Uskrs, dva najvažnija običaja iz godišnjeg ciklusa, te svadbu, kao središnji običaj životnog ciklusa. Mnoga tradicijska obilježja tih običaja su, kao i u drugim krajevima, postupno nestajala. Međutim, današnji naraštaji Bunjevaca čuvaju uspomene na te običaje preko predmeta koje su baštinili od svojih predaka. Stoga je i ovaj pregled ograničen na one pojedinosti običaja kojima su današnji naraštaji Bunjevaca preko dragih predmeta iz djetinjstva produžili život do danas i na taj im način održali kontinuitet i u promijenjenim životnim okolnostima.

3.3.1. O Božiću

Božićni običaji veoma su značajni u životu bačkih Bunjevaca. Katolička vjera važna je odrednica njihova načina života. Božić, kao najvažniji vjerski blagdan i narodni običaj, duboko se usjekao u njihove živote. To su oni sami najbolje pokazali u zapisima sjećanja koji su objavljeni u katalogu izložbe *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca*; mnogi se Bunjevci rado sjećaju Božića iz svojega djetinjstva i ugođaj bunjevačkog Božića može se najvjernije doživjeti preko njihovih uspomena na pojedine običaje i doživlja je Badnje večeri. Bački Bunjevci i danas brižljivo pripremaju svoj badnji stol, kako u rodnoj Bačkoj, tako i u iseljeništvu.

Tako se u mnogim bunjevačkim obiteljima i danas obvezatno priprema *pletan kolač*, rjeđe i *božićnjak* (sl. 37a, b, c, d), posebno ukrašeni božićni kolač, koji je za potrebe izložbe priredila Marta Knezi iz Lemeša. Ona i njezina kći Roza Fratrić pokazale su simboliku i ugođaj badnjeg stola, a Rozino *Sićanje* na Badnju večer u rodnom Lemešu vjerno dočarava ozračje bunjevačke Badnje večeri:

Sl. 37. Faze izrade božićnjaka: a) priprema osnovnih sastavnih dijelova kolača

Sl. 37. b) Postavljanje križnog ukrasa od tijesta na vrh božićnjaka i priprema pletenog kolača za pečenje

Sl. 37. c) Postavljanje pletenice od tijesta oko kolača

Sl. 37. d) Pečeni božićnjak

*Sićam se još kad sam bila mala kako je majka na Badnje jutro pekla suvi kolač, božićnjak i lepanju. Suvi kolač se jio na Badnje večere, a božićnjak se ostavio do Nove godine. Lepanja se jila cili dan, jer je bila stroga post. Na božićnjaku su od tista bili razni motivi koji su simbolizirali život i njihovu svakidašnjicu. Tako na priliku bile su tičice, ružice, sunce, misec, plast sina, klip kukuruza, vlat žita, bure s vinom, volovi i volar koji se zvao dida Šojla, mali Isus u naručju majke Marije, ovce i krave. Sve je ovo bilo lipo i oduševilo me je. Sa radošću smo iščekivali večere da večeramo sve ono što se taj dan spremilo. Prije večere moj je otac uzo u čašu svete vode i išo je svetiti sve prostorije i štalu i svinjce, a kad se vratijo, svi smo ustali i glasno se molili Bogu. Majka je ko najstarija molila naprid, a mi svi za njom. Tad smo sili i pristupili večeri. Prvo smo svi popili medljanu rakiju uz zdravicu: Daj Bože da smo i dogodine zajedno. Posli toga jio se bili luk s medom, orasi s medom, jabuka s medom i onda gravova čorba, koja je pravljena posna na maslu il puteru, pa je došla papula. Posli grava došla je na red jedva čekana riba na pirinču pečene isto na maslu il puteru. Bilo je još i nasuva s makom, al to smo već manje jili. Posli svega došo je na red dunc, kojeg je bilo bar tri vrste na astalu, što je nakon obilne večere dobro došlo da nas osviji. Na božićnom astalu, u proćelju, bila je lipo okitita grana, božićnjak, svića, zeleno žito koje smo na sv. Luciju posijali, u koje je bilo zabodeno tri male sviće koje su simbolizirale Tri kralja, a zatim u jednoj zdilici pomišano žito i kukuruz u zrnju, što je značilo želju za rodnom godinom, a u jednoj zdilici bilo je pomišano orasa, smokava, jabuka i pomorandži. Ispod astala bijo je smotuljak slame, sina i konjska oprema. Sićam se da smo posli večere, ispod stolnjaka di je bila metnita slama izvlačili po jedan struk i čija je slama bila dugačka taj će dugo živiti, a čija je slama bila kratka taj će brzo umriti. Ja sam jednom izvukla kratku slamu pa sam se uplašila da ću brzo umriti i jako sam se rasplakala i morali smo ponoviti običaj i tad sam izvukla dugačku slamu i bila sam sritna da ću dugo živiti... (Sićanja 1998). I sjećanja iz djetinjstva drugih Bunjevki na Badnju večer dočaravaju svečan bajkovit ugođaj, tako primjerice navodim neke detalje sjećanja Gize Balážević iz Subotice: *Sad dolazi ono najlipće za mene, mama je skuvala večeru i svi smo u sobi – moja majka Manda, brat od tetke Maćo, moja mama i ja. Tata ulazi, nosi slamu i čestita nam: Faljen Isus, Čestitam vam Badnje večere i Isusovo porođenje. Zatim slamu raznosi po sobi, a malo slame meće na astal ispod čaršapa. Posli tog ja sam ko položaj nosila svićicu, a mama čorbu od grava. I mi smo čestitale Badnje večere i Isusovo porođenje, a tata nas je posipo žitom ... Posli večere smo se valjali na slami i igrali. Onda još nije bilo struje, pa su u ciloj kući gorile sviće. To je isto bijo doživljaj za mene. Prid ponoć svi smo išli na ponoćnicu, i evo još jedno lipo sićanje: Naš učitelj Vinko Romić je sviro u crkvi u vorgule. Na kraju mise se pivala pisma koja se meni ko djetetu jako dopala: Ajmo braćo da idemo i darove ponesemo..., a zatim je zasviro naše bunjevačko Veliko kolo... Prid crkvom svi veseli, jedni drugima čestitaju Božić i radosni su išli kućama. Kad smo posli ponoćke došli kući, na red su došla paća. Čini mi se da ni gra, a ni paća nikad nisu bila tako dobra ko na Božić. Naravski da smo mi dica spavali na slami. To je bija poseban doživljaj... (Sićanja 1998). Pojedini ukrasni božićni predmeti (stari ukrasi, *đerdan* i slamni ukrasi za bor, *betlem*) upotpunili su božićni ugođaj bunjevačkog doma.**

Božić se odrazio i na stvaralaštvo bunjevačkih slamarki, naivnih umjetnica koje izrađuju slike i različite ukrasne predmete od slame. Bunjevcima koji žive u Hrvatskoj njihovi prijatelji i rođaci koji žive u Bačkoj redovito šalju božićne čestitke izrađene od slame.

3.3.2. O Uskrsu

I o Uskrsu bački Bunjevci pažljivo simbolično ukrašavaju stol, na kojemu se redovito nalaze: posuda s oslikanim jajima, kolač *uskršnjak*, *cica-mace*, *zamedljana rakija*, *ćirak sa svićom* i *bokal s vinom*. Za ugođaj bunjevačkog uskrsnog stola pobrinule su se Marija Balažević i njena kći Jasna iz Tavankuta. Premda nije Bunjevka, već samo bunjevačka snaha, Marija Balažević, rođena Tursan, svladala je bunjevačku tehniku oslikavanja *šarenih jaja*. Obavezno se pripremao i *košar* s blagoslovljenim jelom, pokriven lanenom salvetom. O običaju blagoslova jela piše Lajčo Perušić iz Subotice u zapisu sjećanja na svoje djetinjstvo. Samo *svećenje* *ila* bitno se ne razlikuje od istoga običaja u drugim hrvatskim krajevima, ali se ipak ističu poneke specifične pojedinosti, primjerice: *Jači članovi obitelji su ponovno uzimali svoje košare za ručke i kroz park se uputili prema kući. Međutim uz put se sretao još jedan kraći, neformalni špalir siromaha i prosjaka, koji su došli s raznih strana praznih košara. Oni su tako u jednorednom nizu postavili svoje manje ili veće košare ispred sebe, a svi su župljani prolazeći mimo njih otvarali svoje, jelima i mirisima pune košare, i darivali prosjake tko kobasicom, tko jajetom, tko malim "uskrsnim kolačem", posebno za njih ispečenim, netko ih je darivao novcem itd (Sićanja 1998)*. Ne znam, doduše, je li još i danas održana ova plemenita gesta prema onima koji si za Uskrs ne mogu priuštiti bogatu trpezu.

Bunjevci su *šarali jaja* na nekoliko načina. Jaja su oslikavali *varzilom* (bojana jaja s uskrsnim motivima). Poznavali su i tehniku ukrašavanja pisanica voskom. To se još i danas katkada prakticira u somborskom kraju, dok u subotičkom kraju postoji tek blijedo sjećanje na takav način ukrašavanja pisanica. Noviji način ukrašavanja jaja slamom, karakterističan upravo za bačke Bunjevce, zorno pokazuje da se narodno stvaralaštvo, unatoč neminovnim civilizacijskim promjenama, ne zatire tako lako, kao što se to katkada čini. Iznalaze se novi načini kako oživiti već pomalo zamrle stare običaje, kako im udahnuti život novim izražajnim sredstvima, koja ujedno pokazuju osebjnost bunjevačke narodne kulture i na prijelazu stoljeća (sl. 38). Poput božićnih čestitaka, bunjevačke slamarke izrađuju i prigodne uskrsne čestitke.

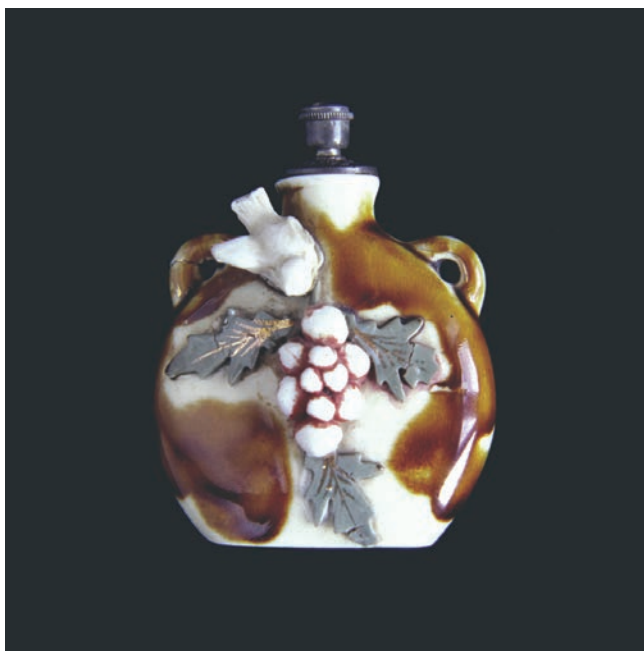
Sl. 38. Jaja oslikana varzilom i ukrašena slamom

Posebnost bunjevačkog Uskrsa predstavlja običaj polijevanja na *vodeni ponediljak* (Uskrsni ponedjeljak). U prošlim su vremenima *polivači* polijevali *divojke* vodom. U gradu su djevojke uglavnom obilazili pješice, a na *salašima* konjima ili kolima ako su u obilazak išli u grupi. Polijevanje vodom zamijenilo je polijevanje kolonjskom vodom ili parfemom koji su *polivači* nosili u bočicama namijenjenima upravo za ovaj običaj. Polijevanje je običaj koji bunjevački momci, ali i oženjeni ljudi rado prakticiraju i danas.¹ (sl. 39)

Polivači su od djevojaka na dar dobivali *šarena* jaja, jabuke i drugo voće, a posebnu su čar *polivačima* davali umjetni cvjetovi kojima su ih *divojke* kitile. Fotografija *polivača* zorno pokazuje kako su oni nekoć izgledali.² Iskićen cvijećem po čitavom odijelu, zasigurno je obišao i polio puno djevojaka; to potvrđuje i njegovo ponosito držanje i zadovoljni izraz blago nasmiješena lica. (sl. 40)

¹ Prvi vlasnik bočice bio je Joso Matijević, a naslijedila ga je Piroška Sekulić, rođena Vuković, koja je bila usvojeno Josino dijete. Danas je ova mala, ali osobito vrijedna i lijepa bočica u vlasništvu Piroškina unuka Marijana Sekulića.

² Fotografiju svojega *dida strica*, djedova brata, sačuvala je Slavica Nadu, rođena Dulić, kao uspomenu na očevu obitelj i običaje svojega kraja.

Sl. 39. Porculanska bočica za polijevanje s početka 20. stoljeća iz Subotice

Sl. 40. Fotografija polivača Feliksa (Vecka) Dulića iz Šebešića snimljena oko 1918. godine

3.3.3. O svadbi

Koliko je značenje svadbe u životu pojedinca, pokazuje već i sama činjenica da se djevojačka oprema za udaju u Bunjevaca počela vrlo rano pripremati. Isto tako, Bunjevci nisu žalili potrošiti čitavo bogatstvo samo da se svadba njihove kćeri ili sina dugo pamti i spominje. Bunjevački svadbeni običaji posebno su zanimljivi i zbog toga što su brojni njihovi elementi naslijeđeni iz pradomovine, negdje s dinarsko-jadranskih prostora. Mnogi od tih običaja su već dulje vrijeme tek zabilježena baština, no neki su se od njih, prilagođeni sredini i duhu vremena, održali sve do današnjih dana. Pojedine predmete vezane uz svadbene običaje su Bunjevke i Bunjevci donijeli sa sobom iz zavičaja u Hrvatsku.

Sl. 41. Detalj veza s peškira koje su nosili mastalundžije

Jedan karakterističan predmet je *peškira* kojim se obilježavaju pojedini specifični svadbeni likovi iz subotičkog kraja – *mastalundžije* (*mustulundžije* i sl). *Peškiri* su se *mastalundžijama* prebacivali preko ramena i vezivali na suprotnoj strani (sl. 41, 42).

Sl. 42. Na fotografiji svadbe Bartula Stipića iz Žednika iz 1906. ili 1907. godine prepoznaju se mastalundžije upravo prema peškirimima koje su ovaj put samo prebacili preko vrata

Ono što je *mastalundžija* u subotičkom, to je *diver* u somborskom kraju (sl. 43).

Sl. 43. Fotografija iz dvadesetih godina 20. stoljeća prikazuje peškirom okićena divera sa salaša Đine u okolici Sombora u društvu jengi, nevjestinih neudatih pratilja

Ponekad se *mastalundžija* u subotičkom kraju izjednačava s *diverom*, gdje je *diver* katkada i poseban časnik, ali s manje značajnom ulogom u svadbenim običajima. Zajedničko obilježje uloga *mastalundžije* i *divera* je njihova glavna dužnost pozivanja svatova. To je bio posebno svečan i važan običaj, koji se održavao po utvrđenom protokolu i redoslijedu pozivanja uzvanika prema njihovu značenju u samoj svadbi te prema srodstvenoj bliskosti. *Mastalundžije* polaze pozivati svatove iz obiju svatovskih kuća, za razliku od *divera*, koji pozivaju samo svatove s mladoženjine strane, s izuzetkom Lemeša. Svatovi s nevjestine strane pozivaju se na poseban način – darivanjem jabuke, što se čini pri susretu obično na *pijaci* (tržnici), jer je to mjesto gdje se najčešće može susresti rodbinu i prijatelje. Pred polazak se pozivači, osim *peškirima*, okite i višebojnim *pantljikama*, većim *perlicama* od umjetnog svilenog ili voštanog cvijeća, i neizostavno sa sobom nose drvenu *čuturu* ovijenu telećom kožom. Kada se vino iz čuture isprazni, ukućani u čijoj se kući pritom zateknu dužni su im nadoliti svoje vino. U prošlim su vremenima pozivali svatove jašući na konjima, a u somborskom kraju češće su to činili vozeći se na kolima. I konji su bili okićeni *peškirima*. *Diveri* i *mastalundžije* imaju još i druga manje važna zaduženja tijekom svadbe. Valja još samo posebno istaknuti važnu ulogu *mastalundžija* u prošlim vremenima, kada su u svadbenoj povorci predstavljali počasnu nevjestinu stražu (Černelić 1991:82-83, 115).

Zanimljiv detalj vezan uz bunjevačku svadbu je posredovanje pri sklapanju braka. Osoba koja se tim poslom bavi naziva se *cenzar*, a za svoju bi “uslugu” nakon uspješno obavljena posla dobila *cenzarske papuče*, koje su obično crvene boje s probijenim ukrasom u obliku bijelih kružića (sl. 44). To je suvrstica *vezenih papuča*, kakve se i danas rado nose, kupuju i poklanjaju, a obično na gornjem dijelu imaju vezeni ukras izveden zlatnom ili srebrnom niti na baršunastoj podlozi (Petrović 1998:22).

Sl. 44. Cenzarske papuče: dar svadbenom posredniku za uspješno obavljen posao

Posebno su značajni svadbeni darovi različite vrste, koji gotovo u svim bunjevačkim obiteljima predstavljaju naslijeđen obiteljski inventar. Značajni su darovi koje nevjesta dobiva od obitelji svojega budućeg muža. U somborskom kraju svekrva je obavezno na *prsten* (zaruke) budućoj snahi na dar nosila *pleten kolač* (*suvi kolač*), rakiju u okićenoj boci, vjenčanu odjeću i obuću. Na izložbi je bio prikazan dio dara koji je Roza Fratrić iz Lemeša dobila od svoje svekrve kao zaručni dar 1956. godine³. U tkanoj se torbi nosio *suvi kolač*, lijepa rumena jabuka s navezanim zaručnim prstenom, burmom i s lančićem, a uz to se nosila bočica s rakijom i čašicama (sl. 45).

Sl. 45. Zaručni dar Roze Fratrić iz Lemeša iz 1956. godine

Poseban je dar bio još i materijal za vjenčanicu i za haljinu koju će nevjesta odjenuti iza ponoći kad postane *snaša* te svadbeni veo. Inače je mladoženjina obitelj kupovala kompletnu opremu za buduću snahu, dakle, još i vijenac i obuću⁴.

Darivanje buduće *snaše* donekle se razlikuje u subotičkom kraju, a običaj se održao do današnjih dana. Značajan predmet na izložbi je kutija presvučena bijelim satenom, koja se naziva *rozalija*, u kojoj je Radoslav Peić-Gavran donio zaručni dar svojoj zaručnici Jasni Repac u srpnju 1996. godine: materijal za vjenčanu haljinu, bijelu pregačicu i crveni materijal za haljinu koju će odjenuti u ponoć, vezene papuče te zaručni prsten i lančić. S unutarnje strane poklopca su još pričvršćene crvene *perlice* za *snašu* i

³ Rozina svekrva je Marija Fratrić iz Sombora, rođena Budimčević, sa *salaša* na Bezdanskom putu. Nakon udaje za njezina sina Stipana, Roza Fratrić se iz rodnog Lemeša preselila u Sombor.

⁴ Roza je željela imati svadbeni vijenac i cipele po vlastitu izboru, pa je za taj dio vjenčane opreme još posebno dobila i novac.

Sl. 46. Zaručni dar Jasne Repac iz Subotice iz 1996. godine

đuvegiju, kojima će se okititi iza ponoći kad skinu vjenčano ruho (sl. 46)⁵. Ovaj predmet je primjer kontinuiteta pojedinih običaja koji su se u nešto izmijenjenom obliku održali do današnjih dana. Tako je *rozalija* počela poprimati današnji izgled u pedesetim godinama. Prijašnji naziv je bio *rozolija*, *rozulin*, ponegdje i *rakija*. Bila je to drvena ukrašena kutija, obično sa staklenim poklopcem i pregradama u koje su se stavljali različiti darovi. Izvorno su *rozoliju* nosile tzv. *rakijare*, mlade udate rođakinje, koje su zapravo došle prositi djevojku. Obvezatno je u kutiji kao dar bila jabuka sa zabodenim novcima, katkada i srebrenjacima i dukatima, svilena marama, dvije – tri maramice, prsten i lančić u staklenoj kutijici. Sadržaj dara ovisio je i o imovinskim prilikama prosaca. Uz kutiju se svakako nosila i rakija. Zaručke su se posebno održavale. To je bilo *piće*, sastanak na koji dolazi mladoženjin rod da *zapiju divojku*. I vjenčana se oprema budućoj *snaši* donosila posebno. Dio tih običaja održan je do danas u izmijenjenom obliku i u običaju zaručivanja spojili su se elementi više pređsvadbenih običaja. Jasna Balažević sačuvala je iz riznice svojih predaka još dva zaručna dara: staklenu kutijicu za prsten, koja je nekada bila sastavni dio *rozolije* pri prošnji, te posrebrnu posudu u obliku jabuke, u kojoj je tridesetih godina zaručnik donio zaručnici bombone kao svoj osobni zaručni dar (sl. 47, 48).

⁵ Specijalno za izložbu stigla je *rozalija* iz Subotice, zahvaljujući *snašinoj* mami Margi Repac, rođenoj Vuković. Ta je kutija prešla dva granična prijelaza i prije dolaska u Zagreb pobudila je sumnju naših carinika, no ipak je na kraju, u zadnji čas, stigla u Zagreb da bi bila predstavljena na izložbi.

Sl. 47 i 48. Primjeri zaručnih darova

I u somborskom su se kraju jabuka i rakija prema tradiciji darivale prilikom prošnje (što je već odavno napušten običaj), a posebno se nosio kolač te vjenčano ruho i obuća. Čini se da su se ta dva običaja također stopila u jedan, koji se u gotovo izvornu obliku održao do 1956. godine, barem se to može reći za zaruke Roze Fratrić, rođene Knezi, čiji je zaručni dar upravo zbog toga bilo moguće prikazati na izložbi.

Dakle, obveza mladoženjine obitelji da budućoj snahi kupi opremu za vjenčanje održao se u Bunjevaca do današnjih dana. U prošla vremena vraća nas živopisan opis ovoga običaja s kraja 19. stoljeća:

Pri kupovanju ruva pre svega se označi boltadžija, kod koga će se uzimati: da li kod gospodar Time, da li kod Kraljevića Marka (Joce Ostojića), da li kod Nacike ili kod Manojle? (Ovo behu pre 20 – 30 godina glavni trgovci): Kad se u tome slože, onda naređuju šta će se kupiti. Prvo je čurdija, koja će tako reći mladi za veka služiti. Ako je prijatelj gazda, to se razume sa zlatnim, ako ne, to će biti sa gombarskim gajtanom i skupocenim pervazom.

Suknja, rekla, prusluk i ostalo razume se da mora biti od teške svile, jer zlo ako devojački rod ruvu zameri, ali još dvaput gore, ako đuegija primeti, da mu je mlada lošije odevena od mlade starijega mu brata.

Kako se u dućan uđe, dućandžija odma pozna svoju mušteriju. Svekru se odma donese stolica i posluži se šljivovicom. Razmete se čitava bolta. Ne pita se tu za cenu, nego što se mušteriji dopadne to se nemilice kroji. Ne pita, do duše, boltadžija ni za novce: ta on već poznaje čiča Stipana i Bartola, oni će to već izduvati, ako nikako drugčije, a ono će gospodar Toma, Joca ili Manojlo ocepiti 2 – 3 lanca zemlje, pa kvit račun. Što mora biti, mora! Grdna bi bila sramota da je čovek gori od drugih, koji su od njega lošiji, ili koji su mu ravni.

Kad se ruvo kupi nose ga šnajci, da ovaj kroji i šije. Ako šnajc lepo udesi, ne vali i preko plaće, ne vali po koja vreća žita i koja kola slame, - ta takvog đubreta ima na salašu vazdan. (Knežević 1881:115-116)

Svadbeni darovi su se u bačkih Bunjevaca modernizirali još na početku 20. stoljeća. U prošlosti su se oni sastojali od kolača, hrane i pića, koje su svi uzvanici bili dužni darivati mladencima, a dar važnijih časnika, osobito kuma, ali i staroga svata, morao se posebno isticati. Naziv za taj dar bio je *kravalj*, a prema starijim izvorima subotički su Bunjevci tako nazivali samo kolač, koji su svatovi donosili na dar. Kasnije su kolač zamijenile torte, a osim toga postalo je obvezatno da važniji svatovi, kao što su *kum* i *kuma*, *stari svat* i *starosvatica* te bliža rodbina, darivaju mladence skupocjenim darovima. Najčešće su to porculanski servisi, ali i predmeti od srebra i stakla.

Preko predmeta vezanih uz značajnije tradicijske običaje koje su potomci bunjevačkih salašara naslijedili od svojih predaka, može se iščitati kontinuitet održavanja pojedinih karakterističnih bunjevačkih običaja. Neki od njih i danas žive u znatno promijenjenom okruženju, prilagođeni suvremenom načinu života, kako u zavičaju bačkih Bunjevaca, tako i među raseljenim Bunjencima.

3.4. Običaj plesa s nevjestom

Ples s nevjestom nije izvorno bunjevački običaj. Taj običaj nije poznat u drugim bunjevačkim ograncima niti na širem prostoru njihove moguće pradomovine. Običaj plesa s nevjestom potvrđen je u široj regiji panonskog areala¹ i ponegdje izvan njega, no samo neki od podataka pokazuju bitnije srodnosti s pojedinostima u bunjevačkom običaju. Kada je riječ o ovome običaju, može se govoriti o izravnom mađarskom utjecaju jer je riječ o tipičnom elementu mađarskih svadbenih običaja. Ove dvije etničke skupine stoljećima su živjele zajedno jedna uz drugu na istom području, tako da već i sama ta činjenica upućuje na neminovnost različitih akulturacijskih procesa u međusobnim kulturnim doticajima.

3.4.1. Pregled i kritika izvora

Raznovrsni su izvori kojima raspolazemo za proučavanje ove teme. Starija literatura o svadbenim običajima, počevši od sredine 19. stoljeća pa do tridesetih godina 20. stoljeća, prilično je brojna.² Mnogi od tih članaka publicirani su na mađarskom jeziku u časopisima i novinama, a i među samim Bunjevcima i u kalendarima. Većina tih članaka zapravo je dupliciranje prethodnih s neznatnim preinakama. Još je M. G. Popovich uočio tu pojavu, s osobitim kritičkim osvrtom na Iványijev članak (1893:60-66; Iványi 1891:185-200). Da je Iványi zapravo prepisao članak J. Antunovicsa, Popovich dokazuje usporednim citiranjem i analizom dijelova obaju tekstova (Antunovics 1858:203-215). Osim toga, autor ističe da je i Antunovics u svom članku preradio Száricsev prilog o svadbenim običajima subotičkih Bunjevaca (Szárics 1842:81-82, 869-872, 886-888). Sve su to manje-više opći pregledi bunjevačkih svadbenih običaja. U jednom dijelu tih članaka naglašeno je da je riječ o subotičkim Bunjevcima, dok se drugdje piše o bačkim Bunjevcima uopće, premda se podaci u njima zapravo bitno ne razlikuju od podataka koji se tiču Bunjevaca u Subotici. Dakle, pisci članaka o svadbenim običajima Bunjevaca zanemarili su ostalo bunjevačko stanovništvo (u okolici Sombora) i davali generalizirane preglede svadbenih običaja Bunjevaca samo prema

¹ Običaj je poznat u Srba i Hrvata u Mađarskoj, u Srijemu i u širem području Posavine (Marinov 1977:87-88; Matišek 1979:166; Sarosác 1968:116, 119; U. M. 1845:68; Karadžić 1867:318; Škarić 1939:107; Bogišić 1874:241; Kurjaković 1896:158; Markovac 1935:252; Majnarić 1981 i dr.).

² Kritički osvrt na literaturu o svadbenim običajima objavljen je i u mojoj knjizi *Uloge i nazivi odabranih svatova u Bunjevaca* (1991).

uzorku jednoga njihovog dijela. Oslanjanjem isključivo na takvu literaturu, mogao bi se steći pogrešan dojam da su svadbeni običaji u Bunjevaca u cjelini ujednačeni. Iznimku čini Berkityjev opis svadbenih običaja Bunjevaca u okolici Budimpešte, koji je sasvim osebujan i pokazuje znatne regionalne razlike prema ostalim općim pregledima (1839:314-331). Zanimljiva je pojava da se autori kasnijih članaka nisu osvrtili na podatke iz Berkityjeva članka, osim Erdeljanovića, koji je jedini istaknuo razliku između Bunjevaca u okolici Budimpešte te bačkih i subotičkih. Premda sasvim rijetko iznosi neke specifičnosti kod Bunjevaca u Somboru i Bajmoku, i Erdeljanović zapravo manje-više rekapitulira raniju literaturu o svadbenim običajima podunavskih Bunjevaca (1930:234-241). Od ranijih autora još je i Bellosics Bálint, opisujući običaje bačkih Bunjevaca uopće, uočio razlike u nekim pojedinostima svadbenih običaja Bunjevaca u Subotici i u Baji (1909:403).

U kasnije objavljenoj literaturi značajan je prilog Miše Mandića o svadbenim običajima Bunjevaca u Čavolju jer je to jedini prilog u literaturi koji se tiče bunjevačkog stanovništva južne Mađarske (1975). Taj članak također pokazuje stanovite regionalne razlike prema prethodno navedenim opisima svadbenih običaja. Nažalost, ni literatura iz toga razdoblja ne donosi ništa novo u vezi s tim pitanjem. Riječ je o člancima Ante Sekulića (1980, 1986, 1991).

Autor se u svojim člancima poziva na dio spomenute starije literature, na vlastite terenske zapise i na članak Miše Mandića o svadbenim običajima čavoljskih Bunjevaca. Osvrćući se na Mandićev članak, autor na više mjesta iznosi razlike u odnosu prema vlastitim podacima i podacima iz ostale literature, no čini se da je težište na sličnostima, što je u skladu s autorovim zaključkom u kojem se zanemaruju navedene razlike. U prvom članku Sekulić nigdje ne spominje knjigu J. Erdeljanovića, dok se u drugom prilogu na istog autora kritički osvrće, ističući kako je Erdeljanović znao da je građa ranijih pisaca nepouzdana, *pa se trsio pribaviti što više podataka, ali se njima koristio, čini se, samo koliko mu je bilo potrebno za zaključke na kraju svoje knjige* (Sekulić 1986:305). Ne ulazeći podrobnije u ispravnost te tvrdnje, možemo konstatirati da se slična primjedba, koja se ovdje upućuje Erdeljanoviću, može primijeniti i na zaključke samoga autora. Premda se Sekulić sasvim općenito kritički osvrće i na ostale svoje prethodnike, zapravo ponavlja njihove greške, iznoseći već ranije višekratno razmatrane pojave uz manje-više pojednostavljenu komparaciju prije svega subotičkih i čavoljskih Bunjevaca. Zanimljivo je da se jedina novost u Sekulićevim člancima u odnosu na prethodne tiče upravo registriranja običaja plesa s nevjestom, koji u ranijoj literaturi za ovu skupinu Bunjevaca nije bio potvrđen.³ Nadalje, autor se rijetko poziva na vlastite bilješke koje se zasnivaju na terenskim istraživanjima, nigdje se posebno ne navode lokaliteti u kojima su se ta istraživanja obavljala, osim povremeno u napomeni kada se ističe pojedinačan

³ Autor u svom prvom članku (Sekulić 1980:164) za ovaj običaj bilježi naziv *izigravanje sa snašom* prema vlastitim bilješkama, a naziv *igra za kravaljuše* prema podacima M. Mandića, dok se u drugom članku (ibid. 1986:331) kao izvor za naziv *izigravanje sa snašom* navodi Mandićev članak, a za naziv *igra za kravaljuše* podatak iz članka K. Prčić, što je netočno, jer autorica ne potvrđuje postojanje toga običaja (Prčić 1927). Ovdje je očito postrijedi lapsus (koji nije jedini te vrste), što se u znanstvenim radovima ne bi smjelo događati. U trećem identičnom članku ponavlja se ista greška (Sekulić 1991).

podatak. Na kraju, valja nam se osvrnuti na autorov zaključak koji je u prvom i u drugim dvama člancima zapravo isti, premda je različito formuliran. Između tih zaključaka odabrala sam onaj u kojem iznesena tvrdnja zbog svoje kategoričnosti više bode u oči, s obzirom na njezinu nepotkrijepljenost: *Obradba i raščlamba svadbenih običaja bačkih Bunjevaca potvrđuje povijesnu istinu da su oni cjelovita, jedinstvena narodna (etnička) cjelina* (ibid. 1980:166). Zaključak iznesen ovako isključivo čini se neutemeljenim i prema samoj autorovoj prethodnoj analizi jer je razlike čavoljskih Bunjevaca prema ostalima, od kojih mnoge i sam spominje, jednostavno izostavio. Osim toga, očito je da sve regije s bunjevačkim stanovništvom nisu uzete u obzir, premda autor daje opći pregled svadbenih običaja svih bačkih Bunjevaca bez ikakvih ograda.

Premda literatura o svadbenim običajima Bunjevaca kvantitativno zadovoljava, to se za njezinu kvalitativnu razinu ne može reći. S izuzetkom Berkityja i Mandića, koji su se ograničili na regionalne opise običaja i samim time se ogradili od pogrešnih generaliziranja, prema većini ostale literature treba se odnositi kritički i s rezervom prihvaćati uopćene prikaze bunjevačkih svadbenih običaja. Jedino Erdeljanović ističe te razlike, uzimajući prije svega u obzir Berkityjev članak, a dijelom i prema vlastitim opažanjima, koja su prilično oskudna. Bellosics također uočava neke razlike u svadbenim običajima Bunjevaca u Subotici i u Baji.

Da bi se izbjegle zamke koje može postaviti literatura s nekritičkim uopćavanjem, valja se osloniti i na druge izvore podataka, što se u slučaju bunjevačkih svadbenih običaja pokazalo vrlo korisnim. Riječ je o arhivskoj rukopisnoj građi Etnografskog muzeja u Budimpešti, koja daje dragocjene podatke o Bunjercima u okolici Budimpešte, te o nekoliko rukopisa diplomatskih radova obranjenih na Katedri za hrvatski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta Janus Pannonius u Pečuhu, koji se odnose na svadbene običaje u pojedinim bunjevačkim mjestima u južnoj Mađarskoj. Rukopisna građa o svadbenim običajima Bunjevaca u okolici Budimpešte istovremeno pokazuje stanovita odstupanja i od Berkityjevih podataka koji se tiču istog područja te daje neke nove podatke kakvih u Berkityja nema, što, osim mogućih Berkityjevih pogrešnih uočavanja, dijelom može biti rezultat gubljenja mnogih sastavnih elemenata svadbenih običaja i njihova sažimanja, kao i utjecaja drugih vanjskih faktora. Rukopisna građa iz Pečuha dragocjen je doprinos poznavanju svadbenih običaja Bunjevaca u južnoj Mađarskoj kao prilog članku M. Mandića.

Treći važan izvor podataka jest građa sabrana u osamdesetim godinama prošlog stoljeća. Novi podaci koji se odnose na bunjevačko naselje Tukulju u okolici Budimpešte manje-više potvrđuju većinu arhivskih podataka, s tom razlikom što neki od njih više nisu dostupni. Osim toga, dragocjeni su i terenski podaci dobiveni u bunjevačkim naseljima u južnoj Mađarskoj zbog toga što mogu poslužiti kao dopuna članku M. Mandića i navedenoj rukopisnoj građi, odnosno potvrditi srodnost bunjevačkog stanovništva ovoga užeg područja (Černelić 1983). Možda su najznačajniji rezultati terenskih istraživanja na području Sombora i okolice jer su potvrdili da je ovo područje u ranijim izvorima bilo izostavljeno (s djelomičnom iznimkom Erdeljanovića) i da pokazuje stanovite razlike koje ga u nekim elementima odvajaju od ostalih Bunjevaca (ibid. EZ FFZ 87).

Dakle, ako se uzmu u obzir svi dostupni izvori podataka, uočava se određena regionalna izdiferenciranost podunavskih bunjevačkih skupina. Od ranijih pisaca samo je Erdeljanović obratio više pažnje razlici između Bunjevaca u okolici Budimpešte i bačkih Bunjevaca te u vezi s tim zaključio: *Ukupno uzevši Brkićevi podaci i navedena upoređenja pokazuju, da ženidbeni običaji kod jednog dela severnih podunavskih Bunjevaca imaju nekoliko vrlo znatnih elemenata koje nalazimo kod katolika u zapadnoj Bosni i ujedno i kod podunavskih i dalmatinskih Bunjevaca a delom i kod katolika srednje Bosne i Slavonije. Manji je broj takvih elemenata koji su nam poznati jedino ili poglavito iz našeg naroda severno od Save i Dunava. A neke su od glavnijih elemenata ovi Bunjevci bez sumnje primili od svojih suseda tuđe narodnosti* (Erdeljanović 1930:257). Novija građa upućuje na stanovite razlike i unutar skupine bačkih Bunjevaca i grupira ih u tri uže regionalne cjeline: južna Mađarska, Sombor i okolica te Subotica i okolica. Premda je neosporno da u svadbenim običajima podunavskih Bunjevaca postoji niz srodnih i istovjetnih elemenata, svaka od tih četiriju regionalnih cjelina pokazuje neke specifičnosti koje ne nalazimo kod drugih regionalnih skupina. Još nema dovoljno pokazatelja te izdiferenciranosti i nije moguće protumačiti uzrok toj pojavi: jesu li njezini korijeni još u bunjevačkoj pradomovini, jesu li možda rezultat različitih kulturnih razvojnih procesa u migracijskom razdoblju ili/i u istočnopanonskom podunavskom prostoru, ili su možda svi ti činitelji u manjoj ili većoj mjeri važni u oblikovanju užih regionalnih bunjevačkih cjelina unutar iste etničke jezgre. Bez obzira na te nedoumice, važno je konstatirati da je na primjeru svadbenih običaja moguće uočiti stanovitu regionalnu podvojenost bunjevačkih skupina.

Neovisno o navedenim pojavama, enkulturacijski proces koji me ovdje zanima zahvatio je sve bunjevačke regije u Podunavlju. Različita vremena iz kojih potječu izvori omogućuju nam da donekle pratimo stupnjeve procesa enkulturacije ovoga dijela svadbenih običaja. To je uglavnom moguće samo za Bunjevce u okolici Budimpešte i Bunjevce u subotičkoj regiji, budući da za ostale dvije skupine Bunjevaca raspoložem samo novijim podacima.

3.4.2. Osnovne karakteristike plesa s nevjestom

Prije analize preuzimanja običaja plesa s nevjestom, valja u glavnim crtama navesti osnovne elemente koji su sastavni dio toga mađarskog običaja. Postoje dva oblika toga običaja: ples s nevjestom i ples s mladom koja je već uvedena u status žene. Ti oblici mogu ponekad postojati i usporedno, ali je češće zastupljen jedan od dvaju oblika običaja. Nevjestin ples se prema starijim izvorima održavao ranije, dok se u novije vrijeme to događa gotovo redovito u ponoć nakon svadbene večere. Plesom najčešće rukovodi djever, a ponegdje i kum. Važna odlika plesa s nevjestom jest ta da sudionici običaja daju novac ili, rjeđe, darove da bi mogli plesati s nevjestom (Györgyi – Maác 1980).

U svom opsežnom opisu svadbenih običaja Bunjevaca u okolici Budimpešte Berkity daje sasvim malo prostora opisu plesa s nevjestom. Premda je članak pisan

relativno teškim stilom, iz konteksta opisa daje se razabrati tek toliko da se ples održava negdje iza večere i da mladoženja nije prisutan *dok se drugi s nevjestom zabavljaju* (Berkity 1839:325). Podataka o plaćanju za ples nema. Premda je opis nepotpun i oskudan, ipak ovih nekoliko elemenata potvrđuje o čemu je zapravo riječ. Čini se da u to vrijeme (oko početka 19. stoljeća, a možda i ranije) ples s nevjestom još nije imao veće značenje u svadbenim običajima ovih Bunjevaca. Na tu me pomisao navodi činjenica da je Berkityjev opis ostalih svadbenih običaja inače iscrpan, što, dakako, ne mora biti ispravno. Rukopisna građa koja se odnosi na pojedinačna naselja u okolici Budimpešte potvrđuje običaj plesa i donosi ga sa znatno više pojedinosti od Berkityja, a to potvrđuju i novija vlastita terenska istraživanja. U starijoj literaturi koja se tiče Bunjevaca uopće, odnosno Bunjevaca u subotičkoj regiji, običaj plesa s nevjestom nije potvrđen. Taj običaj ne spominje ni Erdeljanović. Tek noviji podaci potvrđuju običaj plesa s nevjestom i u toj bunjevačkoj skupini, kao i u ostalim regionalnim skupinama, pa se stoga ne mogu pratiti razvojne faze transpozicije toga običaja. Jedino je pouzdano da je ples s nevjestom poznat Bunjevcima u okolici Budimpešte negdje potkraj 18. i na početku 19. stoljeća, za razliku od subotičkog ogranka Bunjevaca u kojih je proces preuzimanja ovoga običaja očito bio dugotrajniji. U Đurđinu kod Subotice običaj je uveden približno na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kada je jedan srodan bunjevački običaj ustupio mjesto plesu s nevjestom za novac, o čemu će kasnije biti riječi (Černelić EZ FFZ 87).

3.4.3. Sudjelovanje svatovskih časnika u izvođenju običaja plesa s nevjestom

Ples s nevjestom u svadbenim običajima Bunjevaca formalno odražava u svim svojim sastavnim elementima izvorni mađarski običaj, s tek sasvim iznimnim i neznatnim specifičnostima koje se tiču pojedinačnih lokaliteta. Postupci koji prate taj običaj istovjetni su – negdje više, negdje manje prisutni – a glavna razlika tiče se udjela određenih svatovskih časnika, koji nisu svuda isti u određenim ulogama. Ta je pojava objašnjiva činjenicom da Bunjevci imaju puno širu lepezu svatovskih zvanja od Mađara, tako da kod Mađara dva glavna svatovska časnika (djever i kum – obično po dvojica) imaju više uloga i zadaća, koje su u Bunjevaca podijeljene između brojnijih svatovskih časnika. Pri izvođenju jednog novog običaja u različitim lokalitetima uključivali su se razni svatovski časnici, pa se bunjevačka regionalna izdiferenciranost na taj način odrazila i pri preuzimanju običaja plesa s nevjestom. To “preslikavanje” ima sasvim objašnjive osnove, jer je riječ o inovaciji u svadbenim običajima Bunjevaca, o prihvatanju tuđeg običaja u cijelosti, a ne u fragmentima, pa su i formalni aspekti preuzetog običaja cjeloviti. Kako ćemo vidjeti, neki su sekundarni elementi običaja negdje izostali, drugdje su dodani, ali je u osnovnim i bitnim elementima običaj preuzet sa svim bitnim sastavnicama.

U Bunjevaca, kao i u Mađara, različiti su podaci o održavanju plesa s obzirom na promjenu oglašnja nevjeste. Prema podacima kojima raspoložemo, u Mađara u podu-

navskim krajevima češća je pojava da se s nevjestom pleše nakon što je promijenila oglavlje. Pojava je prisutna u nekim bunjevačkim naseljima u južnoj Mađarskoj te u Subotici i okolici (Sekulić 1986:331 – Žednik, Subotica, Tavankut; Černelić EZ FFZ 87 – Đurđin, Žednik, Tavankut; ibid. 1983 – Baja, Bikić, Aljmaš, Matević; Vidaković 1973, Dipl. r. – KH FFP SJP). Ples s nevjestom dok je ona još u vijencu, potvrđen je u ostalim bunjevačkim mjestima južne Mađarske (dakle u većini), s tim što podaci za Baju, Bikić, Aljmaš i Gornji Sentivan potvrđuju obje mogućnosti (Černelić 1983; Mandić 1975:136; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP). U bunjevačkim naseljima u okolici Budimpešte te u Somboru i okolici nevjesta pleše za novac prije promjene oglavlja (Deisinger NMB EA 4023 – Erd, Erčin; ibid. NMB EA 3031 – Tukulja; ibid. NMB EA 3029 – Erčin; Černelić 1983 – Tukulja; ibid. EZ FFZ 87 – Sombor i okolica). Zanimljivo je da je ta suvrstica običaja u Bunjevaca češća, za razliku od mađarskog uzorka, gdje je češća pojava da nevjesta pleše za novac kad je već stekla status žene. Osim toga, s obzirom na te dvije varijante izvođenja običaja postoje razlike u regionalnih bunjevačkih skupina; jedino se u južnoj Mađarskoj potvrđuju obje varijante, od kojih su u nekim od mjesta obje usporedne, odnosno alternativne.

Sljedeći važan moment jest dužnost nekog od svatovskih časnika da rukovodi plesom. Ponekad isti časnik ima sve dužnosti oko početka plesa s nevjestom: on uvodi nevjestu u ples, najavljuje i započinje ples, predaje nevjestu ostalim plesačima, najavljuje svakog sljedećeg plesača, katkada uz prigodan šaljiv govor ili komentar. Međutim, nisu uvijek svi nabrojani elementi obavezni sastavni dio običaja plesa s nevjestom. U Mađara tu ulogu većinom ima djever (Györgyi – Maác 1980:567). Ako se osvrnemo na iste elemente običaja u Bunjevaca, uočavamo nekoliko zanimljivosti. Običaj uvođenja nevjestu u ples nije posebno istaknut. Jedini je podatak te vrste u jednom izvještaju o svadbi održanoj u Bikiću, gdje se daje kratak opis tijeka svadbe i navodi da su dva *čauša* dovela nevjestu pred *kuma* i zamolila ga da s njom započne *divojačku igru* (*Subotičke visti* 1899:174). U Bunjevaca je važno najaviti ples s nevjestom. U selima južne Mađarske tu zadaću u velikoj većini slučajeva ima svatovski časnik *čauš* ili dvojica *čauša*. Osim toga, u Aljmašu, Bikiću, Gornjem Sentivanu, Kaćmaru i Gari *čauševa* je dužnost da najavljuje svakog sljedećeg plesača (*Subotičke visti* 1899:174; Vidaković 1973, Dipl. r. – KH FFP SJP; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Šibalin 1972, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983). Samo u Mateviću *čauš* započinje ples s nevjestom, dok u Čavolju pleše s nevjestom odmah nakon *starog svata* (Černelić 1983; Mandić 1975:136). Dakle, unutar te regionalne bunjevačke skupine postoji relativna ujednačenost u odnosu na nadležnost oko upravljanja nevjestinim plesom. Jedino je u Baji istaknuto da zadaću najavljivanja plesa ima *kum*, dok se u Gari, kao varijanta uz navedenu dužnost *čauša*, u toj ulozi pojavljuje *staćela* (Černelić 1983). Ujednačena je slika ovoga dijela običaja plesa s nevjestom i u Somboru i okolnim bunjevačkim salašima (ibid. EZ FFZ 87). Ovdje je u svim naseljima *kum* zadužen za najavu i započinjanje plesa s nevjestom. U Subotici, Tavankutu i Žedniku tu dužnost ima *stari svat* (Sekulić 1986:331). Kasnija terenska ispitivanja potvrdila su tu pojavu u Žedniku, dok je u Đurđinu zabilježeno da tu ulogu *stari svat* dijeli s *kumom*. Odstupanje se tiče Tavankuta, gdje prema terenskim ispitivanjima tu zadaću ima sva-

toovski časnik *mastalundžija*, odnosno *diver*, što su ovdje sinonimi (Černelić EZ FFZ 87). Različitost podataka može značiti da je riječ o istovremenom postojanju više varijanti ovoga elementa običaja. U bunjevačkim naseljima kod Budimpešte također se pojavljuju različiti svatovski časnici u ulozi najavljiivača plesa s nevjestom. U Tukulji i, prema jednom izvoru, u Erčinu tu dužnost ima *diver*, po drugome *buklijaš*, a u Erdu *staćela* (Deisinger NMB EA 4023; ibid. NMB EA 3029; Černelić 1983). Zanimljivo je da u tim naseljima časnici najavljuju ples udaranjem štapom o gredu. Udaranje štapom kao oznaka za početak plesa zabilježeno je kod Mađara u Bogojevu u Bačkoj (Jung 1978:109).

Dakle, u podunavskih Bunjevaca uočavamo znatnu šarolikost vezanu uz osobu u ulozi najavljiivanja plesa, a istodobno i određene pravilnosti s obzirom na regionalnu grupiranost. Te su pravilnosti najviše izražene u skupini Bunjevaca iz Sombora i okolice, kod kojih tu zadaću ima *kum*, i u naseljima južne Mađarske, gdje uz pojedinačna odstupanja tu ulogu ima jedan ili dvojica *čauša*. U Subotici i u okolici najviše je potvrda o *starom svatu*, premda ima i drugačijih podataka u izvorima. Prema terenski prikupljenim podacima, veća je varijabilnost unutar te regionalne skupine. U okolici Budimpešte u svakom pojedinačnom lokalitetu drugi svatovski časnik najavljuje ples s nevjestom, uz dvije mogućnosti u Erčinu. Zanimljivo je na ovom stupnju analize uočiti da djevera u toj ulozi kod Bunjevaca nalazimo sasvim iznimno (u Tavankutu kod Subotice i u Tukulji i Erčinu kod Budimpešte), dok je kod Mađara ta zadaća pretežno u njegovoj nadležnosti. Dakako da djever u Bunjevaca ne mora označavati srodnu svatovsku funkciju djeveru u Mađara, tim više što u Bunjevaca – osim djevera – ima više drugih svatovskih časnika, od kojih pojedini u bunjevačkim svadbenim običajima obavljaju dio zadaće koju u mađarskim svadbenim običajima pokriva uloga djevera. Osim toga, djever je u Bunjevaca kao svatovsko zvanje izgubio na važnosti, ponegdje – osobito u naseljima južne Mađarske – uglavnom označava mladoženjinog brata bez posebne svatovske uloge. Još je Erdeljanović istaknuo to svojstvo djevera u podunavskih Bunjevaca (Erdeljanović 1930:236).

Prema iznesenim podacima, uočava se nadležnost različitih svatovskih časnika kod regionalnih bunjevačkih skupina. U svakoj od njih neki je drugi svatovski časnik preuzeo novu ulogu u bunjevačkim svadbenim običajima. Ovdje su se stanovite regionalne razlike iskazale i prilikom preuzimanja tuđih kulturnih elemenata. Riječ je upravo o časnicima koji su potvrđeni samo u određenoj bunjevačkoj regionalnoj skupini: *čauš* u Bunjevaca u južnoj Mađarskoj, *buklijaš* u Bunjevaca u okolici Budimpešte, a *mastalundžija* u subotičkih Bunjevaca, s time da tragovi ovoga časnika postoje i u Erčinu kod Budimpešte (Deisinger NMB EA 4023; ibid. NMB EA 3029).

Pri plesu s nevjestom važan je i hijerarhijski slijed plesača, a donekle je s time u vezi plaćanje za ples. U Mađara su podaci o tome uglavnom uopćeni: djever ponegdje predaje nevjestu svakom sljedećem plesaču, časnicima i rodbini prema stupnju srodstva (Györgyi – Maác 1980:567). Još se, primjerice, u bačkih Mađara u Bezdanu ističe da nakon *kuma*, koji prvi daje određenu svotu novca za ples, svi ostali plesači daju jednaku svotu (Steiner 1953:10). Ili, primjerice, u Rému svaki naredni plesač ne daje manje novca od svog prethodnika (*A Magyar Népzene Tára* 1955:261). U Somboru i okolici

je obrnuto, tj. *kum* određuje cijenu i postupno je spušta u skladu s hijerarhijskim slijedom plesača (Černelić EZ FFZ 87). U Bikiću *kum* nalaže tamburašima da više sviraju za one plesače koji su dali više novaca (ibid. 1983). U Kaćmaru se navodi redoslijed plesača: *čauš*, svekar, svekrva, *kum* i *stari svat*, pa redom ostali iz svake pozvane obitelji (ibid.). Za druge lokalitete takvih podataka nema. Na temelju ovih podataka ne bi se trebalo upuštati u zaključivanja o mogućim akulturacijskim procesima, s obzirom na to da pitanje hijerarhije u svadbenim običajima valja razmatrati izvan okvira ove pojave, a ono se tiče i općeg običajopravnog sustava određene etničke skupine.

Jedan od važnih elemenata običaja plesa s nevjestom jest davanje određene svote novca ili, rjeđe, dara da bi se s nevjestom moglo plesati. Većinom je riječ o novčanom prilogu koji se skuplja u tanjur, košaru, rešeto i sl. (Györgyi – Maác 1980:567). Zanimljivo je da se u nekim slučajevima navodi – primjerice za županiju Bács Bodrog uopće (Bellosics 1909:336) te za Szegedin (Kovács 1901:292) – da plaćanje plesa prestaje biti moda. U Topoli u Bačkoj daje se prilog u daru (Bellosics 1909:336). Bunjevci su u cijelosti prihvatili ovaj element običaja. Kao i u Mađara, riječ je o plaćanju za ples, s iznimkom Tukulje gdje se alternativno daje novac ili dar (Deisinger NMB EA 3031). Neki od svatovskih časnika imaju zadaću skupljati novac prilikom plesa s nevjestom. Ponekad posuda u koju se skuplja novac stoji na stolu ispred nekog časnika ili je on drži u ruci. Kod Mađara se u većini slučajeva skuplja novac na kumovu stolu (Györgyi – Maác 1980:567).⁴ U Bezdanu, primjerice, novac skuplja kuma (Steiner 1953:10; Černelić 1985:45), dok u Szabadszállásu to čini djever, a kumovi stoje pokraj njega (Korkes 1983:196). U Horgošu *kum* drži u ruci tanjur i pritom govori da je nevjesta na prodaju (Hegedüs 1942:40). U Alfeldu *kum* nosi sa sobom šalicu i prilikom plesa skuplja u nju novac (Részö 1867:49). U Bunjevaca je – za razliku od Mađara – prisutna veća varijabilnost s obzirom na udio svatovskih časnika. U najvećem broju slučajeva tanjur u koji se skuplja novac nalazi se ispred *kuma*, ili *kuma* i *starog svata*, čije su uloge ovdje analogne ulozi dvojice kumova u Mađara, tako da u ovom slučaju imamo donekle usklađene formalne i funkcionalne aspekte provođenja toga postupka u dvjema etničkim skupinama s obzirom na udio svatovskih časnika. *Kum* i *stari svat* skupljaju novac u bunjevačkim naseljima okolice Budimpešte, u Mateviću, Bikiću i Kaćmaru (ovdje još i mladoženja) i u Đurđinu kod Subotice (Deisinger NMB EA 4023; ibid. NMB EA 3029; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983 – Tukulja, Matević, Bikić; ibid. EZ FFZ 87 – Đurđin). Tu dužnost ima samo *kum* u Baji, Gornjem Sentivanu, Gari i Čavolju (ovdje zajedno s mladoženjom) (Černelić 1983; Mandić 1975:136). U Gari se ovoj mogućnosti kao alternativa navodi *staćela*, a u Kaćmaru uz navedenu mogućnost i sam *kum* kao alternativa (Černelić 1983). U ovoj regionalnoj bunjevačkoj skupini tanjur u koji se skuplja novac drži *čauš* u Vancagi, dok se u Bikiću i Kaćmaru ta mogućnost javlja kao alternativna navedenima slučajevima za ta mjesta (ibid.). U bunjevačkim naseljima oko Subotice novac skuplja sam *stari svat* (Sekulić 1986:331). U Tavankutu je, kao i u vezi s najavljanjem plesa, prema novijim terenskim ispitivanjima drukčije, tj. za sakupljanje novca zadužen

⁴ Ovaj oblik skupljanja novca potvrđuje i većina izvora o mađarskim svadbenim običajima u Podunavlju.

je *mastalundžija*, odnosno *diver* (Černelić EZ FFZ 87). U Somboru i okolici ta je dužnost u nadležnosti *kume*, u Josićima zajedno s *kumom*, a u Nenadićima sa svekrom (ibid.). Podaci opet pokazuju veću šarolikost sudionika u sabiranju novca u Bunjevaca, u odnosu na manju ili veću ujednačenost te pojave kod mađarskog stanovništva. Kao i u prethodnim elementima običaja, ponovno dolaze do izražaja bunjevačke regionalne značajke. Donekle je izjednačena i naglašenija zajednička uloga *kuma* i *starog svata*, ili pojedinačna uloga jednog ili drugog, koja bi i formalno odgovarala mađarskom predlošku, a prisutna je kod svih bunjevačkih regionalnih skupina s iznimkom somborskih Bunjevaca, gdje je naglasak na ulozu *kume*. Nešto je veća varijabilnost mogućnosti kod južnomađarske bunjevačke skupine.

3.4.4. Karakteristični postupci pri izvođenju plesa s nevjestom

Ples s nevjestom u pravilu završava mladoženja, koji većinom ne prisustvuje izvođenju običaja. Mladoženja je posljednji od plesača koji plaća za nevjestu i time stječe pravo odvođenja nevjeste s mjesta održavanja plesa. Uz završetak plesa vezan je i običaj bacanja tanjura za pobjeglim mladencima. Zanimljivo je da su podaci za taj element običaja u Mađara rijetki. U Bezdanu (Černelić 1985:45) tanjur za mladencima baca kuma koja je skupljala novac, u Segedinu (Bálint 1933:94) iste je zadatke imao kum, dok je za Rému zabilježeno samo da se za mladencima baca tanjur (*A Magyar Népzene Tára* 1955:261). Običaj je potvrđen za većinu Bunjevaca u južnoj Mađarskoj i u okolici Subotice. U Baji, Mateviću, Bikiću i Gari tanjur baca *kum* (Černelić 1983), a drugdje *stari svat* (Mandić 1975:136; Sekulić 1986:332 – Tavankut, Subotica, Žednik). U Erčinu i u Tukulji u okolici Budimpešte za mladencima se razbija čaša, a u Matarićima kod Sombora *kum* i *stari svat* bacaju svoje čaše za mladencima (Deisinger NMB EA 3029; ibid. NMB EA 3031; Černelić EZ FFZ 87). U nekim lokalitetima južne Mađarske i okolice Sombora razbijanje tanjura u koji se skuplja novac obavlja se na specifičan način: mladoženja skoči na stol i nogom razbija tanjur (Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983 – Kaćmar, Gornji Sentivan; ibid. EZ FFZ 87 – Materići, Josići, Strilići).⁵ Razbijanje tanjura nakon završenog plesa uglavnom se u Mađara i u Bunjevaca tumači dvojako. Češće je tumačenje da se tim činom želi mladencima osigurati sreća u budućem bračnom životu, što se čini sekundarnim tumačenjem, kako je i u analizi promjena u običajima pri sklapanju braka utvrđeno u mađarskom mjestu Bezdan u Bačkoj (Černelić 1985:45). Ovdje se kao starije tumačenje običaja navodi tjeranje zlih duhova, odnosno sprečavanje djelovanja uroka na mladi par. U Rému se tumači da će mladenci imati onoliko djece na koliko se komada tanjur razbije (*A Magyar Népzene Tára* 1955:261). Analogno tumačenje, s dodatkom da mladenci neće imati djece ako se tanjur ne razbije, nalazimo u Gari (Černelić 1983).

Prema podacima, jedan od elemenata ovoga običaja u Mađara sporadično je zastupljen u južnom Podunavlju (Jung 1978:110; *A Magyar Népzene Tára* 1955:261; Korkes 1983:196). Riječ je o pojavi da se nevjesti nakon završenog plesa sakupljeni novac istrese

⁵ Prema: Vidaković 1973, Dipl. r. – KH FFP SJP u Gornjem Sentivanu za mladencima se baca tanjur.

u pregaču. Kod Bunjevaca tu pojavu nalazimo u Erčinu u okolici Budimpešte, u većini naselja južne Mađarske i u Subotici i okolici (Deisinger NMB EA 4023; Mandić 1975: 136; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Sekulić 1986:332 – Žednik, Tavankut, Subotica; Černelić 1983 – Baja, Gornji Sentivan, Aljmaš, Kaćmar, Gara; ibid. EZ FFZ 87 – Đurđin, Žednik, Tavankut). I podaci o brojenju novca sporadični su kod obiju etničkih skupina. Kod Bunjevaca o tome ima podataka samo za skupinu naselja oko Sombora, gdje se ističe da *kuma* odlazi za mladencima da zajedno izbroje novce, što je analogno mađarskom običaju u Bezdanu (Černelić EZ FFZ 87; ibid. 1985:45).

Većina popratnih elemenata uz običaj plesa s nevjestom prisutna je kod obiju etničkih skupina, ali je ograničena na pojedinačne lokalitete podunavskog područja. Kod Mađara u Bogojevu i Rému potvrđeno je da, osim što se plaća da bi se plesalo s nevjestom, sudionici plesa mogu tražiti da nevjesta sjedne, a sljedeći je plesač ima pravo podignuti ako za to izdvoji više novca od svog prethodnika (Jung 1978:109; *A Magyar Népzene Tára* 1955:261). U Rému se može tražiti da nevjesta učini bilo što, primjerice, da šeta za novac (*A Magyar Népzene Tára* 1955:261). Ista je pojava potvrđena u nekim bunjevačkim naseljima (Mandić 1975:136; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983; ibid. EZ FFZ 87 – Tavankut, Žednik).

U nekim je bunjevačkim lokalitetima običaj plesa s nevjestom vezan uz posjet nevjestinih roditelja, odnosno svatova, koji se nakon završenog plesa vraćaju kući (Mandić 1975:136; Batinkov 1977, Dipl. r. – HK FFP SJP; Černelić EZ FFZ 87 – Tavankut, Žednik, Lemeš). Kod Mađara imamo podatak u Pačiru da se nakon završenog plesa s nevjestom njezini roditelji vraćaju kući (Bellosics 1909:261).

Još je jedna pojava ograničene zastupljenosti kod obiju etničkih skupina. U Rému se prilikom promjene nevjestinog oglavlja kao lažna nevjesta izvodi maskirani muškarac koji oponaša ples s nevjestom (*A Magyar Népzene Tára* 1955:261). Sličnu pojavu nalazimo u Bunjevaca u Đurđinu i Tavankutu kod Subotice, s tim da se u Đurđinu – osim maskiranog muškarca – izvode i na drugi način maskirane lažne nevjeste (Černelić EZ FFZ 87).

U Mađara u Bezdanu, u sklopu plesa s nevjestom, bilo je u 19. stoljeću uobičajeno da nejestu ukradu (Steiner 1953:10). Mladoženja ju je trebao otkupiti. U Bunjevaca u nešto drugačijem kontekstu nalazimo sličnu pojavu. U Gornjem Sentivanu i u Mateviću ističe se da prilikom plesa *čauši* trebaju paziti da netko ne ukrade nejestu (Vidaković 1973, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983).

Zanimljiva je jedna starija varijanta plesa s nevjestom zabilježena u Bunjevaca u Lemešu (Svetozar Miletić). S nevjestom je plesao samo *diver* u ponoć, ostali su davali novac kao da i oni plešu s njom, dok je netko hodao uokolo sa zdjelom i skupljao novac. I naziv za ovaj običaj je mađarski, *forgataš*, uz pobunjevčenu verziju naziva *igranka za snašu* (Černelić EZ FFZ 87). U bunjevačkim selima južne Mađarske za taj je običaj raširen naziv *igra za krajcaru* ili *igra za kravaljuše*⁶ (Mandić 1975:136; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Šibalin 1975, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983

⁶ Oba naziva potvrđena su u Vancagi, Čavolju, Gornjem Sentivanu i Bikiću, a samo naziv *igra za krajcaru* u Aljmašu, Kaćmaru i Gari.

– Vancaga, Gornji Sentivan, Bikić, Aljmaš, Kaćmar, Gara). U okolici Budimpešte upotrebljava se termin *kratke tance*, a u Erčinu se kaže i *snašín ples* (Deisinger NMB EA 4023; *ibid.* NMB EA 3031; *ibid.* NMB EA 3029; Černelić 1983). U ostalim bunjevačkim regionalnim skupinama nema posebnog naziva za tu pojavu, o tom se običaju govori neodređeno kao o plesu ili *igranci sa snašóm*, ili opisno obrazlaže da se prodaje nevjesta (Sekulić 1986:331; Černelić EZ FFZ 87). I u samom terminološkom određenju usvojenog mađarskog običaja uočava se određena regionalna podvojenost, već i ranije isticana u nekoliko navrata.

3.4.5. Procesi adaptacije i enkulturacije običaja plesa s nevjestom

Nakon analitičkog prikaza svih faza plesa s nevjestom kod Bunjevaca, može se zaključiti: običaj plesa s nevjestom – negdje prije, a negdje kasnije – postao je sastavni dio svadbenih običaja podunavskih Bunjevaca u svim osnovnim i bitnim elementima koji ga sačinjavaju u izvornom obliku u mađarskim svadbenim običajima. Izvorni oblik upotrijebljen u ovom kontekstu ne treba shvatiti doslovno kao stabilnu i statičnu kategoriju. Ples s nevjestom je i u mađarskim svadbenim običajima imao svoje razvojne faze, pa je na ovom ili onom stupnju dolazilo do pojačanog utjecaja i proširenja te pojave izvan vlastitog kulturnog kruga, do enkulturacije u jednu drugu etničku kategoriju. Sam proces adaptacije i enkulturacije, koji se mogao pratiti i utvrditi tek djelomično, nije morao biti ujednačen, ali je svakako nastupio u trenutku kada sam običaj kod Mađara poprima određene formalne karakteristike kakve su zastupljene i kod bunjevačkog stanovništva. Uzimajući u obzir sve sastavne elemente toga običaja, njegova je adaptacija u Bunjevaca tekla, čini se, prilično glatko, jer na formalnoj razini nema bitne razlike između nositelja ove kulturne baštine i njihovih primatelja. Nije riječ o prihvaćanju samo određenih elemenata nego cijelog sklopa karakterističnog mađarskog običaja i o njegovu uključivanju u bunjevačke svadbene običaje. Tako je ples s nevjestom postao njihov integralan dio, koji se kao cjelina u pripadnika tih dviju etničkih skupina u znatnoj mjeri razlikuju.

Zašto je upravo ples s nevjestom postao integralan dio svadbenih običaja Bunjevaca? Ta je pojava na neki način specifična jer je riječ o prenošenju užeg segmenta svadbenih običaja iz jedne etničke sredine u drugu. Sama ta činjenica bila bi dostatna da previdimo eventualne srodne elemente u svadbenim običajima samih Bunjevaca. Stoga se treba osvrnuti i na neke bitne srodne običaje u samoj tradiciji Bunjevaca koji su se održali usporedno s običajem plesa s nevjestom ili su ponegdje, što je rjeđe, ustupili mjesto mađarskom običaju. Starija literatura koja se odnosi prije svega na Bunjevce subotičke regije, a u kojoj se ne potvrđuje postojanje plesa s nevjestom, jednim dijelom potvrđuje običaj da nevjesta za vrijeme svadbe ima dužnost ljubiti goste, koji joj zauzvrat daju novac, navodeći ponegdje da to čini drugoga dana pira kada dočekuje goste na kućnom pragu⁷, ili da nevjesta dočekuje i ljubi svoje roditelje i

⁷ Szárics 1842:887; Antunovics 1858:214; Bellosics 909:403; Iványi 1891:197; *ibid.* 1892:598; Ivanić 1894:102; Meznerich 1938:26.

svatove koji joj dolaze u posjet, tzv. *pohodane* ili *pođane* (Prčić 1927:172; Erdeljanović 1930:238; Sekulić 1986:331). Taj se običaj u okolici Budimpešte odigrava neposredno prije plesa s nevjestom (Berkity 1839:325). Kasniji izvori potvrđuju postojanje toga običaja na svim područjima podunavskih Bunjevaca. Pojava da nevjesta ljubi svatove i od njih dobiva novac za poljubac, u najviše potvrđenih izvora prakticira se usporedno s nevjestinim plesom za novac, i gotovo se u pravilu odigrava nakon toga običaja, odnosno kada nevjesta već ima na sebi oglavlje udate žene, osim što se ponekad izvodi i u više navrata tijekom pira.⁸

Zanimljivo je izdvojiti nekoliko lokaliteta u kojima se ističe da je običaj ljubljenja svatova za novac ustupio mjesto običaju plesa s nevjestom. U Kačmaru je nevjesta u ponoć u pratnji *jenge* redom ljubila goste, za što su joj oni darivali novac. *Kasnije ovaj se običaj izmijenio na takav način da snaša igra za krajcaru* (Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP). U Đurđinu ističu da je ples s nevjestom običaj koji su Bunjevci preuzeli od Mađara. Još na početku 20. stoljeća nevjesta je prije večere obilazila goste, ljubila ih i za to od njih dobivala novac. Na taj se način ujedno, kako kažu, upoznavala s mladoženjinom rodbinom (Černelić EZ FFZ 87). U Mateviću su terenski podaci nešto drugačiji od podataka u rukopisnoj građi. Ovdje nalazimo paralelnu primjenu obaju običaja, ali jedan isključuje drugi s obzirom na ekonomski status mladenaca, odnosno njihovih roditelja. Kod bogatijih se nije održavao ples, nego je nevjesta obilazila goste, nudila ih pićem i za to dobivala od njih novac (ibid. 1983). Opis iz rukopisne građe zanimljiv je kao ilustracija “miješanja” tih dvaju običaja: *U današnjim svadbama je u modi običaj bez obeležja “prodaje se zaručnica”, koji je poznat po celoj zemlji. Ranije se to zvalo ples zaručnice. Zaručnica u svojoj svadbenoj odeći, u zaručničkoj haljini je poljubila redom svekra, svekrvu, rodbinu od kojih je za to dobila novaca. Novac su stavili u njenu kecelju. Zatim su skinuli nevestin veo i dobila je od svekra i svekrve zlatan novac, sakriven u jabuku, čim je bogatiji svekar, tim je bio dragoceniji zlatan novac* (Išpanović, Dipl. r. – KH FFP SJP).

Ovih nekoliko podataka, kao i rasprostranjenost bunjevačkog običaja da nevjesta ljubi svatove za novac, svakako treba razmatrati u kontekstu običaja plesa s nevjestom, jer su te dvije pojave, koje se po obliku razlikuju, bitno srodne, barem u nekim aspektima koji su se u doticaju tih dvaju kulturnih elemenata mogli sjediniti. U oba slučajeve daje se novac kao pomoć mladom paru na početku bračnog života. Nadalje, oba običaja imaju integrativno obilježje jer nevjesta na taj način dolazi u dodir s mladoženjinom rodbinom i s njom se upoznaje, dok rodbina sa svoje strane izražava pristanak da nejestu primi u svoju sredinu. U nekoliko slučajeva običaj koji ima ishodište u tradiciji Bunjevaca ustupio je mjesto srodnom stranom kulturnom elementu. S druge strane, u većini slučajeva zadržan je i vlastiti stari i prihvaćen novi oblik običaja. Dakako, na ovom mjestu nije potrebno pokušati proniknuti u dublja izvorna značenja običaja plesa s nevjestom, što su neki od mađarskih etnologa pokušavali, premda je to pitanje još uvelike otvoreno i traži poseban analitički postupak

⁸ Deisinger NMB EA 4023; Batinkov 1977, Dipl. r. – KH FFP SJP; Išpanović, Dipl. r. – KH FFP SJP; Černelić 1983 (Matević, Gara); ibid. EZ FFZ 87 (Sombor i okolica, Đurđin, Žednik).

da bi ga se moglo argumentirano interpretirati (Györgyi – Maác 1980:567; Kaposi – Maác 1958:133; Bakó 1987:193, 217). Donekle sam se dotakla jednog od mogućih simboličkih značenja tih dvaju običaja, a to je pitanje integracije nevjeste u novu životnu sredinu. Ostaju otvorene još i druge mogućnosti tumačenja simboličnog značenja običaja plesa s nevjestom.

Drugi važan integrativni faktor pri preuzimanju običaja plesa s nevjestom svakako je društveno-ekonomski. U mađarskim svadbenim običajima ples s nevjestom postao je središnji događaj svadbenog pira, sažimajući u sebi neke običaje koji su se reducirali i postupno gubili na značenju. Mađarski etnolozi došli su do zaključka da je važan faktor koji je ples istaknuo u prvi plan upravo društveno-ekonomska uvjetovanost toga običaja, u kojem se važnost pridaje novcu sakupljenom pri plesu koji će mladom bračnom paru u znatnoj mjeri egzistencijalno olakšati početak bračnog života (Györgyi – Maác 1980:567; Kaposi – Maác 1958:133; Bakó 1987:191; Solymos – Gölner 1983:205-206). Da je upravo gospodarski činitelj presudan za adaptabilnost ovoga običaja, pokazuje njegova raširenost i kod stanovništva doseljenog u Bačku nakon Drugoga svjetskog rata, koje je – prema terenskim istraživanjima o svadbenim običajima i njihovim mijenama u mađarskom selu Bezdanu – u kratkom vremenskom rasponu prihvatilo taj običaj (Černelić 1985:45). Osim što je običaj koji u sebi sadrži ples kao sastavni element sam po sebi privlačan, dodatne poene atraktivnosti stekla je i činjenica da se njegovom primjenom može skupiti nemala svota novca za utemeljenje novoga zajedničkog života. U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da su Bunjevci, osim prihvaćanja stranog kulturnog elementa, zadržali i svoj tradicijski srodan kulturni element, čija svrha je u nekim aspektima ista kao i svrha plesa s nevjestom. Treba dodati da u Bunjevaca postoje i drugi oblici skupljanja novca za nevjestu. Djelomično je riječ o nagrađivanju nevjeste novcem za obavljanje određenih običajnih dužnosti u toku svadbe, kao što je obaveza nevjeste da opere noge svatovskim časnicima i predstavnicima mladoženjine kuće, što je potvrđeno kod svih podunavskih Bunjevaca. Dužnost nevjeste da sutradan ujutro umiva svatove, inače raširen običaj u južnih Slavena, osobito na području potencijalne pradomovine Bunjevaca, potvrđena je samo u Tavankutu u okolici Subotice. U vezi s tim ističe se da je nevjesta nekada brijala svatove (ibid. EZ FFZ 87). Na običaj umivanja svatova zapravo se nadovezuje običaj brijanja *kuma* i *starog svata*, a katkada i ostalih svatova. Zanimljivo je da je običaj umivanja svatova znatno prisutan u mađarskog stanovništva južne Mađarske (Jung 1985). U Bunjevaca postoje i drugi oblici skupljanja novca za nevjestu, tako se, primjerice, u okolici Budimpešte nekada licitirala svatovska grana, a u selima južne Mađarske svatovi su bacali novac na svatovski kolač, koji je nevjesti donosila na dar *kuma*. Osim toga, u svih podunavskih Bunjevaca bilo je uobičajeno da nevjesta daruje svatovske časnike i mladoženjinu rodbinu kakvim darom. Svi su darovani za nevjestin dar uzvraćali novčanim prilogom. Dakle, darivanje nevjeste novčanim priložima na ovaj ili onaj način, s ovim ili onim simboličnim konotacijama, važan je dio tradicijskog naslijeđa Bunjevaca, u koji se sasvim prirodno uklopio još jedan dodatni oblik ovakva darivanja. U Bunjevaca, kao i u slavenskih naroda uopće, darivanje nevjeste i svatova uzajamnog je karaktera, i taj se aspekt darivanja, uz ostalo, zadržao, dok su se

Bunjevci postupno uklapali i u običajnopравни sustav nove kulturne sredine, po kojem uzvratanje darova nije briga mladenaca nego njihovih roditelja, istodobno zadržavajući u manjoj ili većoj mjeri vlastita tradicijska obilježja uzajamnog darivanja (Tárkány Szücs 1981:382-384).

U završnom osvrtu na prikaz plesa s nevjestom u svadbenim običajima Bunjevaca ponovila bih u glavnim crtama neke od zaključnih spoznaja do kojih sam došla u analitičkom postupku. Mađarski običaj plesa s nevjestom – kako u svom formalnom obliku, tako dijelom i u svojem funkcionalnom značenju – adaptirao se u sklopu svadbenih običaja Bunjevaca u određenoj fazi svog razvoja u mađarskog stanovništva kao nositelja toga običaja. Postojanje srodnih kulturnih elemenata predstavljalo je, u prvom redu na društveno-ekonomskoj osnovi, plodno tlo za prihvaćanje i integraciju plesa s nevjestom u strukturu svadbenih običaja Bunjevaca, pa je taj ples zadržao kontinuitet i preživio u općoj težnji transformacijskih procesa, koji podrazumijevaju reduciranje i sažimanje brojnih obrednih i ceremonijalnih postupaka koji su nekada činili cjelovitu strukturu svadbenih običaja. Ne samo u nositelja te tradicije, nego i u njezinih primatelja, u ovom slučaju Bunjevaca, ples s nevjestom upravo je u novim društveno-ekonomskim uvjetima našao svoje mjesto središnjeg svadbenog događanja.

3.5. Zadrudne obitelji roda Balažević-Marinkić u nekoliko generacija

(od sredine 19. stoljeća do 1946. godine)

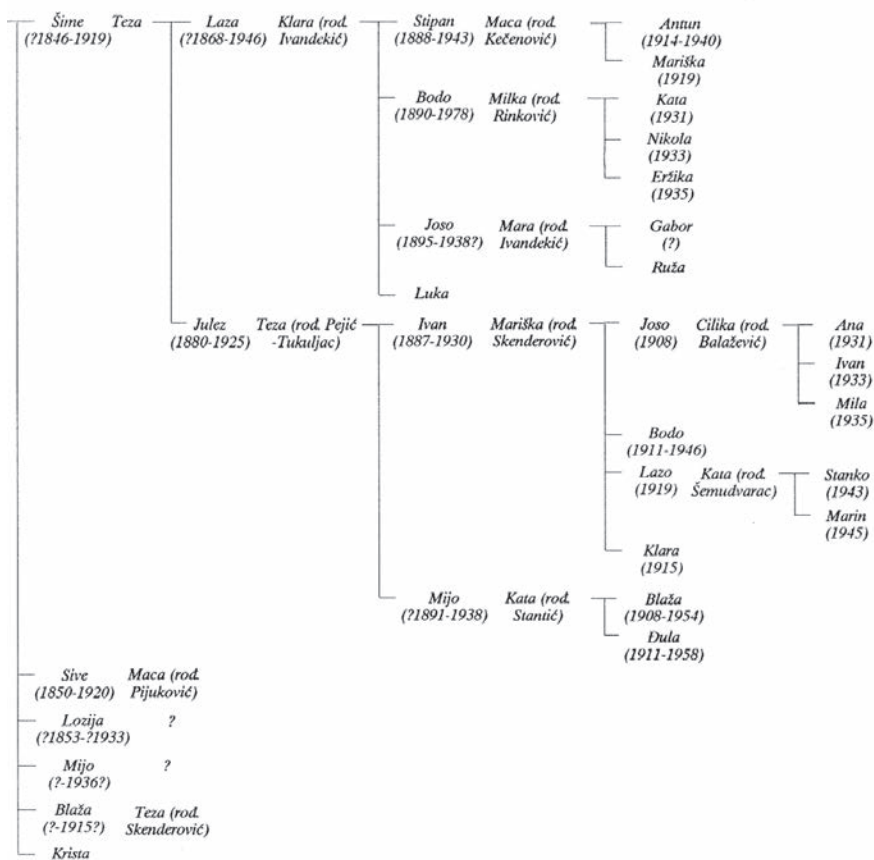
3.5.1. Osnovni podaci

Zadrudna obitelj Balažević-Marinkić nije imala poseban naziv. Govorili su da žive u zajednici. Nije bilo ni posebnog neslužbenog nadimka. Drugi dio obiteljskog imena, Marinkić, smatrao se nadimkom, premda se takav vodi službeno. Prema predaji, u krajeve oko Subotice došlo je petero braće Balaževića i jedna snaha čiji je muž bio ubijen. Ona je imala petoricu sinova i zvala se Marinka. Njena su djeca po njoj uz prezime Balažević dobila još i prezime Marinkić. Od te grane potekla je zadruga Balažević-Marinkić. To se dogodilo, smatra se, prije približno 350 godina. Izvorni oblik prezimena Balažević bio je Blažević, ali je ono vremenom mađarizirano.¹

U zadruzi je obično bilo više od 20 članova. Zadrudna jedinica postojala bi sve dok se najmlađi brat nije oženio. Nakon toga su se odijelili jer su smatrali da ih je bilo previše. Svakom sinu se osigura *salaš*, a otac je uvijek ostajao s najmlađim sinom. Kad su se odijelili, svaki je sin nastavio živjeti u zajednici sa svojim sinovima.

U zadruzi su svi bili povezani krvnim srodstvom i ženidbenim vezama. Brak među srođnicima nije se sklapao do četvrtog koljena. U zadruzi u kojoj je Tomo bio starješina živjeli su u početku svi na jednom *salašu*, međutim, kad su se počeli širiti i kad ih je bilo više od dvadeset, počeli su kupovati *salaše* za svakog sina posebno. Tako se obitelj Balažević proširila i svi su živjeli u jednom *šoru* (kraju). Taj se kraj po njima i zove *Marinkić kraj*. Kad im sinovi odrastu i ožene se, odlaze na novi *salaš*, a do tada žive zajedno s ocem. To ne znači odvajanje jer i dalje svi zajednički rade. Žive svaki na svom *salašu*, jer zbog velikog broja članova ne mogu biti svi na jednom mjestu. Sjedište obitelji je *salaš* na kojem živi otac. Zadrugom se smatraju po zajedničkom životu i radu. Podaci o organizaciji zadrudnog života i rada ponekad prelaze okvire same zadruge Balažević-Marinkić, pa ovaj prikaz djelomično daje i opći pregled zadrudnog obiteljskog sustava bunjevačkog življa u Tavankutu.

¹ Zahvaljujem Anici Balažević iz Tavankuta na iscrpnim podacima iz života i rada ove zadrudne obitelji. U vrijeme ispitivanja, 1979. godine, Anica Balažević imala je 64 godine.

Prilog 8. Rodoslovlje zadruge Balažević-Marinkić, Tavankut (sastavila M. Černelić)

3.5.2. Imovina

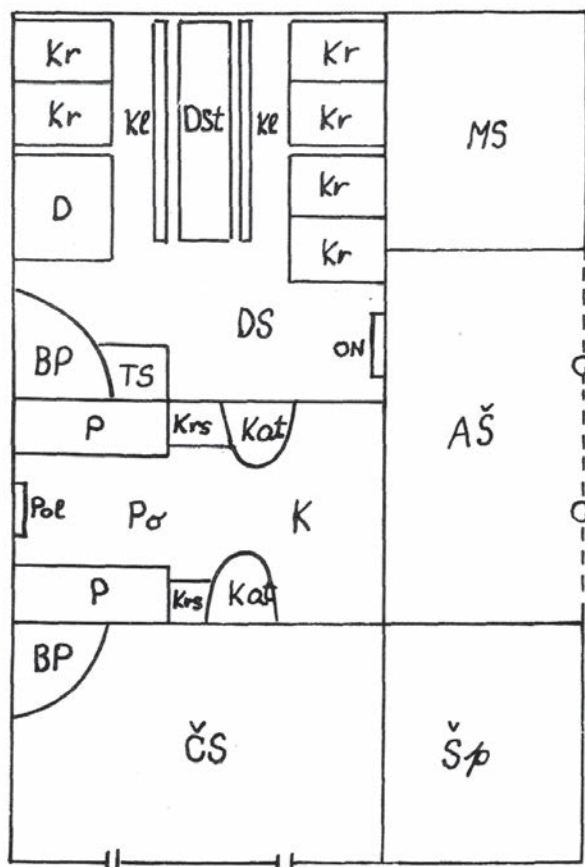
3.5.2.1. Zajednička imovina

Odnos prema svakom dijelu zemljišta u vlasništvu zadruge bio je jednak. Nije se pravila razlika između zemlje koju posjeduju od starine i one kasnije kupljene. Kad god bi se zemlja kupovala, dobila bi naziv prema bivšem vlasniku. Bilo je oranica, livada, šuma, vinograda, ritova s trskom kojom su se pokrivali *salaši*. Svaki dio zemlje imao je ime. Raspored parcela određivao se prema vrsti zemljišta. Tako je *bašća* bila u *dolovima* na nižem zemljištu. Zauzimala je od četiri do pet *lanaca* (1 *lanac* = 2000 hvati), a koristila se za uzgajanje povrća. Vinogradi su bili na višem pjeskovitom zemljištu, koje se zvalo *napiskovita zemlja*. Bila su četiri *lanca* vinograda, od osamdeset do sto pedeset *lanaca* oranica za žito i kukuruz te od četiri do pet *lanaca* livada koju su zvali *sinokos*. Bila je smještena pod *dolom* gdje je rit. Voćnjaka je također bilo od četiri do pet *lanaca*, a voće se još sadilo i u vinogradu. Od deset do petnaest *lanaca* oranica čuvalo se za

ugar (po godinu ili dvije se nije oralo; zemlja se ostavila da se odmori i na njoj se čuvala stoka). Kasnije se na isti taj način ostavljala na *ugaru* druga parcela zemlje. Na takvoj odmorenoj zemlji dobio bi se dvostruki prirod. Bilo je još i od četiri do pet *lanaca ledine*. Pjeskovito zemljište se, osim za uzgoj vinove loze, koristilo i za sisanje raži.

Imanje se povećavalo prema visini prihoda, po tome je li godina rodna ili nije. Ako je godina rodna, imovinu su povećavali za dva – tri *lanca* svake godine. Događalo se da led uništi sav prirod ili da se zadrugari razbole od nekih zaraznih bolesti (primjerice 1850. godine mnogi su se razboljeli od kuge), pa se te godine obradilo malo zemlje.

Salaš je naziv za kuću, ali i za čitavo kućište zadruge. Sastoji se od četiriju osnovnih dijelova: *domaćinska soba*, *kuća*, *čista soba*, *ambetuš*. U *čistoj sobi* smješteni su kovčezi – *dolafi* i *šafunjeri* (kovčeg s ladicama) koje su snahe donijele u miraz. Sve što čini njihovu *prčiju* (miraz) spremalo se u *čistu sobu*. Ispred *salaša* je *ambetuš* na stupovima od

Prostorije:

AŠ = ambetuš, ČS = čista soba, DS = domaćinska soba, K = kuća, MS = mala soba, Šp = špajc

Prilog 9. Unutrašnje uređenje salaša i prostorija (izradila M. Černelić)

drača (naziv za bagrem), pokriven trskom. Do *čiste sobe* smještena je *kuća*, mjesto gdje se kuha, a pored nje je *domaćinska soba*.²

Ambetuš je podijeljen na *špajc* i *malu sobu* za mladi bračni par. U *špajcu* se drže mlijeko, sir, mast, slanina, kobasice, šunka (manja količina za svakodnevnu upotrebu, dok se veća količina drži na tavanu). U *špajcu* su bile police i niže klupe s debelim nogama i od debelih dasaka, na koje se poslažu stvari. Uzdignute su iznad zemlje da se hrana očuva od miševa, a i radi čistoće. Ispod klupe se drže sitnije stvari koje se mogu pomicati. U *špajcu* su i grede u koje se učvrste dvije *vrlijke* između kojih se može po potrebi staviti drveni štap na koji su se vješale kobasice. *Špajc* je bio ukopan za dvije stepenice. Imao je male prozore, *budže*, izvana opletene žicom, *drotom*, da ne može ući mačka. Zimi se prozor zatvori, a tijekom dana stavlja se tamni zastor. Miševe i štakore tamanili su sumporom na štapiću (*anšlag*), tako da se stavi u rupu koja se potom zamaže blatom.

Svi osim mladog para spavali su u *domaćinskoj sobi*. Oko peći je *banak* (klupa). Peć je okrugla i zvala se *banja peć*. Uz nju su bile dugačke daske na kojima su spavala djeca do 10 godina na *opaklijama*, kožusima s dužom ovčjom vunom. Uza zid su kreveti za odrasle. U sredini je *domaćinski astal* i klupe sa svake strane stola. Po sredini sobe je *slime* – velika greda na stropu, a poprijeko *slimena* su na od metar do metar i pol razdaljine *gredice*. Između *slimena* i *gredica* je prazan prostor u kojem su se držala *pismena*: kalendar, zapisi kad su se rodili sin ili kći, podaci o imovinskim prilikama i sl. Taj papir se zvao *raboš*. Bilo je više *raboša*; tako se, primjerice, zabilježi kad se odvede krava, konj, kad se što posijalo, neki važniji događaji i slično. Tu se držao i novac u manjim količinama. Novac se inače drži u zidu, u pola metra visokom udubljenju od 30 cm s vratima. Taj se prostor zaključavao, a ključ je bio kod domaćina. Pored peći je bio tkalački stan. Znali su tkati *asure* od rogoza koji je rastao u ritu, za sobu i kuhinju, za *pod odžak*, debele i do dva centimetra. Bile su prirodne boje. Ranije su se *asure* stavljale na pod, kasnije su se prestale upotrebljavati. Neki *salaši* nemaju *špajc* i sobu za mlade. *Salaš* je pokriven trskom.³ Na tavanu su se u većim količinama držale kobasice,

² U *kući* se sa dviju strana uza zid nalaze postolja odakle se ložilo peći, od kojih je jedna bila u *čistoj sobi*, a druga u *domaćinskoj sobi*. U sredini između ovih dvaju postolja je udubina u koju pada gar kad se peć čisti. Pored obaju postolja uz zidove prema *čistoj* i *domaćinskoj sobi* su *katlanke* za kuhanje, malo uzdignute od zemlje. *Katlanke* su zidane od cigle i omazane blatom, ostavljena je šupljina za kotao. *Katlanke* je bila i u dvorištu, između *salaša* i *staje*, a tu se pripremala hrana za perad. Bila je natkrivena slamnatim krovom koji su držala četiri stupa. Uz *katlanke* je na dvorištu bila i manja peć.

Kuhalo se u zemljanim loncima. Među njih se stave *čutke* (orunjen klip kukuruza) i granje. Čorbe i općenito gusta hrana kuhaju se u *tučanoj* (željeznoj) *krastroni*. Uz *katlanke* u kući načinjena su udubljenja za *krastrone*, koja su ista kao i udubljenja za kotao samo su manja i četvrtastog oblika. *Katlanke* je okrugla. Osim zemljanih lonaca, imali su i posudu zvanu *tiganj* u kojoj se peklo sve što se priređivalo na masti. To je okrugla posuda od *tuča*, obično s trima nožicama na donjoj plohi. Imali su i *sadžake*, obruče s trima nožicama u četiri do pet veličina, u koje se stavlja *krastrona*. U zidu su bila udubljenja koja su služila kao police za suđe. Prostor u kojem su postolja za loženje zatvoren je odozgo gredicama, a prostor u kojem je *katlanke* naziva se *pod odžak* i otvoren je do tavana, tako da se vide grede. Na grede se objese kobasice, slanina i šunka da se suše.

³ *Salaše* su sami pokrivali, ali su postojali posebni ljudi koji su znali umetati *uzboj*. To su kraći snopovi trske, do 50 cm, koji su se sjekli posebnim alatima i njima se popunjavalo krovište, da bi debeo sloj trske održao toplinu na tavanu. *Uzboj* se među ostalu trsku utjerivao daskom koja se naziva *majica*.

šunka, slanina, sve obješeno o *vrlijke*. Osim toga, na tavanu se drži brašno, voće (jabuke i grožđe), mekinje, žito za kruh za čitavu godinu (tri metra po osobi), orasi, suhe šljive, *tarana*, *džak* maka. Tavan iznad *salaša* naziva se *čist tavan*. Pod u *salašu* je bio od nabijene zemlje. Jednom tjedno se *podmazivao*, tj. oprao vodom u svim prostorijama.

Sa sjeverne strane dvorišta smještena je *staja*, duga trideset metara, široka pet metara (tlocrt, pod: ST).⁴ Sastoji se od *radničke sobe* i *kamare*, u kojoj su čuvali kukuruz, mekinje, oruđe, zob za konje (tlocrt, pod: RS). Tu se nalazi i prostor zvan *košara*, u kome je smješteno četiri – pet pari konja, tri – četiri kobile, dvoje – troje ždrebadi, te *volarica*, gdje su tijekom zime krave; tu se othranjuje telad, tove bikovi i krave (tlocrt, pod: Koš, V).

Ljeti se jelo u *ambetušu* ispred staje. Taj prostor se zvao *litnja kujna* (tlocrt, pod: LK). Dok je bilo radnika, jelo se u *radničkoj sobi* za dugačkim stolom s klupama. U jednom kutu u *radničkoj sobi* nalazila se *katlanka*, veliki kotao za iskuhavanje posuđa u *lušiji* (tlocrt, pod: RS, Kat).⁵ U zidu *staje* blizu krovništva bile su *budže*, otvori za zrak, da propuh ne bi uhvatio stoku (tlocrt, pod B). Ako je vani zima, *budže* se zatvore slamom.

Uz *staju* se nalazi *korlat* dug deset metara, širok četiri metra (tlocrt, pod: Kor). To je zapravo ograda od *prošća*, koje je od *drača*, bagrema. Bagremovo drvo se ispili, a zatim iscijepa na *proštace* te se time ogradi prostor u kojem se tijekom ljeta držala stoka. U *korlat* se bacala *okupina*, slama koja se očupa s *guvna* blizu *salaša*. Na *guvnu* se odlagala i kukuruzovina, slama, *ogrizine*. Ljeti se to zvalo *okupina*. Odatle su se nosili razni ostaci u *korlat* gdje ih krave izgaze i istore i od toga se pravi gnojivo.

Nasuprot *salašu* nalazi se *komara* za vino, voće, sušene šljive, jabuke itd. (tlocrt, pod: KM). Ukopana je dva – tri metra u zemlju. Duga je do petnaest metara, a široka šest metara. Unutra su tri drvena stupa koja drže grede.

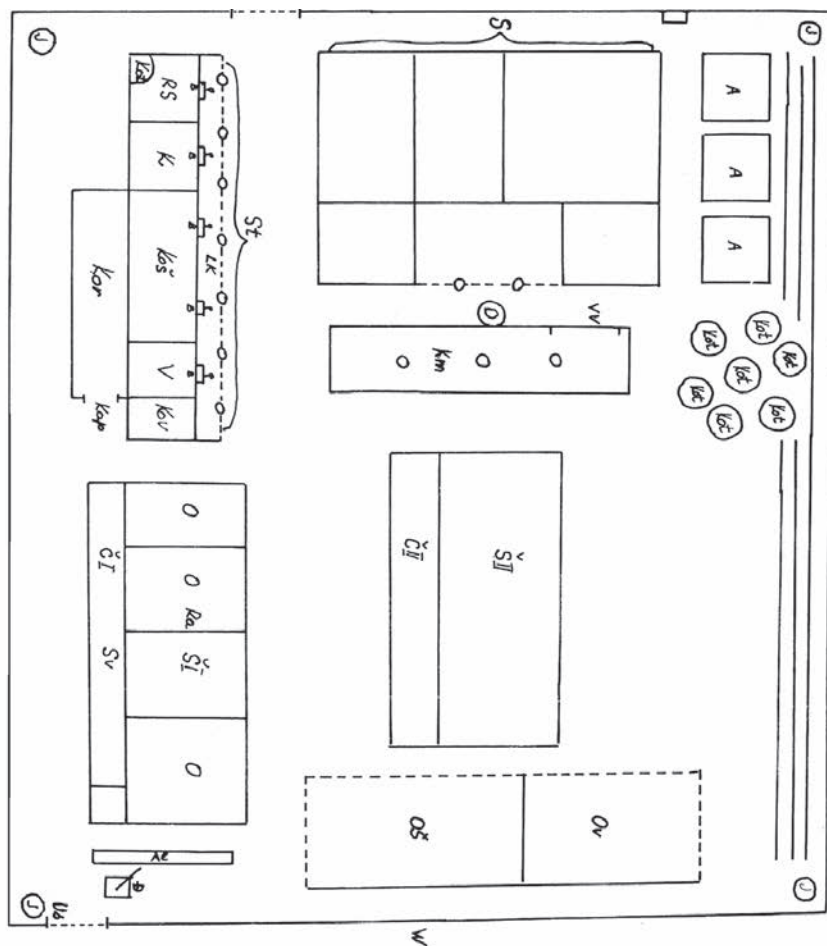
U dvorištu su s južne strane uz *salaš* bila tri *ambara*, duga po pet metara (tlocrt, pod: A).⁶ *Ambar* se može pomicati na trima osnovnim gredama. Pokriven je trskom, a krov je na dvije vode i na zabat kao i *salaš*. Krov je prilično strm da kiša ne pada po žitu.⁷ U dvorištu je bilo više *koternjaka* (*kotera*) okruglog oblika (tlocrt, pod:

⁴ U daljnjem tekstu će se uz prikaz svake pojedinačne gospodarske zgrade upućivati na tlocrt kućišta i na odgovarajuće kratice kojima je svaka pojedina zgrada (ili dijelovi zgrade) u tlocrtu označena.

⁵ *Lušija* se pravila od pepela drveta. Pepeo se sipa u posebnu burad od dasaka u kojima se inače držala i prekrupa. Tu se još sipala i gar, sve skupa se prekuhalo i dobila se lužna voda. U *lušiji* se suđe iskuhavallo pred advent, na treći dan poklada i na prvi dan korizme.

⁶ Za svaki *ambar* se najprije stave na zemlju tri debela balvana, a poprijeko dva, u njima se izbuše rupice i zabadaju prutovi svuda uokolo (prutovi su dugi do dva metra i više). To podnožje se izrađivalo tako da bude pomično. Ispred podnožja stavlja se valjkasto drvo. Prvo se učvrsti uokolo deblje pruće, između kojeg se umeće tanje. Kad se uplete do kraja, napravi se maz od krupne pljeve, žute zemlje i vode i nabacuje na pruće, te se ostavlja da se osuši. Za proces nabacivanja maza kaže se da se *nabublji*. Kad se nabacano blato osuši, ravna se daščicom koju nazivaju *fangla*; na *fanglu* se stavi blato i njime se ravnaju zidovi. Na kraju se okreči na bijelo izvana i iznutra.

⁷ Na krovu su na sredini po dvije daske zvane *alov*. Zakuju se drvenim klinovima (isto i na *salašu*) te se na to stave *magarci*, po dva ukrštena drveta koja se polože preko daski da vjetar ne otkrije *ambar*. *Magarci* se stavljaju na razdaljinu od po metar do metar i pol. Na gornjim prekrizanim krajevima bili su lijepo rezbareni, većinom je bila izrezbarena konjska glava. Na svakoj gospodarskoj zgradi krov se radio na ovaj način.

Dvorište - avlija:

A = ambar, Al = alov, B = budža, Č I i Č II = čardak, D = deram (bunar), Ka i Kap = kapija, Km = komara, Kor = korlat, Kot = koternjak, O = obor, OŠ = otvorena šupa, Ov = ovčinjak, Ra = ranjenik, S = salaš, St = staja (koja se sastoji iz: K = kamara, Kat = katlanka, Koš = košara, Kov = kovačnica, LK = litnja kujna, RS = radnička soba, V = volarica), Sv = svinjak, Š I i Š II = šupa, Us = uselište, kapija za ulaz na zemlju, VrP = vrataca za pješake, VV = velika vrata.

Stabla u dvorištu:

D = dud, J = jablan, ≡ = redovi dračova

Prilog 10. Tlocrt kućišta zadruga Balažević-Marinkić (izradila M. Černelić)

Kot).⁸ U njima su bili pilići, guske, patke. Obično su se *koternjaci* pravili na proljeće, a trajnost im je bila dvije – tri godine. Ako su *koternjaci* stari, u njima su se držali stari pilići, a za mlade piliće naprave se novi. Kasnije su za istu svrhu gradili četvrtaste male zgrade od cigle koje su nazivali *kokošinjak*.

⁸ *Koternjaci* se grade istim postupkom kao i *ambar*.

U dvorištu Marinkića bila su dva *čardaka* za kukuruz (tlocrt, pod: Č I i Č II).⁹ Odmah uz prvi *čardak* (Č I) nalazi se prva *šupa* (Š I) koja je bila otvorena. Uz *šupu* su sa svake strane obori za tovljenje svinja. Čitav ovaj kompleks bio je pokriven krovom od slame, poduprtim stupovima. Između *šupe* i *obora* nalazi se *ranjenik*, veliki *obor* (tlocrt, pod: Č I, Š I, O, Ra).

Drugi *čardak* (Č II) dug je dvadeset metara (pri zemlji, bez stupova). Kako su čardaci bili uz samu zemlju, kukuruz je često hvatala plijesan, pa su se kasnije počeli graditi nešto uzdignuti od zemlje (tlocrt, pod: Č II).¹⁰

Jedna od *šupa* (Š II) bila je spremište za oruđe i strojeve: plugove (četiri – pet), sijačicu, branu, rešeto. Tu je bio veliki *ardov* (bure) od dasaka za vino i *kade*, manja burad u koja se stavlja *cefra*, tj. razno voće koje se tu slaže i priprema za rakiju. *Kada* se odozgo pokrije. Imali su četiri *kade*.

Uz zapadnu ogradu dvorišta smještena je otvorena *šupa* na stupovima. Ima samo krov i zid sa sjeverne strane, da se zaštiti od vjetrova. Zimi se tu držala *pića* (hrana za perad), *pliva* (pljeva), kukuruzovina, djetelina, loza, granje, *čutke*.¹¹ U jednom dijelu otvorene *šupe* bio je *ovčinjak* (tlocrt, pod: OŠ, Ov).

Pokraj *otvorene šupe* nalazi se kopani *alov* od jablanova drveta. Obično su ga dubli muškarci ili su ga kupovali od Cigana. Uz *alov* se nalazi *bunar s đermom* (tlocrt, pod: Al, Đ).

Ograda oko *salaša* je od *drača* (bagrema).¹² Stabla bagrema, topole i jablana rasla su u redovima pored južne ograde s unutrašnje strane. Drveće se sadilo s južne strane da pravi hladovinu. U svakom kutu *salaša* bio je zasađen po jedan jablan. Ispred *salaša* bio je velik dud pod kojim se ljeto jelo.

Opisan je *dida Tomin salaš*, dakle *salaš* osnovne zadružne grane Balažević-Marinkić. Inače su i svi ostali *salaši* bili slični, sa svim nabrojanim gospodarskim objektima, nešto drugačijeg rasporeda i broja.

Marinkići su imali mlin zvan *suvaja*. Bio je na *salašu* na kojem je živio Stipan, najstariji sin Laze, Šimina unuka (taj je *salaš* srušen i na istom mjestu izgrađen novi).

⁹ *Čardak* I je visok dva metra, dvadeset metara dug i dva metra širok. Gradili su se na taj način da se dužinom uvijek pružaju na sjevernoj strani gdje pušu vjetrovi (*severac*) da se kukuruz dobro prosuši. Stupovi su se postavljali na razdaljini od dva i pol metra, a prostor između njih ispleo se prućem. Prvo se na razmaku od deset do petnaest centimetara zabode deblje pruće koje se prepleće tanjim. Prepletati se počinje od sredine prema stupu. *Čardak* se sastojao od dvaju dijelova, gornjeg koji je služio kao spremište za kukuruz i donjeg koji se još i *nabubljao* kao i *ambar* jer su tu držali svinje. Zvao se *svinjak*. Prostor za prasce bio je odijeljen od prostora za krmače *proščem*. Kasnije se *čardak* pravio od *leca*, piljenih jablanovih dasaka.

¹⁰ Pruće za *ambare*, *čardake* i *kotere* nabavljali su iz vrbinjaka na kraju rita.

¹¹ *Pića* se nosi u šupu prije nego što padne snijeg da perad ne ostane bez hrane. Obično se unosila pred Božić.

¹² Ograda se pravi tako da se na razmaku od dva metra ukopaju stupovi, a između stupova se stavljaju *proštaci* koji se iscijepaju i istežu od *drača*. Petnaest centimetara ispod vrha stavlja se *pojasac* koji je tanji od *prošća*. *Pojasac* se učvršćivao *prućem*, a u novije doba žicom. Ranije su ograde pravili od pletera. I kad se ograda počela izrađivati od *prošća*, *kapija* je bila od pletera. *Kapija* (vrata) se pokretala vezovima pravljenim od pokvašenog rogoza koji se upletao, a njime su se vrata na gornjem i donjem dijelu vezivala za stup. U novije vrijeme *kapija* se radi od dasaka.

Na *suvađu* se mljelo i *krupilo* za čitavu obitelj. Zadržno je zemljište bilo nisko položeno.¹³

Marinkići su sami pekli cigle. Imali su *cigljanu* na donjem kraju zemljišta, da ne bi došlo do požara.¹⁴ Za rasvjetu su služile *uljanice* od *otpadne masti*.¹⁵ Osim toga, imali su i *lampaše na petrolin*, ali se to rjeđe upotrebljavalo jer se petrolej kupovao.

Za loženje su se upotrebljavale *čutke* i otpad od kukuruza, *ogrizine*, loza od vino-grada, granje. Zimi se ložilo u *banju peč*. Uvijek je ložila *ređuša*.

Od domaćih životinja imali su dvadeset – trideset krava, od čega uvijek deset krava muzara. Krave koje nisu bile niti za teljenje niti za mužnju, ugojile su se i ostavile za prodaju; a od desetero junadi muška se telad ostavljala do dvije godine i točila za prodaju. Imali su po tri para volova za oranje, četiri para konja (dva paradna konja vozila su ih u crkvu, na proštenje i u svatove), do pedeset ovaca, do sto svinja, osam – deset krmača. Klalo se pet – šest svinja ljeti, pogotovo kad su imali radnike. Klale su se *šildane* svinje, tj. svinje koje nisu napredovale. Svi ostali prasci su se točili. Imali su još petsto – šesto kokoši (kad se zbog povećanog broja članova obitelji odlazilo na nove *salaše*, svatko bi ostavio kokoši na starom *salašu*); do sto gusaka, ovisno o broju ženske djece jer je gušće perje bilo dio miraza; dvadeset – trideset pataka; *pućaka* (purana) koliko god se moglo othraniti. *Puće* su dosta prodavali jer su bile na cijeni. Marinkići nisu imali pčela (neke su ih obitelji držale).

Oruđe i ostali pribor bili su zajedničko vlasništvo. Kad je došla nova snaha, kupila joj se preslica. Imali su više pasa (jednina: *ker*, množina: *vaški*) i mačaka (četiri – pet *vaški*, šest – sedam mačaka). Svaki brat je imao po jednog *kera*, kojega bi odvodio kad bi odlazio na novi *salaš*.

¹³ Oni koji su imali povišeno zemljište, koristili su *vitrenjače* za velike obitelji. *Suvađa* se sastojala od dvaju velikih kamena, okrugla *žervanja*, koji su u sredini imali otvor. Na sredinu se stavi bagremov stup, *stožer*, koji je imao poprečno u križ uglavljene daščice. Taj je križ ulazio u kamen i kako se *stožer* okreće (a pokreću ga konji), križ pokreće kamen. *Doronga* je podnožje koje je držalo *suvađski* kamen. Okolo *suvađe* je kolo po kojem su išli konji, a udaljeno je od *suvađe* dva metra. *Suvađa* je pokrivena trskom u obliku šešira, a postojao je jedan ulaz u nju. Kad se konj upregne i krene, pokrene *stožer* i preko dviju ukriženih dasaka pokrene se kamen (gornji kamen je manji od donjeg). Žito se sipalo u rupu u sredini i kako se *suvađa* pokretala, žito je padalo između dvaju kamena, a na jednoj strani brašno se izlivalo u vreću. Taj se postupak nazivao *meljenje na proso*. Upotrebljavalo se tako samljeveno žito, a jedino se za kolače još i sijalo. Za Božić se još jednom samelje da bude sitnije. Ako se gornji poklopac malo pridigne *čekrkom*, tada se *krupilo*, tj. mljelo na krupnije. *Suvađa* se upotrebljavala do 1925./26. godine. Nakon toga su prešli na seoske mlinove. *Vitrenjače* su se duže zadržale, sve do Drugoga svjetskog rata. Na *suvađu* su se pilile i daske, no kazivačici postupak nije poznat.

¹⁴ Od zemlje su pravili valjke, koji se od osam do deset dana peku na kukuruznim ogrizinama. Svaka zadruga u selu imala je komad zemlje na kojem je bilo žute zemlje, a njome su se i nabijali *salaši*.

¹⁵ Pomiješa se mast od kobile, konja ili svinja s jednom trećinom zemlje. U zemljani lončić se na sredini pričvrsti fitilj od tkanog materijala ili vune te se naspe smjesa masti i zemlje. Mast natapa fitilj. Ponekad su upotrebljavali i goveđi loj koji je bio bolji jer je tvrdi i sporije se otapa.

3.5.2.2. Privatno vlasništvo

Svaka je snaha donosila u zadrugu *prćiju* (miraz). *Prćija* se sastojala od opreme, *šafunjera* (ormara), *dolafa* (sanduka) te novca u vrijednosti jednog *lanca* zemlje. Također, donosila je i nešto stoke, koja je ostajala osobno vlasništvo nje i njenog muža. *Prćija* je inače također bila njezino vlasništvo. Posebna kategorija udavača bile su *risoškinje*, tj. one snahе koje su sa sobom u miraz donosile cijelo imanje jer nisu imale braće ili roditelja. Tako je i u obitelj Marinkića ušla *risoškinja*. To je bila Maca Kečenović, Stipanova žena, koja nije imala roditelje, nego samo jednog brata. On joj je odmah dao njoj pripadajući dio imovine, tako da je u kuću Marinkića donijela šest *lanaca* zemlje. Ta se zemlja uzorala zadružnim konjima. Radio je njen muž, a ona je pobirala plodove.

Sinovi su također dobivali neku vrstu *prćije*. Svaki brat je dobivao konja, kravu, krmaču, troje – četvoro *nazimadi* (svinje koje će sam hraniti). Otac im je to davao kako bi naučili samostalno raditi i gospodariti te da nauče čuvati novac. Ta se stoka hranila zadružnom hranom, a novac od prodaje pripadao bi njenom vlasniku. Sin je od svoje zarade mogao kupiti par *lanaca* zemlje i tu je zemlju obrađivao zajedničkim alatom. Na osnovi imovine koju je otac davao sinu i ženine *prćije*, bračni par je tijekom vremena stekao nešto novaca, tako da su mogli kupiti zemlju koja se nazivala *stečena*. Zemlju u privatnom vlasništvu zadrugari su zajednički obrađivali. Stoku su držali zajedno, ali se znalo koja je kome pripadala. Tko je imao dovoljno novca, mogao je kupiti konja, kojeg je hranio slamom i kukuruzovinom sa svoje zemlje. Zajedno se držalo i žito u *ambaru*, ali se otprilike znalo koliko je privatno vlasništvo svake pojedinačne zadružne obitelji.

Za gladnih godina i nedaća sin je davao od svojega privatnog vlasništva zadruzi. Tako je jedne godine dio njihovog zemljišta zahvatio led. Kad se ovršilo žito, sinovi su dali od svojeg prihoda u zadrugu, čak i ako je to bilo sa ženine zemlje. To se kasnije nije nadoknađivalo. Iz praktičnih razloga nova su zemljišta kupovali u drugom *ataru*, kako bi u slučaju tuče imali parcelu zemlje koja nije oštećena. U slučajevima nedaće braća su si međusobno pomagala, čak i kad su bila podijeljena.

3.5.3. Gospodarenje

Rijetko su na *salašima* imali površine za ispašu stoke. Na zadružnim njivama stoka je pasla na zemljištu koje je ostavljeno na *ugar*. Stoku su izgonili na državne pašnjake, *atove*, kad nije bilo poslova. To su radili po dogovoru, pa je jedan čovjek primio stoku od ostalih susjeda i po tjedan dana čuvao na *atovima*. Tamo je spavao i načinio si provizorni krov od trske. Ručak mu se nosio tamo.

Od mliječnih proizvoda pravili su maslac, sir i *mladi sir* te posebna jela: *skorupnjaču* i *prisnac*.¹⁶ Sirilo se u posebnim *kačicama* koje su izrađivali majstori, ali su ih nekad i

¹⁶ Maslac se pravio u drvenom stapu. S kuhanog mlijeka se skine skorup i lupa se dok se ne zgusne. Skorup se može i pržiti, pa se pravi *skorupnjača*. Kad se skorup dobro zagrije, stavi se brašno da se odvoji maslo. Stuče se jaje i ulije malo mlijeka.

sami pravili. Sira je bilo po pet – šest *kačica* od 20 litara, a nastojali su ih napuniti za advent i korizmu.¹⁷ Posebno se pravio *mladi sir*, a od toga *prismac*, kolač sa sirom, od otezanog tijesta.¹⁸

Odjeću od vune sami su izrađivali.¹⁹ Držali su toliko ovaca koliko im je bilo potrebno za vunu za odjeću. Nešto ovaca su i prodavali, a prodavali su i koje grlo drugog *blaga*. *Dida* Šime je bio poznat trgovac. Kupovali su ako su ocijenili da je stoka bolje rase, da joj povećaju broj. Stočarstvo je imalo važnu ulogu u odnosu na ratarstvo. Osiguravalo je gnojivo. Volovi su služili pri obradi zemlje.

Na godinu su zaklali šest – sedam svinja (sto pedeset – tristo kilograma), a debele svinje su prodavali. Pčelarstvom i lovom se nisu bavili, kao ni ribolovom jer nije bilo potoka ni rijeke u blizini.

Od žita su uzgajali pšenicu, ječam, zob i raž (zbog pjeskovitog zemljišta). Glavni usjev je pšenica, sijalo se i puno raži, a manje zobi i ječma za podmladak stoke. Svi sposobni članovi zadruga sudjelovali su u poljodjelskim poslovima. Kad se, primjerice, kosilo, muškarci su kosili, a žene su rukovetale. Žito se vršilo konjima u krug.²⁰

¹⁷ Istežu se daske od jelovine (čamovine) i sastave. Pravili su obruč od *saše* (rogoza). Rogozina se uplete kao pletenica te se načini obruč oko *kace*. Kad se zakolju svinja ili krava, izvadi im se želudac, dobro opere i osuši tako da otvrdne. Jedan takav želudac traje dva – tri mjeseca. Prema potrebi, komad suhog želuca se pokiselu u sirutku i on pušta kiselinu. Mlijeko su stavljali u velike *kopane* (izdubene) zdjele od topole, brijesta ili jablana, volumena do deset litara. Mlijeko se, razliveno u te zdjele, držalo u *čistoj sobi* da se ne uprlja. Drugi dan pokupi se skorup, mlijeko se iz zdjele prelije u zemljane lonce gdje se zagrije i sipa u *načve*. *Kiselina* (sirutka) se držala u zemljanim *čupicama* od dvije litre, a iz *čupice* se salijeva u *načve* s mlijekom i sirenje počinje. Kad se mlijeko usiri, povadi se u zdjele od mlijeka i, kad otpusti sirutku, sir se *izreže* u *skriške*. Sirutku lijevaju u *čupice* koje poslažu na bankove da to koriste sutradan. *Skrške* sira sole se i slažu u *kačice* i još se jednom odozgo posole. Kad se *kačica* napuni, stavi se bijela platnena krpa i zatvori se jelovim daskama. Bilo je pet – šest takvih *kačica*. Nakon deset – petnaest dana bijela krpa se skine i opere, a sirutka se odlije i nalije nova. Postupak se stalno ponavlja do upotrebe. Tada se sir vadi iz *kačice*, u *načvama* se opere dva – tri puta hladnom vodom, zalije svježom sirutkom, te slaže u posebne velike košare i cijedi. Prekrije se krpom i tri – četiri dana nosi na suncu. Zatim se sir melje na stroju i stavlja u prethodno dobro oprane *kačice*, prekriva bijelom krpom i tako stoji do upotrebe. Takav sir traje gotovo do žetve. Sir se melje o pokladama, *kačice* se stave *pod odžak*, poslažu se na *katlanku* koja se ne loži i tamo ostavi da uzrijava. Kad sir nabuja, nosi se u *špajc* gdje se slaže na daske koje su malo uzdignute od tla.

¹⁸ *Mladi sir* je onaj koji se odmah troši. Nazivaju ga još i *pučiji sir*. Ne pravi se sa sirištem, već se ostavi dva – tri dana da se sam prosiri. Stavlja se u krpene vreće i cijedi da bude suši. Takav sir se daje *pučkama* pa otuda i naziv.

¹⁹ Vuna se dijelila na sivu, crnu i bijelu. Od crne vune su se plele čarape i *sveteri* muškarcima, od sive su se plele muške čarape, a od bijele vune su se tkale pregače, *ponjave* za krevet i *jorgani*. Od bijele vune izrađivali su se *čaršapi* za krevet. Kod *čaršapa* su i osnova i potka bile od vune, dok je kod *ponjava* i pregača osnova bila pamučna. Od mladih ovaca pravili su se *kožuvi* za žene i muškarce. Kad su zaklali mladu janjad, od njihove su kože s vunom šili *šepice* za glavu (slično šubari), a od starije janjadi (za Božić i Duhove) su se pravili *kožuvi*, koje su nosili tako da je koža bila okrenuta prema van, a vuna prema unutra. Od kože s dugačkom vunom pravile su se *opaklije* od osam pola, a bilo je i kabanica od četiriju pola.

²⁰ Svaka vlat okretala se klasom prema rubu gumna, a slamom prema unutra. Mjesto gdje se vršilo zvalo se *vršalj*, a bilo je izgrađeno od u krug složenih cigala. Gdje su konji hodali, bila je nabijena zemlja i čovjek je vodio konja po snoplju.

Rešetalo se na vjetru, a *rešeto* su sami pravili.²¹ Imali su tri *ambara*, svaki je primao gotovo vagon žita. Žito se mljelo u *svaji*.

Kukuruz se ranije runio na stolcu.²² To je bio posao domaćina. Puno se pravila *proja* od kukuruznog brašna. Koristilo se i ječmeno i raženo brašno. Žitarice se nisu kupovale, dapače, nastojalo se što više prodati.

Vrt su imali na nižem zemljištu. Tu su se sadile razne vrste povrća: luk, peršin, mrkva, mak, paprika, kupus, krumpir, lubenice, blitva itd. Ako nešto nije uspijevalo, kupovalo se, a ako je bilo viška proizvoda, prodavalo se. Krumpir i kupus su se uvijek prodavali (po četiri – pet vagona) jer je zemljište bilo pogodno za uzgoj. Nisu imali zasebne voćnjake, već su voćke sadili po vinogradu. Sadili su jabuke, kruške, trešnje, višnje. Šljiva se puno uzgajalo, do sto stabala. Nešto voćaka bilo je i po *avliji*. Voće se prodavalo po okolnim mjestima jer je teren bio pogodan za voćarstvo. Jabuke bi utrapili (stavljali u trap), kao i krumpir, na mjestu gdje je bilo guvno.²³ Prirod vinograda bio je najmanje dvadeset i pet *hekti* (pedeset *akova*, jedan *akov* = pedeset litara) po jednom *lancu*.

Trgovina je bila organizirana. Na prodaju se nosilo sve čega je bilo previše, čak i u Peštu. Ako je domaćin bio zdrav, trgovao je on, ili je to činio najstariji sin. On bi poveo i svog sinovca ili su išla dva brata. U trgovinu su slali onoga koji je bio vičan tim poslovima, ako i nije bio najstariji. Trgovali su po svim većim naseljima (i u današnjoj Mađarskoj). Najviše su na prodaju nosili žito i stoku, a u katolička naselja za Božić i *pučke*, obično na velikim volovskim kolima. U zadruzi Balaževića (u osnovnoj zadružnoj grani) Blažin je sin bio zaposlen. Dok se nije oženio, davao je zaradu u kuću, a kad se oženio, odijelio se od zadruge i otišao sa ženom.

U zadruzi su sami potkivali konje, imali su kovačnicu i *tišljeraj* (stolarski posao). Te je poslove obavljao onaj brat koji im je bio vičniji. Sami su učinjali kožu, pravili konjsku opremu, *sersam*, paradnu od finije kože te radnu za oranje od kože *matorog* vola, da bude trajnija. Oralo se volovima i konjima.

Kod kosidbe su znali uzimati najamnike, ako bi ocijenili da je sami neće moći obaviti. Najamnici su se zvali *risari*, no rijetko su ih uzimali jer je u samoj zadruzi bilo dosta radne snage. Ponekad se organizirala i *moba*. Tada su dolazila i *braća od stričeva* koja su se već odijelila. To se obično događalo kad se vozilo žito, bralo grožđe i kukuruz te kad su komušali u šupama.

²¹ Jablan se tanko otpili, savije i sastavi u krug. S jedne strane se oplete žicom tako da bude rupičasto. Čeka se vjetar, stavi se *ponjava*, podigne se rešeto sa žitom i vjetar odnosi prah i slamu, a žito je padalo dolje, na *ponjavu*. Mjera za žito je *vika* (35 kg). Nekoć, u daljoj prošlosti, žito se stavljalo u žitne jame: jame bi ispalili i zatim u njih slagali žito. To je bilo nepraktično; žito je, naime, pljesnivilo, pa su počeli graditi *ambare*.

²² Na jednoj strani stolca postavi se istrošeni *ravnik* (raonik) i naoštri se. Uzme se klip kukuruza, sjedne se na stolac i runi pomoću *ravnika*.

²³ Iskopa se zemlja, trideset – četrdeset centimetara, stavi se slama. Istresu se jabuke ili krumpir, nagrne se nešto zemlje i prekrije slamom. Jabuke se ostavljaju i u *komaru* za jabučno vino. Čuvalo se i grožđe i to tako da se nasiječe *evenak* (loza s dva – tri grozda), složi se tako da loza bude iznutra, a grozdovi prema van i objesi po tavanu. Bilo je više takvih *evenki*. Takvim načinom čuvanja grožđe je ostalo dugo svježije. Jabuke i orasi su se nosili na tavan.

Kupovao se samo šećer, iako su ga i sami pravili jer se uzgajalo i nešto šećerne repe (repu su kuhali i tako dobivali šećer). Pravili su i štirku, i to od krumpira ili rjeđe od žita, te sitnu papriku.²⁴ Kupovala se još i sol.

Svu odjeću za rad su sami izrađivali, a polovicom 19. stoljeća počeli su već kupovati tvorničke materijale iz Mađarske. U jednom svečanom odijelu vjenčavala su se i po tri brata. Tkalo se i štrikalo. Čizme su naručivali kod čizmara, a opanke su i sami pravili, a kasnije i kupovali. Djeci su šivali *tričke pantalone*, iza prorezane, od kupovnog materijala, jer je bilo jeftinije. Ranije se sve šilo u obliku *bekeša* i za mušku i za žensku čeljad. *Bekeš* je imao samo izrez za glavu i široke rukave, a navlačio se preko glave. U 19. stoljeću žene su počele nositi suknje i pregače od vune koje su same tkale. Svetačne su pravile od svile i listera koje su počeli kupovati krajem 19. stoljeća. Pravili su i *peškire* od kudjelje, zatim suknje, pregače, *čakšire* (grublje hlače za ljeto), a za zimu su se pravile vunene hlače. Šilo se i plelo po potrebi, za ljeto od kudjelje, a za zimu od vune.²⁵

Novčani izdaci bili su vrlo mali jer se malo stvari kupovalo. Novac se čuvao, obitelj je bila velika, pa je sinovima trebalo dati nešto u *prćiju*, kćeri opremiti za udaju, platiti za nabijanje *salaša* i sl.

Troškove oko rođenja, vjenčanja i pogreba snosila je zadruga. Žena koja je pred porodom odijeli se od ostalih *čaršafom*, da je ne vide, da se dijete ne urekne. Taj se prostor zvao *komarnjak*. Dijete se do šest tjedana rijetko viđalo. Mogli su ga vidjeti samo otac i kum. Zadruga je financirala kumstvo i odlazak drugima na vjenčanje. Na svadbu su obično odlazili momak i djevojka do 20 godina. Iz obitelji je najviše išlo petero članova (domaćin, domaćica, momak, djevojka i eventualno još netko), a domaćin je određivao tko će ići. Zajednički su se dogovorili što će kupiti za dar, a zadruga je davala novac za svu kupovinu (primjerice, kupila se truba tkanine i šilo se po potrebi). Ranije, dok se tkalo, također se tkanje namatalo u trubu. Za štetu nitko nije sam snosio odgovornost, samo bi počinitelj bio ukoren.

3.5.4. Funkcija pojedinaca i njihovi odnosi – život u zadruzi

Opći naziv za zadrugare je *čeljad*. Domaćin u zadruzi uvijek je bio otac. Zovu ga *bačo*. U slučaju njegove smrti zamjenjivao bi ga najstariji sin, ali se znalo dogoditi da on ne želi obavljati tu dužnost pa ga je zamjenjivao jedan od braće. Tako je u Lazinoj zadruzi, po njegovoj smrti, umjesto Stipana mjesto domaćina preuzeo Bodo, jer je bio sposobniji. Kad je domaćin bio odsutan, najstariji sin *ranko* je zapovijedao što će se raditi i kako će se podijeliti posao. Ako je u zadruzi bilo petero braće i više, a najstariji brat

²⁴ Prvo se crvena paprika naniže i suši ispred kuće i drugih gospodarskih zgrada ispod potkrovlja. Poslije se paprike stave u peć, pa u stupicu od tvrdog izdubenog drveta (obično je to bilo višnjevo drvo) i tu se tukla željeznim tučkom. U takvoj su se stupici tukli još šećer i mak.

²⁵ Kudjelja se *farbala* u zagasito smeđu boju pomoću *lupinjki* od oraha. *Lupinjke* se skuhaју, procijede u sud, dodaje se malo soli i *sirćeta*. Pravili su vinsko i jabučno *sirće* za kiseljenje kupusa i krastavaca. Vinsko *sirće* koristilo se često kao lijek.

kao domaćin je umro, znala je i domaćica preuzeti ulogu domaćina. To obično nije uspijevalo jer je *diverovi* nisu slušali. Ako je žena najstarijeg brata postala domaćica iza njegove smrti, zadrugari su je zvali *strina*, *strinačka*. Gdje su god žene vodile domaćinstvo, zadružne su se obitelji brzo razdvajale. Razlog je bila neposlušnost muške čeljadi ili nedovoljna strogost domaćice.

Kad bi umro najstariji brat, većinom ga je naslijedio drugi brat po starosti. Ako je *čeljad* uvidjela da on nije sposoban, da ne vodi dobro poslove, mogli su ga zamijeniti. Tada bi se on obično odijelio od zadruge. Bilo je slučajeva da su sinovi sami tražili istup iz zadruge dok je otac živ. Ako je umro stric koji je bio domaćin, njegovu bi djecu njegov brat primio u zajednicu ako su se oni s tim složili i podijelio ih je kao svoju djecu.

Domaćin je obvezatno obavljao poslove oko kukuruza, tj. mrvljenje kukuruza. On priprema *piću*, hranu za živinu. Kod njega je ključ od *budže*, otvora u zidu u kojem se čuvao novac. On je vodio brigu i o *pismenima* zajednice. Kad su se sinovi vratili s dnevnog posla, domaćin ih je pitao što su radili taj dan. O podjeli posla dogovarali su se kod večere. Domaćin je određivao što će se raditi, ali su sinovi mogli iznijeti svoje mišljenje. Mogli su se usprotiviti, ali to se rijetko događalo jer se oca uvijek slušalo. Za stolom je sjedio na čelu, načinjao kruh i svima redom sjekao. Narezao bi i slaninu za svakoga, a pritom je većinom stajao. U selu su domaćina zvali *gazda* ili su govorili da je on *baćo* (otac) na tom *salašu*. Kad bi dolazili gosti, domaćin im je prvi prilazio i uvodio ih u kuću. Domaćin je obavljao i poslove s vlastima, što se rijetko događalo, uglavnom je to bilo plaćanje poreza jednom godišnje. Ugovario je sve poslove za koje je bila potrebna najamna radna snaga, kao što je, primjerice, bilo nabijanje *salaša*, kosidba i drugo.

Domaćin je imao sva prava u zadruzi. On je raspolagao imovinom, naređivao što će se raditi i tko će što raditi, što će se kupiti, a što prodati. Kažnjavanja nije bilo. Tako, primjerice, Mijo (1891. – 1938.) nije volio raditi, no otac ga nije kažnjavao, već samo grdio. Jednom ga je *dida* Šima istukao *štrangom*. Bio je uzeo žito s tavana i zamijenio ga u malom dućanu za piće. Sam otac ga je odijelio jer je bio sklon piću i zbog toga štetan za zajednicu, a i žena mu je bila *plečkava* (sklona ogovaranju).

U zadruzi se ništa nije odlučivalo bez domaćina. Uživao je velik ugled i u kući i u selu, morali su ga poštivati.

Domaćicu su zvali *snaša*. Ako domaćin ostane udovac, jedna od snaha se izabrala za domaćicu, a ako je umrla žena domaćina koji je to postao nakon očeve smrti, tj. jednoga od braće, domaćica bi se birala između žena ostale braće. Tada bi se obično i taj brat povukao s dužnosti, a drugi brat i njegova žena postali bi *gazde*.

Dužnosti su domaćice bile da se brine oko unučadi. Kad se puno radilo, svi su odlazili raditi, a domaćica je kuhala. Premda to nije bila njezina obaveza, često je pomagala snahama. Ona je naređivala što će se kuhati. Njoj je pripadao novac od jaja, sira, pilića i *pučki*, pa su se od toga novca kupovali šećer i sol. Ako bi se domaćica razboljela, privremeno bi je zastupala *reduša*. Domaćica se po potrebi savjetovala s domaćinom, premda je inače znala što joj je dužnost. Snahe su je zvale *nana*. Ako je najstariji brat postao domaćin, u kući su ga zvali *ranko*, a njegovu ženu *strinačka*.

Djeca su čuvala stoku i perad čim bi navršila šest – sedam godina. Domaćica je pazila što govori pred djecom. Mlada nevjesta je godinu dana ili do rođenja prvog djeteta stajala kod stola dok su drugi jeli, nalijevala vodu i dodavala što im je trebalo.

Svakog tjedna birala se *ređuša*. Dužnost joj je bila pečenje kruha i kolača, kuhanje i briga o svim poslovima oko jela. Druga je bila *stanarica*. Ljeti je polijegala kvočke na jaja, skupljala jaja, birala za nasad i za trošenje (bila je sramota pred svekrvom ako nakupi malo jaja). Nasađivalo se od ranog proljeća do jeseni. Osim toga, *stanarica* je pomagala *ređuši* ili ženama koje peru. Za pranje su bile određene dvije snahe, one su i *roljale* (glačale *oklagijom*; tkanina se omotala na *oklagiju* i *roljalo se*). To se radilo po čitav dan, a pralo se dva dana. Dvije snahe – *pralje* pomagale su i pri drugim poslovima, šivale su i krpale. Na jedan tjedan birala se i *domaćica* koja je vodila računa o čistoći, podizala krevete, provjetravala, mela i polijevala sobu te obavljala druge sitne poslove. Za *domaćicu* se birala ona snaha koja taj tjedan nije bila *ređuša*. Ona je služila i počastila goste, brinula se za bolesne i starije članove zadruge. Ako je bilo djevojaka u zadruzi, one nisu bile dužne raditi. Pripremale su opremu, *štrikale*, *šlingovale*. Snahe s malom djecom nisu išle na njivu, na njih se pazilo, one su samo ispomagale.

Nije bilo stalne podjele muških poslova. I oni su se smjenjivali na dužnosti, svakih dva do tri ili tjedan dana, već prema tome kako bi domaćin odredio. One koji su bili vični popravljati nešto u gospodarstvu, domaćin bi odredio za takve poslove. Zajednički su se dogovarali što će raditi, i to prema sposobnostima pojedinaca.

Za kosidbu su po potrebi unajmili *risare*. Plaćalo im se od *lanca* ili od postotka.²⁶

Povremeno se na određeno vrijeme odlazilo u *subašluk* na udaljeniji *salaš*, obično dva brata sa ženama. Zadruga koja nije imala dovoljno muške radne snage uzimala je slugu. Zadrugari su bili obavezni napraviti im sobu, kuhinju i gospodarsku zgradu za kravu. To je također bio *subašluk*. Kad bi došao drugi sluga s obitelji, naselio bi se u taj *subašluk*. Sluge su isplaćivali novcem ili u naturi po potrebi: ako im treba žito, krumpir, svinjče ili što drugo. Sluge su većinom radile u polju, vinogradu, sijale kukuruz, a rjeđe su radile oko žitarica, sadile krumpir, papriku, kupus i drugo. Pojava davanja i uzimanja slugu u *subašluk* bila je češća u drugim zadrugama nego u zadruzi Balaževića.

Svima koji su radili na polju nosila se *mala užna*. Radilo se ujutro od četiri, pet sati do mrklog mraka. Večera je bila u osam sati. Ljeti se ustajalo u dva sata (najkasnije u četiri), a zimi u pet ili šest sati. Prvo je ustajao domaćin, za njim svi ostali. Za umivanje bi se ugrijao kotao vode, a svi su imali drvene izdubene *karlice* u kojima su se umivali. Ljeti su se umivali na bunaru prema redosljedu ustajanja. Domaćin je imao pod dudom svoj panj i *karlicu*.

²⁶ Ako, primjerice, u kosidbi sudjeluju tri *risara* i dva sina, svaki dobije deseti metar od pokošenog, no ako je prinos slabiji, onda dobiju manji dio. Bude li prinos sasvim slab, *risar* dobije po pogodbi 50 – 70 kg po *lancu*. Po *lancu* ili *đuturu* davalo se tako da je bilo određeno da će po *lancu* dobiti 50 kg žita, a na njemu je koliko će za to utrošiti vremena. Kosilo se i u *nadnicu*. Tu se doprinos određivao po utvrđenom vremenu. Najamnike su uzimali i za branje kukuruza i davali im po 50 kg kukuruza po danu.

Za ručak (doručak) je glavna hrana bila slanina. Ponedjeljkom je, primjerice, za doručak bila slanina, kiseli kupus, sir, pekmez i kuhana jaja, a petkom obično jaja i pekmez. Mlijeko i *kiselina* bili su uobičajeni i za ručak i za malu užnu.

Užna (ručak) je bila u 12 sati. Podigao bi se *đeram* na bunaru, što je bio znak da je ručak gotov te se *čeljad* vraćala s polja na ručak. Iza ručka su, kad je bila prevelika vrućina za rad, odspavali do 14 sati i onda ponovo odlazili na polje gdje su ostajali do 20 sati, a ponekad i do 22 sata. Užna je uglavnom bila unaprijed određena za svaki dan. Ponedjeljkom se većinom pravila *paradička čorba*, čorba od paradajza s valjušcima – *gombocima*. Utorkom je bio grah sa šunkom ili sitnim sušenim mesom, a srijedom su se pekli *lakumčići* (pleteni kolač od dizanog tijesta), tri *lakumčića* po osobi. Četvrtkom se klala živina, četiri – šest komada. Pravila se čorba od sitneža, a ostalo se peklo i pohalo. Petkom se kuhalo na suho, tijesto sa sirom ili krumpirom, s makom, orasima ili slatkim kupusom. Subotom se zimi pripremao na *paprikaš krompir* s kobasicom, a ljeti se najviše pekla kajgana sa salatam.²⁷ Subotom su žene imale puno posla pa se nastojalo da pripravljanje užne bude što jednostavnije.²⁸ Nedjeljom se rijetko doručkovalo, ali je užna bila bogata. Pripremala se hrana od živadi. Od sitneža se skuhalo čorba ili paprikaš, pilići su se pohali, a pekla se i pogača s orasima, makom i pekmezom. Večere nije bilo, već bi se na veliki tanjur nasjekla pogača, pa je to bilo kao mala užna. Tko je htio večerati, poslužio se ostacima od ručka.

Večera se u radne dane uvijek kuhala. Ako je u podne slabija hrana, skuhao se na gusto krumpir ili tarana s *paradičkom čorbom*.

Za stolom je domaćin na čelu. Do njega je domaćica, zatim braća po starosti, a za njima žene i sinovi stariji od petnaest godina. Djeca su sjedila na daskama. Ranije su jeli iz zajedničkih zemljanih ili *kopanih* drvenih zdjela, po tri su se takve zdjele stavljale na dugački stol. Kasnije je svatko jeo iz svog tanjura, koji su bili duboki, od izdubenog drveta. *Reduša* je pripravljalala užnu, a *domaćica* je postavljala stol i donosila kruh. Mlada snaha je stajala nasuprot domaćinu i posluživala. *Reduša* je sjedila nasuprot domaćinu i ustajala ako je kome što zatrebalo (ako nije bilo snahe u kući). Domaćin je dijelio kruh i meso, prvo je davao djeci, svakome u njegovu zdjelicu, a snaha im je donosila jelo jer su djeca jela u *zapečku*.

U crkvu se išlo nedjeljom i na važnije blagdane. Domaćin je obvezatno išao u crkvu, a ukućani su se izmjenjivali, obično pet – sedam osoba, koliko ih je stalo u kola. Za stolom se molilo prije jela. Djecu su majke učile da mole prije spavanja i ujutro kad ustanu.

Braća su uglavnom bila složna, no žene su se manje slagale. U kuhinju nije smio ulaziti nitko osim *reduše* da joj ne bi napakostila koja od *jetrova*. Znalo se dogoditi da jelo bude preslano, što bi *reduši* podmetnula jedna od *jetrova*, pa bi je ružili *svekrova* i *bačo*. Isto tako, znalo se dogoditi da neka od žena *koprnom* (koprivom) išiba *jetrovino* dijete iz pakosti. Uzrok neslaganja bio je podređen položaj žena u zadruzi. One su

²⁷ Natuče se puno jaja, doda malo brašna i mlijeka. Na tavi se ispeku dvije kobasice, dodaju se umučena jaja i sve skupa ispeče.

²⁸ Krumpir se isiječe na *skale*, napravi se zaprška s lukom, dodaje se krumpir i meso.

morale šutjeti i raditi što im se naredilo. Kad bi se ustanovilo da se žene ne slažu, otac bi preporučio da se te obitelji odsele na drugi *salaš*.

Bilo je slučajeva da snaha nije htjela biti u zajednici i da je bila sklona svađi, pa se našao neki razlog i starješina bi kupio njenoj obitelji novi *salaš* te su oni živjeli odvojeno, premda su i dalje bili članovi zadruga. Ako im je zadržni *salaš* bio blizu, dolazili su i na *užnu*. Poteškoća je bila što su često djeca zaspala još na zadržnom *salašu*, pa ih se moralo na rukama nositi do kuće. Odijeljenoj snahi su *jetrve* zavidjele zbog njene samostalnosti i zasebnih prostorija.

Djevojke nisu rado dolazile u zadrugu. Moralo se puno raditi, a šutjeti. Događalo se da je svekrva bila sklonija nekoj od snaha, pa joj je više ugađala.

Domazeta kod Marinkića nije bilo, ali je u selu bilo i takvih slučajeva, osobito ako je žena bila jedinica.

Djeca bez roditelja dobila su nakon diobe onaj dio koji bi pripao njihovom ocu. Ako je sin bio odrastao, dobivao je nešto više. Obično mu je *dida* kupio *salaš*. Usvojene djece nisu imali, a snaha udovica ostajala je članom zadruga. Ako se snaha kojoj je muž umro preudala, djeca su po želji mogla ostati u zadrugi.

Udovac je dobio isti dio i ako se ne oženi, no najčešće bi se ponovno oženio. Otac je nastojao ponovno oženiti sina, kako ne bi obilazio oko bratove žene.

Odnos prema slugama bio je dobar. Sluga bi, čim je počeo raditi, dobio od domaćina kuću na komadu zemlje. Tijekom vremena zaradio bi toliko da je mogao kupiti zemlju za djecu kad odrastu.

Starije osobe su se poštovala i o njima se vodila briga, a za bolesne su svi brinuli. Svaku noć je po jedna osoba bdjela, kraj bolesnika su se izmjenjivali i sinovi i snaha. Ako je bolestan muž, o njemu najviše brine njegova žena.

Bez dozvole domaćina nije se moglo izlaziti, a moralo se obrazložiti kamo će se ići.

3.5.5. Održavanje zadruga i dioba

Zadržni život održavao se zbog toga što se zajedničkim radom moglo bolje gospodariti i povećavati imetak. Malo se trošilo pa se mogla kupovati zemlja. U obitelji Balaževića nije bilo nazadovanja.²⁹ Dok je u drugim zadržgama bilo nesloge među ženama i svađe zbog imovine, kod Balaževića toga nije bilo. Kad su osjetili da ih je previše, podijelili su se. Nakon Tomine smrti su se razdvojili i jedino je Šime osnovao zadrugu sa svojim dvama sinovima. Ostali nisu imali uvjeta za osnivanje zadruga. Sive je imao samo jednog sina i dvije kćeri (jedna od njih je kazivačica Anica Balažević), Lozija samo jednog sina, a Mijo samo jednu kćer. Blaža je imao dva sina, mlađi se školovao i nastanio u *varoši*, a stariji je vjerojatno živio sa ocem, ali oni su dobili *salaš* u daljem *šoru* (pa o njima kazivačica ne zna točno sve pojedinosti).

²⁹ Do nazadovanja je inače dolazilo ako je *bačo* bio raspikuća i kod sebe držao novac. Događalo se da su mu sinovi sporazumno uzeli novac u slučaju da se odao piću i ženama. U tom slučaju uzmu mu *budelar* (a to znači gazdovanje).

Do diobe zadruge dolazilo je uvijek po očevoj smrti, ali su se i za njegova života odvajali na nove *salaše* kad bi broj članova premašio dvadeset, što je u pravilu bilo kad bi se najmlađi sin oženio i dobio dijete. Najmlađi sin je ostajao s ocem i majkom na *salašu*. To još nije bila dioba jer su i dalje zajednički radili, samo su se odvajali jer nije bilo dovoljno mjesta za sve. Zajednički su radili i svaki je sebi odnosio svoj dio. Nastojalo se da najmlađi sin dobije nešto više jer je on brinuo o ocu i majci. Ostavili bi mu dva – tri *lanca* više zemlje ili *lanac* više vinograda. Ostali su odlazili tamo gdje su si ranije kupili zemlju od svoje *prćije*. Neoženjeni i neudane ostaju s najmlađim bratom, ocem i majkom. Svake nedjelje poslije podne su sinovi s obiteljima dolazili u posjet kod *baće*, isto tako i za blagdane.

Dioba se najčešće izvršila kad je umro otac, tada bi prestali zajednički raditi.

Poslije Šimine smrti njegovi su se sinovi Laza i Julez podijelili i osnovali svaki svoju zadrugu. Lazina zadruga je ostala na okupu dok se Joso nije oženio. Tada su se rase-lili, ali su i dalje radili zajedno. Zadružni život se konačno ugasio kad je Laza umro. Julezova zadruga se održala do njegove smrti, a tada su njegovi sinovi Ivan i Mijo osnovali svaki svoju zadrugu. Ivanova zadruga podijelila se oko 1946. godine, kada se Laza, najmlađi sin, oženio. Iako je Ivan umro još 1930. godine, zadruga se održala još petnaestak godina. Mijina zadruga se dalje nije granala jer su njegova dva sina bila neženje.

Zemlju su dijelili na ravnopravne dijelove. Svaki sin je dobio svoj *tal*, a gledalo se da dobe dio zemlje koji je bio najbliži *salašima* koje su već ranije kupili. Kad bi otac umro ranije, a sinovi se nisu odijelili dok se najmlađi brat ne bi oženio, kupovali su *salaše* nakon diobe. Najmlađi sin bi uvijek ostajao na starom *salašu*. Stoka se također dijelila ravnopravno. Uvijek su se dijelili kad bi sav prirod bio obran. Od onog oruđa kojeg je bilo po više komada (primjerice plugova) svaki bi brat dobivao po jedan. Veći strojevi i pomagala (tkalački stan, sijačica, trlica), kojih je bilo po jedan komad, ostajali su kod najmlađeg brata, s time da ih je svaki brat mogao koristiti po potrebi i prema dogovoru. Zajednička pomagala i strojevi koristili su se dok se ne bi istrošili, a potom svaki brat kupuje sebi nove. I kad su već bili odijeljeni, ako je koji brat imao kakav stroj koji drugi nemaju, davao bi ga braći na korištenje.

Dijelili su se po lozama, o svemu su se dogovorili bez prepirke. Sve četiri grane Marinkića odijelile su se bez suda.³⁰

³⁰ Ostale zadruge u selu obično su se dijelile putem suda, a znalo je biti i prepirke.

3.6. Slijedom karakterističnih pojava u zadružnom životu podunavskih Bunjevaca

3.6.1. Uvod

O zadrugama u podunavskih Bunjevaca veoma je malo poznato iz pisanih izvora. U pojedinim opisima zadruga se spominje tek usput s naznakama njezina sustava i istaknutim pojedinim pojavama iz zadružnog života.¹ Dok se u starijim izdanjima mogu naći više-manje identični podaci koje su pisci jedan od drugoga zapravo prepisivali (Popovich 1893:60-66), noviji prilozi tek se površinski dotiču zadruge ili se bave samo pojedinim pojavama tog oblika obiteljskog života. Većinom su to uopćeni ili šturi prikazi, bez precizne oznake o kojim je Bunjercima riječ, s obzirom na to da u Podunavlju postoje četiri regionalne bunjevačke skupine. Iznimku predstavlja subotička skupina Bunjevaca, kojoj je posvećeno više priloga, pa se tako može pronaći nešto podataka i o zadrugama (Szárics 1842; Iványi 1891; *ibid.* 1892; Čupurdija 1981; Peruničić 1958). I ostali prilozi o bačkim Bunjercima zapravo se odnose na Bunjevce u Subotici i okolici. Pisani izvori, dakle, daju nam određene parcijalne podatke o bunjevačkim zadrugama subotičke regije. Za ostala područja u kojima obitavaju podunavski Bunjevci ima sasvim malo parcijalnih podataka o zadrugama (Mandić 1984:144; Deisinger NMB EA 3028; *ibid.* NMB EA 3031; *ibid.* NMB EA 3023).

Tek novija istraživanja donose detaljnije prikaze zadružnog obiteljskog sustava. Ta su istraživanja obuhvaćala pojedine zadružne obitelji, a u dvama slučajevima je riječ o prikazu zadruga na primjeru nekoliko obitelji u određenom lokalitetu: Balažević-Marinkić u Tavankutu, Dulić u Đurđinu, Gabrić u Žedniku u subotičkoj regiji, o zadrugama na *salašima* na Bezdanskom putu i o zadruzi Matarići-Opštinarci na istoimenim *salašima* u okolici Sombora, te o zadrugama u Gornjem Sentivanu, o zadrugama Šibalin-Piroš i Dujmov-Vulce u Gari, o zadruzi Pijuković u Aljmašu, Mandić-Josini u Čavolju i Vacić-Livakovi u Kaćmaru na području južne Mađarske u okolici Baje u županiji Bácskiskun (Černelić 1983; *ibid.* 1992; *ibid.* EZ FFZ Z 117; *ibid.* EZ FFZ Z 118; *ibid.* EZ FFZ Z 138; *ibid.* EZ FFZ Z 143).²

¹ Szárics 1842:852; Antunovic 1958:210; Iványi 1891:190-191; *ibid.* 1892:587-588; Bellosics 1909:397; Ivanić 1894:94-96; Milić 1927:99-100; Peruničić 1958:70-74, 121-122; Čupurdija 1981:10-12; Ulmer 1977:123-129; Sekulić 1986:225-228; Mandić 1984:144. U kalendarima, časopisima i novinama ima više priloga koji se dotiču zadružnog života s kritičkog stanovišta, bilo s pozitivnim bilo s negativnim predznakom, ovisno o pristupu autora. Takvi prilozi ne donose podatke o zadruzi.

² A. Sekulić navodi građu o zadrugama zabilježenu vlastitim istraživanjima. Šteta što je ta građa nedostupna, s obzirom da nije pohranjena u nekom od arhiva, jer bi veći broj uzoraka sasvim sigurno omogućio objektivniji uvid u pojedinosti organizacije života i rada u bunjevačkim zadrugama (v. Sekulić 1986:227).

Za utvrđivanje karakterističnih pojava u zadrugama podunavskih Bunjevaca važno je imati uzorke zadruga s više strana. Na taj način moguće je uočiti razlike i sličnosti između zadružnog sustava iste etničke skupine regionalno grupirane oko triju centara: Sombor, Subotica i Baja. Ta je činjenica gotovo u pravilu zanemarena, pa se svi podunavski Bunjevci svode pod zajednički nazivnik subotičke regionalne skupine Bunjevaca. Uopćavanje bez dobro postavljene osnove, zasnovane na provjerenim činjenicama, znanstveno je problematičan pristup.³ Nažalost, ta je tendencija kontinuirano prisutna. Budući da o zadrugama četvrte regionalne skupine podunavskih Bunjevaca, u okolici Budimpešte, postoji tek nešto oskudne rukopisne građe, analizom sam obuhvatila ovu bunjevačku skupinu samo pri razmatranju nekih pojedinosti o kojima u tim izvorima ima podataka (Deisinger NMB EA 3028).

Prikazi zadruga u Bačkoj ulaze u sve pojedinosti života i rada pojedine zadrugne obitelji te su kao takvi polazište za analizu. Podaci o bunjevačkim zadrugama na području južne Mađarske manje su cjeloviti, ponekad na prvi pogled ne sasvim jasni i precizni jer su izloženi kao fragmenti pojedinih pojava ovako organiziranog obiteljskog života. Pažljivom analizom raspoloživih podataka moguće je uočiti određene karakteristične pojave u zadrugama ove skupine Bunjevaca.

Kada je riječ o zadrugama, važno je voditi računa *o načelu nepodijeljenoga odnosno nedjeljivoga zajedničkog imutka, o zajedničkom gospodarenju, podjednakom korištenju svih zadružnih dobara, o poštivanju određenih pravila prigodom (načelno moguće) diobe tog imutka* (Gavazzi 1988:82). Zadružni sustav u cjelini nije moguće ukratko prikazati jer je riječ o složenoj strukturi unutar koje se zadire u svakodnevni život i u gospodarska pitanja šire obitelji udružene po krvnoj i bračnoj pripadnosti. Stoga ću se ograničiti na samo pojedina pitanja iz života zadruge: na ulogu domaćice i podjelu dužnosti i poslova među ženama, na karakteristične oblike upravljanja u zadrugi te na oblike raslojavanja i raspada ovakva načina obiteljskog udruživanja. Pritom je važno uzeti u obzir i povijesni i geografski okvir unutar kojega se pojava zadruge promatra. Podunavske skupine Bunjevaca žive, uz ostale etničke skupine, zajedno s Mađarima nekoliko stoljeća na istom prostoru. Premda su i Mađari živjeli u zadrugama, čini se da na ovim podunavskim prostorima te pojave u Mađara nije bilo. Zadruge u Mađara uglavnom obuhvaćaju južne, jugozapadne i sjeverne dijelove Mađarske (Barabás 1972:102). Najbliže područje Bunjevcima u Mađarskoj bilo bi područje između Dunava i Tise, premda je ta tvrdnja sasvim neodređena jer nije jasno o kojim se konkretno regijama radi na tako širokom prostoru (Morvay 1965:231). Prikazi određenih zadružnih sustava tiču se drugih dijelova Mađarske u kojima je zadružni život bolje istražen. U Bačkoj u okolici Subotice među Mađarima zadruga nije bilo (Ćupurdija 1981:10). U okolici Sombora jedna obitelj licitara živjela je u specifično organiziranoj zadrugi, koja, međutim, nema dugu tradiciju jer je osnovana tek iza Prvoga svjetskog rata (Černelić 1984:222-236). Stoga se ne bi moglo bez ograda neke pojave u bunjevačkim zadrugama svesti na utjecaj mađarskih zadruga, osim onih pojava koje su regulirane zakonskim odredbama na

³ O tom nedostatku u pristupu podunavskim Bunjevcima vidi više u poglavlju 3.4.1.

ovim prostorima. Bez obzira na ove primjedbe, pri analizi pojedinih pitanja iz života bunjevačkih zadruga treba ukazati i na opće karakteristike mađarskih zadruga. O. Penavin govori o *podunavskom etnografskom kulturnom savezu* s više-manje zajedničkih karakteristika i o *panonsko-balkanskom jedinstvu*, raspravljajući o mađarskim zadrugama u Slavoniji. S obzirom na to da je ovdje riječ o mađarskim zadrugama na prostoru Hrvatske, rezultati analize mogu donekle potvrditi takvu ocjenu, premda pri širem uopćavanju treba biti oprezan (1981:5). Kada je riječ o bunjevačkim zadrugama, usporedba nije moguća jer za te regije nema potvrda o mađarskim zadrugama. Ove digresije samo ukazuju na svu složenost problematike istraživanja zadruga. Tek bi veći broj uzoraka u objema etničkim skupinama na istom prostoru omogućio usporednu analizu koja bi bila objektivna i pouzdana.

3.6.2. Upravljanje zadrugom

Starješina zadruge u podunavskih Bunjevaca u pravilu je otac, koji uz majku živi i gospodari u zajednici sa svojim sinovima i njihovim obiteljima. Isti sistem upravljanja prevladava i u mađarskim zadrugama (Barabás 1972:102; Morvay 1965:234-235; ibid. 1980:684-685; Penavin 1981:13-15).

Domaćica u zadrugi bila je u pravilu žena domaćina, dakle, najstarija žena u kući. Ova pojava karakteristična je i za mađarske zadruge (Barabás 1972:102; Morvay 1965:236; ibid. 1980:684-685). Ako domaćin ostane udovac, dužnost domaćice preuzima jedna od snaha po izboru. U Đurđinu se bira najstarija snaha, a u Gornjem Sentivanu najstarija kći ako je odrasla i neudana, u protivnom također najstarija snaha (Černelić EZ FFZ Z 118; ibid. 1983).⁴

U pojedinim slučajevima domaćica kao žena domaćina može ga u toj ulozi naslijediti u slučaju njegove bolesti ili smrti. U zadrugama Gabrića u Žedniku, Matarića-Opština te Šibalin-Piroš u Gari žena domaćina preuzima upravljanje zadrugom, premda ona zapravo ne obavlja njegove poslove, već ih prepušta najstarijem (Matarići, Gara) ili najsposobnijem sinu koga braća izaberu među sobom (Žednik), a taj je u tom slučaju zapravo njezin zamjenik (ibid. EZ FFZ Z 117; ibid. EZ FFZ Z 138; ibid. 1983). U Gornjem Sentivanu žena može biti muževa nasljednica, premda neformalno domaćin postaje najstariji sin. U Kaćmaru se pamti da je prije bilo takvih slučajeva (ibid. 1983). U drugim bunjevačkim zadrugama očevim nasljednikom postaje najstariji sin.

3.6.3. Dužnosti domaćice i podjele ženskih poslova

Na relativno uskom prostoru u iste etničke grupe postoje različite mogućnosti podjele ženskih poslova. Pri pokušaju klasifikacije tih poslova korisno je poslužila postojeća

⁴ Za ostale bunjevačke zadruge u južnoj Mađarskoj o tome nema podataka.

tipologija dužnosti domaćice i ženskih poslova koju je napravila J. Andrić (1972:57-76 + karta).⁵

Posao domaćice dijeli se na: pripremanje jela, posebne poslove – kuhanje i pečenje kruha te preradu mlijeka, i na pomoćne poslove (ibid. 65-69, 71). Obavljanje tih poslova može biti u nadležnosti jedne žene u zadruzi, domaćice (uz pomoć drugih žena, prema potrebi), a može biti, prema tradicijskim pravilima, podijeljeno između žena u zadruzi. Ti se poslovi obavljaju na više “načina”:

1. Domaćica kuha i obavlja glavninu poslova u kući (način x prema tipologiji, usp. ibid. 62, 69, karta). Ostale joj žene pritom pomažu i obavljaju poslove prema dogovoru i sposobnostima. Ovakva podjela poslova karakteristična je za neke bunjevačke zadruge u južnoj Mađarskoj (Černelić 1983). U Gornjem Sentivanu i u Aljmašu između snaha nema prave podjele poslova, već se oni obavljaju prema potrebi.
2. Domaćica kuha, a snaha prerađuje mlijeko. U zadruzi Mandić-Josini u Čavolju postoji stalna podjela poslova između jedne snahe i domaćice. Dok je snaha zadužena za mliječne proizvode, domaćica uz kuhanje još kupi jaja, dok druga snaha radi uglavnom u polju i nema neki određeni posao u kući. Ova bi pojava mogla biti u vezi sa specifičnom organizacijom zadruge o kojoj je riječ. Naime, snaha koja radi u polju taj posao obavlja umjesto muža koji je obrtnik i svoj posao radi izvan zadruge (ibid.; prema tipologiji način c, usp. Andrić 1972:62, 65-66, karta).
 - 2a. Domaćica kuha i peče kruh, a sve snahe rade na pomoćnim poslovima prema potrebi. Takav raspored potvrđen je u zadruzi Vacić-Livakovi u Kaćmaru. Među snahama nema prave podjele poslova (Černelić 1983; prema tipologiji način c+d, usp. Andrić 1972:62, 66, karta).
3. *Reduše* na pomoćnim poslovima. Domaćica kuha, a snahe se svaki tjedan redaju kao njezine pomoćnice. Ovaj tip podjele posla potvrđen je samo u Bunjevaca u Erdu u okolici Budimpešte: svekruva je kuhala i “dirigirala” snahama (Deisinger NMB EA 3031; prema tipologiji način b, usp. Andrić 1972:62, 67, karta).
4. Žene se svaki tjedan mijenjaju na dužnosti, one su zapravo domaćice na određeno vrijeme (prema tipologiji način a, usp. Andrić 1972:62, 67, karta). Glavni posao *reduše* je kuhanje, a ostali su poslovi varijabilni od zadruge do zadruge. Domaćica nadgleda njihov posao. Ovakva podjela poslova karakteristična je za Bunjevce u Bačkoj (Černelić 1992:113; ibid. EZ FFZ Z 117; ibid. EZ FFZ Z 118; ibid. EZ FFZ Z 138; ibid. EZ FFZ Z 143) i u dvjema zadrugama u južnoj Mađarskoj: u Gari i u Čavolju, prema podatku za zadruge uopće u tom selu (ibid. 1983; Mandić 1984:144).
 - 4a. U Žedniku se uz *redušu* (kojoj je dužnost peći kruh i praviti mliječne proizvode) posebno redaju žene zadužene za kuhanje (Černelić EZ FFZ Z 117; prema tipologiji način a + b, usp. Andrić 1972:62, 67, karta). U Tavankutu se uz *reduše* birala i tzv. *domaćica* koja je zapravo *reduša* u pomoćnim poslovima (Černelić 1992:114; prema tipologiji način a + b, usp. Andrić 1972:67, karta).

⁵ U etnologiji je mali broj radova te vrste koji nam daju mogućnost da nove podatke razvrstamo prema pripremljenoj tipologiji. Na taj način moguće je uočiti u kakvom se prostornom odnosu nalazi novi podatak s istovjetnim podacima u ostalim južnoslavenskim područjima.

Dvije žene na raznim poslovima mogu se redati i tako da prva jedan tjedan kuha, a druga prerađuje mlijeko (što je u osnovi ista pojava kao prethodna) u Subotici i Čavolju (Szárics 1842:852; Antunovics 1958:210; Ivanić 1894:96; Iványi 1891:190; *ibid.* 1892:588; Mandić 1984:144).

- 4b. U Đurđinu najstarija snaha u ulozi domaćice također ima svoj red u podjeli posla s ostalim snahama. U ovom slučaju nema domaćice, ona zapravo živi s domaćinom u gradu, pa nema udjela u zadružnim poslovima (Černelić EZ FFZ Z 118; prema tipologiji način A s načelom II, *usp.* Andrić 1972:68, karta). U Đurđinu i Tavankutu su se, osim u navedenoj podjeli posla, žene redom izmjenjivale i u poslovima oko kokoši.
- 4c. U Gari u zadruzi Dujmov-Vulce svaki se tjedan između triju snaha bira domaćica (gazdarica) koja nema neki poseban posao, druga je *ređuša* i obavlja sve važnije poslove u kući, dok treća radi u polju. Ovakva podjela poslova nije predviđena u tipologiji (Černelić 1983).

Značajna je pojava pri obavljanju tzv. posebnih poslova (prema tipologiji način a + b, *usp.* Andrić 1972:67, karta). Tako dužnost pečenja kruha, primjerice, u Kaćmaru (Černelić 1983) može biti dužnost *domaćice*, ili *ređuše* u Žedniku (*ibid.* EZ FFZ Z 117), gdje se ona uz to brine za mlijeko i mliječne proizvode. Najzanimljiviji su načini rada oko mlijeka i mliječnih proizvoda. U Čavolju u zadruzi Mandić-Josini stalna domaćica kuha, a jedna snaha radi oko mlijeka; u zadruzi Vacić-Livakovi u Kaćmaru sve snahe, kako koja stigne, rade oko mlijeka i na pomoćnim poslovima, dok domaćica kuha (*ibid.* 1983). Treći je način da postoje po dvije *ređuše*, od kojih jedna ima na brizi mlijeko (Žednik, Subotica, Čavolj prema općem podatku). U Subotici i Čavolju za ženu koja radi s mlijekom potvrđen je naziv *stanarica* (Szárics 1842:852; Antunovics 1958:210; Ivanić 1894:96; Iványi 1891:190; *ibid.* 1892:588; Mandić 1984:144). U Tavankutu i Đurđinu *stanarica* polaže kvočke, hrani piliće i kupi jaja (Černelić 1992:113; *ibid.* EZ FFZ Z 118).

Iz priložene klasifikacije ženskih poslova vidimo da je u podunavskih Bunjevaca bilo nekoliko tipova podjele poslova. I pored određenih specifičnih slučajeva unutar određenog tipa, uočljivo je da je za Bunjevce u južnoj Mađarskoj karakteristično da glavninu poslova obavlja domaćica uz pomoć snaha na različite "načine", a za Bunjevce u Bačkoj da žene određenim redom obavljaju većinu poslova, uz dva slučaja iste pojave u južnoj Mađarskoj. Osim toga, postoji još i periodična podjela određene vrste posla: kuhanje i izrada mliječnih proizvoda u Čavolju, Subotici i Žedniku. Potvrda ove pojave u Bunjevaca značajna je s obzirom na karakterističan razmještaj te pojave u nekim dinarskim regijama, o čemu će kasnije još biti riječi.

3.6.4. Specifični oblici upravljanja i postupne diobe u bunjevačkim zadrugama

Pojedine bunjevačke zadruge imale su određene specifične oblike upravljanja. U Bunjevaca je bilo i takvih zadruga u kojima je otac s majkom živio odvojeno od sinova u

gradu ili u selu, ako je zadružni centar bio na *salašima*. Takav oblik organizacije imale su tri zadruge: Firanova zadruga na *salašima* na Bezdanskom putu, zadruga Dulića u Đurđinu i zadruga Dujmov-Vulce u Gari (Černelić EZ FFZ Z 143; *ibid.* EZ FFZ Z 118; *ibid.* 1983). Sinovi su bili obavezni davati roditeljima *komenciju*, što znači određeni dio ukupnoga zadružnog prihoda. Sinovi su radili na zemlji, otac ih je obilazio i nadgledao njihov rad te raspolagao imovinom i novcem. Najstariji je sin upravljao tekućim poslovima, u dogovoru s braćom određivao tko će što raditi. Ovdje je zapravo riječ o nekoj vrsti paralelnog starješinstva. Otac je bio domaćin, a najstariji sin je zapravo bio njegov zamjenik, uza sve individualne razlike u svakoj pojedinačnoj zadrugi. Otac zadržava svoja prava, a sin preuzima njegove dužnosti. Ovakav oblik upravljanja zadrugom potvrđen je i u literaturi (Iványi 1892:587-588; Čupurdija 1981: 10). *Kod Bunjevaca se dešavalo da zadruga postane bratska i za života roditelja na taj način što roditelji, kad ostare, odu sa salaša da žive u gradu. Ta zadruga funkcionise kao bratska, njome upravlja najstariji brat, ali je ona u suštini očinska* (Čupurdija 1981:10). U jednoj zadrugi u Gornjem Sentivanu (Vidakovići-Troćini) roditelji su također živjeli odvojeno od braće i njihovih obitelji (Černelić 1983).

Premda su u zadrugi Matarići-Opštinarci zadrugari živjeli na istom mjestu, uz očevu vlast i upravljanje zadrugom, najstariji sin je obavljao sve njegove konkretne poslove: trgovinu, pregled cijena na tržištu, porez i sve ostalo što bi mu otac naredio. On je zapravo bio zamjenik domaćina. Živio je odvojeno od ostale braće na unajmljenom *salašu* jer se nije baš najbolje slagao s braćom. Nakon očeve smrti njegova je uloga ostala ista jer je majka preuzela sveukupno gospodarenje u onom omjeru u kojem je to i otac za života obavljao (*ibid.* EZ FFZ Z 138).

I zadruga Balažević-Marinkić imala je specifično organiziran život u zadrugi. Zadrugari su se raseljavali po *salašima* zbog prenapučenosti. To nije značilo raspad zadruge, već članovi samo više nisu živjeli na istom mjestu (ali su živjeli u istom *šoru*). I dalje su udruženo obrađivali zajedničku zemlju i gospodarili zajedničkom imovinom. Svaki je brat sebi odnosio svoj dio prihoda. Najmlađi sin je ostajao na matičnom *salašu* uz oca. Zadrugom su se smatrali po zajedničkom radu (*ibid.* 1992:105-106).

Prijelazni oblik iz zadružne u nuklearnu obiteljsku organizaciju života sa svim posebnostima obilježava bunjevačke zadruge u južnoj Mađarskoj (*ibid.* 1983). Svi članovi živjeli su formalno zadružno *na jednom ognjištu*, ali su prihod stjecali *obaška* svaki za sebe, obrnuto od spomenute zadruge u Bačkoj (*ibid.* 1992).

U zadrugi Šibalin-Piroš u Gari i nakon očeve smrti dva su brata od četvorice ostala s majkom, sada već svaki u svojoj polovici kuće. Kuhinja je ostala zajednička. Nakon majčine smrti podijelili su se, ali su i dalje živjeli na istom mjestu, više nisu zajedno kuhali, svaka je snaha kuhala zasebno u istoj kuhinji. Zemlju su obrađivali svaki za sebe, kao što su to činili sporazumno i za majčina života. Njima je ostala sva zadružna zemlja, a ostalu braću majka je za života isplatila.

U zadrugi Pijuković u Aljmašu dva su brata imala zasebne gospodarske objekte i radila su odvojeno, svaki za sebe, ali je organizacija posla bila slična kao i prije kada se radilo zajednički. Svaki brat davao je podjednaku *komenciju* roditeljima i neudanoj sestri. Zajedno su se hranili i ravnomjerno ulagali u kuhinju. Kada je svaki brat pre-

uzeo brigu o svojoj obitelji izvan zadruge, braća su bila kao *arendaši* (najamnici) kod vlastitih roditelja. Nakon očeve smrti jednak dio zemlje pripao je jednom sinu (drugi je ranije umro) i neudanoj sestri.

U Čavolju u zadruzi Mandić-Josini zajednički je život bio slično organiziran. Dva su brata zajedno radila ocu, kako kaže jedan od njih, za hranu i odjeću. U početku su bili na *jednom kruvu*, ali je svaki sin imao odvojenu sobu i gospodarske objekte. Radili su kako je otac odredio, s tim da je u polju radio samo sin Martin, a drugi sin Stipan bio je zidar i radio je izvan zadruge. Umjesto njega njivu je obrađivala njegova žena, a zarada u obrtu pripala je njihovoj užoj obitelji. Otac je prije diobe odredio da će godinu dana biti na *njegovu kruvu* kako bi se osposobili za samostalan život. Kada su 1927. godine *ošli obaška na kruv*, Martin je i dalje obrađivao ocu zemlju *na polak*, što je značilo da su obrani prihod dijelili na jednake dijelove. Po smrti majke otac zadržava polovicu zemlje, a drugu polovicu daje neudanoj kćeri Jozi, koja je ostala uz oca i brinula se o njemu. Stipan je uz zidarske poslove uzeo u *arendu* zemlju, koju je za njega Martin obrađivao, a Stipan je njemu uzvratilo po potrebi okopavanjem ili u zidarskim uslugama. Martin je mogao zadružnim alatom obrađivati zemlju koju je sebi uzeo u *arendu*. Očev dio zemlje, čini se, pripao je ravnopravno obojici braće. Martin je i nakon očeve smrti obrađivao Stipanu zemlju. I nakon diobe već krnjeg zadružnog oblika života zadržan je "duh zajedništva". Kao da je neka unutarnja veza održavala narušeno zadružno ustrojstvo i nakon diobe.

Slična ovoj zadruzi bila je zadruža Vacić-Livakovi u Kaćmaru, gdje je jedan brat radio u polju, drugi je bio zidar, a treći drvodjelac. Nakon diobe je sin poljodjelac ostao s ocem, ali je radio posebno za sebe i posebno za oca i neudanu sestru. Kada se oženio i odselio od oca, i dalje je s njim radio na zemlji, a pri većim poslovima pomagala su i ostala braća. Po očevoj smrti dobio je dva *tala* zemlje, a sestra jedan *tal*. Braća su sestri poklonila kuću jer je ona dvorila oca.

U Gornjem Sentivanu zadruža se postupno dijelila. Najstariji sin je sa ženom ostao kod oca i majke te je i dalje upravljao imanjem dok se nisu sasvim odijelili. Sinovi su, kako su se ženili, odlazili od kuće, a tom su prilikom dobivali po jedno tele i nešto zemlje. Sin koji je ostao s ocem obrađivao je dio zemlje prvo za oca, pa tek onda za sebe. Dužnost mu je bila da ispomaže oca, jer je glavnina imanja nakon diobe pripala njemu. Ostali su pri istupanju iz zadruge dobili svoj manji dio nasljedstva. Imovina se dijelila u potpunosti iza očeve smrti. U Gornjem Sentivanu bilo je i siromašnih zadruža bez zemlje (osim eventualno vinograda). Živjeli su zajedno, išli su drugima raditi u najam, pa su zaradu dijelili i uzdržavali roditelje.

Za razliku od postupne diobe bunjevačkih zadruža u južnoj Mađarskoj, u Bačkoj je do diobe zadruge moglo doći odlukom domaćina ili češće braće te dogovorom među članovima iz više razloga: nesloge među ženama, koje su osim toga bile nezadovoljne i svojim podređenim položajem, svađe oko imovine, samovolje i nepravde domaćina, nerazmjera između uloženog rada i dobitka, želje za samostalnošću i dr. Nisu svi navedeni razlozi bili podjednako važni u određenoj situaciji u svim zadrugama. Ni u jednoj zadruzi nije bilo svađe oko podjele imovine, osim ponekih sitnih podvala kako je to, primjerice, navedeno za zadružu Dulića (Černelić EZ FFZ Z 118). Diobu se

nastojalo okončati sporazumno i po mogućnosti svakome po volji (ibid. 1992:116; ibid. EZ FFZ Z 117; ibid. EZ FFZ Z 118; ibid. EZ FFZ Z 138; ibid. EZ FFZ Z 143; Ćupurdija 1981:11). Neposredan povod za diobu zadruga najčešće je bila očeva smrt. U Tavankutu dioba nije morala značiti prestanak zadruga, već i mogući početak nove zadruga. Ovdje je očeva smrt bila glavni razlog za diobu zadruga Balažević-Marinkić jer su među članovima zadruga vladali dobri i skladni odnosi (Černelić 1992). Bunjevačke su se zadruga prestale obnavljati u vremenu od početka stoljeća pa približno do Drugoga svjetskog rata. Dioba imovine uvijek je bila ravnopravna, u imućnijim obiteljima čak su i kćeri ponekad dobivale jednak dio kao i sinovi (ibid. EZ FFZ Z 117), premda je u pravilu njima pripadala trećina bratova dobitka (ibid. 1992:116; ibid. EZ FFZ Z 117; ibid. EZ FFZ Z 118; ibid. EZ FFZ Z 138; ibid. EZ FFZ Z 143) ili polovica (Ćupurdija 1981:12).

Ukoliko se zadruga dijelila za očeva života i/ili za života majke, jedan od sinova ostajao bi s njima i u tom slučaju je dobio nešto više zemlje od ostale braće ili su roditelji svakom sinu kupili nov *salaš*. U Bačkoj je većinom uz roditelje ostajao najmlađi sin. Samo je u Đurđinu i u Gornjem Sentivanu najstariji sin ostajao na starome zadrugnom kućištu (Černelić EZ FFZ Z 118; ibid. 1983). U takvim slučajevima bilo je u većini zadruga uobičajeno da ostali sinovi daju roditeljima *komenciju*, određeni dio priroda za njihovo uzdržavanje (ibid. EZ FFZ Z 117; ibid. EZ FFZ Z 118; ibid. EZ FFZ Z 138).

Zadruga Gabrić u Žedniku u nekim se pojedinostima razlikuje od ostalih bunjevačkih zadruga u Bačkoj. Premda je i ona bila "očinska", pokazuje neke osobine "bratske" zadruga (primjerice, domaćin je imao ograničenu vlast, nasljeđivao ga je najspособniji sin po izboru). Jedan od sinova istupio je iz zadruga još prije podjele zemlje na nagovor žene koja je imala vlastitu zemlju te je smatrala da će tako bolje napredovati. Pri istupanju dobili su svoj dio u stoci, prirodu i u hrani, dok su pripadajući dio zemlje dobili pri njenoj podjeli. Zemlja je bila podijeljena prije nego što se zadruga formalno raspala, na što je mogla utjecati činjenica da je jedan od sinova istupio iz zadruga. Ostali zadrugari još su desetak godina zajedno živjeli i radili. Kada je otac ostario, za domaćina zadruga su odabrali najspособnijeg brata (ibid. EZ FFZ Z 117).

B. Peruničić ističe da je na području Subotice među bunjevačkim zadrugama otac nastojao ne dijeliti zadrugu u slučaju da to sinovi od njega zatraže. Autor navodi primjer zadruga Gabrića iz Verušića. On je tri puta odbijao izvršiti diobu i pritom savjetovao i nagovarao sinove da ostanu u zajednici. Kada je do diobe ipak došlo, sinovi su se obvezali da će dvoriti oca do smrti. Osim toga, u dijelovima zemlje svakoga sina Ivan je zadržao za svoj *užitak* do smrti dio od pet jutara. Tih pet jutara obrađivao je svaki sin kao i ostalu zemlju koja mu je pri diobi pripala. Svrha tog postupka bila je da prihodi s tih dijelova očeve zemlje pokriju troškove uzdržavanja oca. Nadalje, B. Peruničić navodi: *Događa se da otac ne dozvoli diobu do pred samu smrt, i tek onda napravi testament o podjeli. Ili otac da svakom deo od svoga imanja i svako radi na svom delu zemlje, svojim sredstvima i samo za sebe. Ali se podela ne sprovede po katastarskim knjigama, nego otac ostaje vlasnik imanja dok živi. Biva i tako da se deoba sprovede i po knjigama a da otac zadrži pravo "plodoužitka" na celoj baštini sve do smrti. U praksi je*

to značilo da ako porod odustane od toga da izdržava roditelje, on ipak ne može zabraniti da se roditelji snabdevaju životnim namirnicama sa salaša, iz svih delova svojih naslednika. Kod svih deoba se oseća da je centralna stvar u njoj materijalno obezbeđenje roditelja. Način osiguranja njihove egzistencije daje ton deobi (1958:71).

Navedene pojedinosti značajne su jer ukazuju na određena osebujna svojstva bunjevačkih zadruga. Bilo je pojedinačnih zadruga u Bačkoj u kojima nema primjera ovakvih tendencija. Razlog bi mogao biti u činjenici da su se te zadruge dijelile sporazumno i bez prisile, a ujedno su se sinovi, davanjem *komenicije* ili time što roditelji ostaju s jednim od sinova, obvezali da će brinuti o njihovoj egzistenciji u okviru zakonom reguliranih propisa. Čini se da su Bunjevci u Podunavlju sačuvali neke običajno-pravne elemente koji dolaze do izražaja u specifičnim oblicima fiktivne diobe. Tendencija da se i prije stvarne diobe zemlja interno podijeli među zadrugarima osobito je izražena u bunjevačkim zadrugama u južnoj Mađarskoj. Takve se zadruge nisu najednom raspale, nego je riječ o postupnoj diobi, a u slučaju zadruge Šibalin-Piroš u Gari, moglo bi se reći, i o njezinu prirodnom odumiranju (Černelić 1983). Osnovna karakteristika tih zadruga jest da se zemlja zakonski ne dijeli dok je otac živ, premda još i prije diobe sinovi svaki za sebe rade na zajedničkoj zemlji, koja je zapravo interno podijeljena. U ovom obliku gospodarenja istovremeno se opažaju dvije gotovo suprotne težnje: s jedne strane, težnja za samostalnošću izražena u stjecanju vlastitih prihoda i, s druge strane, težnja da se održi zajedništvo unutar obitelji izraženo u prvom redu u brizi o materijalnoj sigurnosti roditelja, a ujedno i u međusobnoj povezanosti braće, koja si po potrebi međusobno pomažu. Jedan od sinova i u zadruci je jedini radio u polju, dok su drugi zarađivali izvan zadruge. On i dalje radi na toj zemlji, za sebe i za oca uz međusobnu podjelu priroda (ibid. – Gornji Sentivan, Čavolj, Kačmar).

3.6.5. Specifičnosti bunjevačkih zadruga u prostornom kontekstu

Bunjevačke zadruge u južnoj Mađarskoj u nekim se pojedinostima razlikuju od bunjevačkih zadruga u Bačkoj. Te se razlike u prvom redu tiču dužnosti domaćice i podjele ženskih poslova, kao i oblika raspadanja zadruga u vrijeme njihova nestajanja. U tim se razlikama donekle ogledaju i različiti utjecaji na strukturu i organizaciju bunjevačkih zadruga. Ima tu i elemenata iz dijela panonskih zadruga, pa i mađarskih (primjerice izbor domaćina i domaćice zadruge), ili pojedinosti kakve su najviše poznate u slavonskim zadrugama (periodična podjela ženskih poslova). Dok se taj utjecaj u izboru domaćina i domaćice podjednako odražava na sve bunjevačke skupine u Podunavlju, pojava periodične smjene u obavljanju poslova nije zahvatila sve bunjevačke zadruge. Taj je utjecaj osobito primjetan u zadruci Đurđin, gdje sve žene, uključujući i domaćicu, redom obavljaju određene poslove (ibid. EZ FFZ Z 118; Andrić 1972:karta). Ta je podjela prisutna u svim zadrugama bačkih Bunjevaca, a u južnoj Mađarskoj Bunjevci takav sistem podjele ženskih poslova poznaju tek u pojedinačnim slučajevima.

Daleko su značajniji i zanimljiviji određeni elementi dinarskog tipa zadružnog udruživanja u zadrugama podunavskih Bunjevaca. Za precizno utvrđivanje srodnih elemenata dinarskih i bunjevačkih zadruga bila bi neophodna detaljna usporedna analiza.

Za potrebe ovoga rada naznačit ću samo određene karakteristične pojave u dinarskim regijama koje imaju stanovite analogne elemente s bunjevačkim zadrugama.

Za najistočnije dijelove istočne Hercegovine karakteristična je podjela na dvije vrste poslova (kakve uglavnom nema uz rijeku Neretvu): obično je domaćica zadužena za kuhanje, a druga žena, koja se u Hercegovini obično naziva *planinka*, brine o mliječnim proizvodima (Andrić 1972:karta; Janjić 1967:121-122; Grđić-Bjelokosić 1891: 112). Za najistočnije dijelove Hercegovine pri tome je vrlo karakteristično da nema izmjenjivanja žena (*ređuša*) na pojedinim dužnostima. Dužnosti su stalne, obavljaju ih na duže vrijeme iste žene, jedna kuha, a druga se bavi mlijekom. Pojava je ovdje često povezana s posebnim pravilom o izboru domaćice (koja nije žena domaćina). Načelo stalne podjele dužnosti, i to oko priređivanja jela i prerade mlijeka, zastupljeno je, koliko je poznato prema nevelikom broju podataka, i inače u dinarskim krajevima. Pojedinačnih potvrda ima u Dalmaciji, Lici, zapadnoj i srednjoj Bosni, a načelo podjele posla može biti povezano s drugim pravilima u izboru domaćice, pa i s pojavom *ređuša*. Značajno je da podjele poslova na brigu o kuhanju i na brigu o mlijeku nema izvan dinarskih krajeva te da su je Bunjevci po svemu sudeći naslijedili iz svoje postojbine. Nedostatak podataka ne dopušta zasad poblizhe određivanje (Andrić 1972: karta). Analogna podjela poslova na kuhanje i preradu mlijeka između *ređuše* i *stanarice* potvrđena je u Bunjevaca u Subotici i Čavolju. Ovdje je po svoj prilici zadržan trag određenih pravila pri podjeli određenih vrsta poslova, s time da žene koje obavljaju te dvije vrste poslova nisu stalne, već se redom mijenjaju. Do te je pojave moglo doći pod utjecajem iz susjednih regija, primjerice iz Slavonije (ibid.). Ni podjela po vrsti poslova nije više u tako pravilnom suodnosu, već su moguće kombinacije različitih poslova. Dok je u Subotici i Čavolju *stanarica* zadužena za mliječne proizvode, u Tavankutu i Žedniku bavi se kokošima. Važna je u odnosu na prethodna zapažanja i pojava naziva *stanarica*. Premda je u istočnijim dijelovima Hercegovine u upotrebi naziv *planinka* za istu pojavu, naziv *stanarica* analogan je termin *planinki* u širem dinarskom prostoru. Uz to, taj naziv nije mogao nastati u Podunavlju jer u bunjevačkoj gospodarskoj terminologiji nije poznat naziv stan da bi se iz te riječi mogao izvesti naziv *stanarica*. Također nije logično da se ovdje zadrži termin *planinka*, koji se po svoj prilici ubrzo po dolasku Bunjevaca u ove krajeve prestao koristiti, ako su ga pojedine bunjevačke skupine i donijele sa sobom iz svoje postojbine.⁶

Razmatrajući dužnost domaćice, utvrdili smo da je u južnoj Mađarskoj veći dio posla u njezinoj nadležnosti (djelomice i u Bačkoj). Snahe svoj dio posla obavljaju po dogovoru i sposobnostima.

U istočnoj Hercegovini, u njezinu zapadnom graničnom području uz Neretvu i ponegdje u zapadnoj Hercegovini izražena je tendencija da glavninu poslova obavlja domaćica, a da joj pri tome snahe pomažu (Andrić 1972:karta; Janjić 1967:121-122; Zorić EZ FFZ Z 141). Ta je pojava potvrđena i u Riječkoj Nahiji u Crnoj Gori (Jovičić 1910:31).

⁶ Zahvaljujem J. Andrić na sugestiji da se analogije ovih pojava traže u istočnoj Hercegovini te na pomoći pri klasifikaciji ovih podataka i razmatranju nekih drugih pojava iz okvira ovoga rada.

U nekim susjednim regijama – u Konavlima – i nešto dalje u Imotskoj krajini domaćica je dužna kuhati, dok se ostale žene prema svojim sposobnostima dogovaraju o podjeli posla (Vukmanović 1980:263-264; Stojanović EZ FFZ Z 19; Bašić EZ FFZ Z 122). U svim ovim regijama zapravo nema prave podjele posla, osim u plemenu Kuči u Crnoj Gori gdje postoji tjedna izmjena žena u obavljanju poslova (Dučić 1931: 110). Premda je u jugoistočnim dinarskim prostorima izbor domaćice uglavnom različit u odnosu na bunjevački, zanimljiva je koincidencija s dijelom bunjevačkih zadruga u južnoj Mađarskoj gdje domaćica obavlja glavninu posla, a preostali se pomoćni poslovi raspoređuju prema sposobnostima ostalih žena u zadruzi.

Pojava da sve poslove obavlja jedna domaćica i da joj pomažu *reduše* koje rade dopunske poslove ili pojava da sve glavne poslove rade *reduše* (točke 1, 3 i 4) vrlo su dobro potvrđene u Slavoniji te nešto manje i u Vojvodini (Andrić 1972:karta).

Bunjevačke zadruge u južnoj Mađarskoj u isto vrijeme u sebi sadrže i elemente zadružne i nuklearne obitelji. Ovdje nema prave diobe kojom se sinovi odvajaju od oca i samim time prestaju raditi za njega. Taj proces postupne diobe, uza sve prisutne oblike raspadanja zadruge i za vrijeme njezina trajanja i nakon njezina raspada, značajan je trag. U nekim jugoistočnim dinarskim krajevima raspad zadruga bio je postupan ili diobe uopće nije bilo, već su zadruge u izmijenjenim okolnostima trajale u specifičnim prijelaznim oblicima. Osim toga, neke obitelji su i nakon diobe zadržale neke oblike života i rada karakteristične za zajednicu. Ova zapažanja potkrijepit ću pojedinim primjerima.

U Popovcima u donjoj Hercegovini u nekim se zadrugama određeni poslovi, u početku skrivečki a kasnije sve otvorenije, počinju obavljati izvan zadruge i tako zarađeni novac zadrugari prestaju davati domaćinu. On se protivi toj pojavi, ali se postupno prilagođava novonastaloj situaciji (Mićović 1952:130).

Zanimljive su okolnosti diobe i života zadruge Bašića u Krivodolu kod Imotskog. Za prvu generaciju zadruge je karakteristično da i nakon diobe zadruga u nekim svojim elementima funkcionira kao i prije diobe. Gospodarske zgrade i prostorije za život su razdvojene, a novac pripada onome tko ga zaradi. Zemlja se obrađuje i dalje zajednički, dok se plodovi rada dijele u skladu s provedenom diobom. Troškove oko pogreba, liječenja i sl. snose zajednički. Zajedno se kuha samo o blagdanima i u posebnim prilikama. Braća su upućena jedan drugome u posao, međusobno si pomažu, ali nitko nije dužan da polaže račune domaćinu. Na okupu ih drži zajednički rad. Prilikom diobe druge grane zadruge Bašića, majka i neudana sestra ostaju s bratom Antom i dodijeljena im je sva zemlja koja po smrti majke ostaje neudanoj sestri, dok plodove koristi Ante jer je dužan tu zemlju obrađivati (Bašić EZ FFZ Z 122). Slične su bile okolnosti diobe zadruge Mandić-Josini u Čavolju. Nakon diobe zemlja ostaje ocu i neudanoj kćeri koja ostaje s njim. Jedan od sinova bio je dužan tu zemlju obrađivati, a obrani prirodo dijelili su na jednake dijelove. Slično je bilo i u Gornjem Sentivanu i Kaćmaru (Černelić 1983).

U zadruzi Zorića-Čunića u Grudama u zapadnoj Hercegovini nakon diobe dva brata s obiteljima ostaju s roditeljima još *dvi-tri godine zajedno*, ali se znalo čije je što (Zorić EZ FFZ Z 141).

U okolici Čapljine u nekim se zadrugama događalo da se zadruga ne razdijeli potpuno, neka su braća i dalje ostajala zajedno, ili se nakon diobe opet sastanu u zajednici te i dalje rade i žive kao i prije (Janjić 1967:129).

Tendencija da se u Podunavlju bunjevačke zadruge dijele za života oca mogla bi imati dodira s dinarskim pojavama. Otac dopušta da se zemlja interno podijeli kako bi je sinovi koristili za svoje potrebe, premda se ta pojava kosi sa zakonskim odredbama po kojima je otac doživotni vlasnik zadružne imovine. Čini se da bi takve pojave mogle u sebi sadržavati i neke običajnepravne elemente. Zasad je moguće samo ukazati na neke zanimljive pojedinosti koje proizlaze iz konkretnih uzoraka postupne diobe zadruga, karakteristične za neke bunjevačke zadruge. Takve tendencije uočene su i u nekim zadrugama primorsko-ličkih Bunjevaca (Černelić 2000:214-215)⁶.

Pri analizi bunjevačkih zadruga u Podunavlju mogu se uočiti neke karakteristične pojave u podjeli poslova i određene tendencije koje su se iskazivale prilikom diobe zadruga. Postojanje u pojedinostima gotovo istih ili sličnih elemenata u nekim pojavama iz zadružnog života i u fazi njihova raslojavanja u jugoistočnim dijelovima dinarskog areala indikativno je i poticajno za produbljivanje i proširivanje istraživanja srodnih elemenata pojava. To bi bilo potrebno jer se zasad čini da takvih potvrda za druge regije nema. Šira analiza i usporedba bunjevačkih zadružnih sustava s dinarskim, pa i drugim južnoslavenskim sustavima, mogla bi dati značajne rezultate u rasvjetljavanju problematike zadruga u kontekstu jugoistočne Europe. Osim toga, takva bi usporedba mogla ujedno dati i značajne doprinose rasvjetljavanju pitanja etnogeneze Bunjevaca. Analiza nekih drugih pojava u Bunjevaca pokazala je slične prostorne analogije (Černelić 1991; *ibid.* 1997). Stoga dosadašnja saznanja mogu poslužiti kao putokaz daljnjim istraživanjima bunjevačkih zadruga u svim njihovim ograncima.

⁶ O tome više vidi i u poglavlju 2.4.

3.7. Gore obredne vatre...

3.7.1. Uvod

Različite tradicije paljenja godišnjih vatri potvrđene su među pripadnicima dviju Hrvatskih skupina, Bunjevcima i Šokcima, na relativno uskom području sjeverne i zapadne Bačke u Vojvodini. Na razlike u tradiciji paljenja godišnjih vatri ukazala su ispitivanja u šokačkim mjestima Bački Brijeg (Bereg), Bački Monoštor i Sonta u zapadnoj Bačkoj i u bunjevačkim selima i *salašima*: Nenadići, Lugovo, Svetozar Miletić (Lemeš) u okolici Sombora, te u Bajmoku, Žedniku, Đurđinu i Tavankutu u okolici Subotice u sjeverozapadnoj i sjevernoj Bačkoj (Černelić 1979).

Podaci o godišnjim vatrama mogu se još naći samo u pokusnim i redovnim upitnicama Etnološkog atlasa jer su to jedini izvori za razmatranje tih pojava na ovom području. Nadalje, pokusne karte s datumima paljenja vatri i nazivima za vatre za širi južnoslavenski prostor (bez Bugarske) poslužit će za širu usporedbu i pokušaj utvrđivanja podrijetla određene tradicije u širem hrvatskom i južnoslavenskom prostoru (Karte VI i VII). Također sam uzela u obzir i podatke iz pokusnih i redovnih upitnica Etnološkog atlasa koji se tiču područja bitnih za usporedbu (a utvrđenih uz pomoć pokusne karte o nazivima za vatre) i utvrđivanje podrijetla tradicija o kojima je ovdje riječ.

Terenska istraživanja u prvom su redu potvrdila tradiciju paljenja crkvenih uskrasnih vatri na Veliku subotu u Šokaca te paljenje ivanjskih vatri u Bunjevaca. Pored toga, Šokci su na treći dan Božića (tzv. *Mladince*) iznosili slamu, koja se za Božić unosila u sobu, i spaljivali je pred kućom. Pored ovih osnovnih tradicija ima i pojedinačnih potvrda o paljenju vatri i o druge dane u godišnjem ciklusu običaja (Badnja večer, Stara godina, poklade).

3.7.2. Tradicija obrednih crkvenih vatri u bačkih Šokaca

U svim trima ispitanim šokačkim mjestima potvrđen je običaj paljenja vatre pred crkvom uoči Uskrsa na Veliku subotu. Naziv za takvu vatru je *sveta vatra*. Cjepanice za vatru slažu se u veću kupicu, a potpaljuju se triješćem. Svećenik blagoslovi vatru, a svatko od prisutnih uzima u lopaticu žari s te vatre i nosi je kući gdje se žar stavlja u peć (ili ranije u ognjište) na kojoj se kuha uskršno jelo. Ovaj običaj ima u prvom redu religijsko značenje; nema posebnih vjerovanja vezanih uz tu vatru, već se ističe da se tim činom slavi uskrsnuće Kristovo. Prema pokusnim upitnicama taj je običaj u Bačkoj potvrđen samo u Sonti (PUEA 860).¹

¹ Skraćeniica PUEA odnosi se na pokusne upitnice Etnološkog atlasa, a skraćeniica UEA na redovne upitnice Etnološkog atlasa.

U Šokaca je zabilježen još jedan zanimljiv običaj paljenja božićne slame na treći dan Božića. Slama se iznosi ujutro, pali se pred kućom; u Bačkom Brijegu pritom se govori: *Gori Božić*. U drugim hrvatskim krajevima slama se također iznosi iz kuće i ostavlja na posebnim mjestima, ali se ne pali.

Samo je u Sonti potvrđeno paljenje vatri na Badnju večer na *polnočki*, te ponovno na Staru godinu. Palili su je općinski službenici. Tom su se vatrom potpaljivali topovi koji su pucali u ponoć. Paljenje vatri u ovom razdoblju dijelom je zabilježeno po istočnoj Slavoniji, Srijemu, Bačkoj i Banatu (Karta VI).

Paljenje uskrasnih vatri na Veliku subotu ne poznaje ni jedna druga etnička skupina u Bačkoj i drugdje u Vojvodini. Na prostoru Vojvodine u pripadnika drugih naroda paljenje vatri javlja se u druge dane pred Uskrs: u razdoblju velikog posta (i u području zapadno od Dunava), na Lazarovu subotu, te dijelom i u dane Velikog tjedna (Karta VII).

Na temelju terenskih ispitivanja utvrđene različite tradicije paljenja godišnjih vatri u Bunjevaca i Šokaca poslužile su kao polazište za istraživanje. Valja, međutim, upozoriti na jedan slučaj odstupanja od te pojave u susjednom sjevernom području u južnoj Mađarskoj među Bunjencima; običaj paljenja crkvenih uskrasnih vatri zabilježen je i u bunjevačkom selu Čavolj kod Baje, s istim pojedinostima kao i u bačkih Šokaca (Mandić 1984:126).

3.7.3. Obredne uskrasne vatre u prostornom kontekstu

Nije moguće sasvim pouzdano utvrditi pojavu crkvenih uskrasnih vatri prema pokusnoj karti na širem prostoru, jer su podaci o paljenju vatri na Veliku subotu i na sam Uskrs svrstani zajedno, tako da su se izjednačile dvije zapravo različite tradicije. U Sloveniji i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj pale se na noć s Velike subote na Uskrs velike uskrasne vatre po seoskim brežuljcima, nastavljajući se na razvijenu austrijsku i širu srednjoeuropsku tradiciju (Karta VI; EAE²; Gavazzi 1988:36). Osim bliskog datuma ta tradicija nije povezana s crkvenim vatrarna, koje su, čini se, nešto više zastupljene u istočnom panonskom prostoru u katolika. Na to upućuje tek uvid u podatke u pokusnim i redovnim upitnicama Etnološkog atlasa, budući da sve potvrde o vatri u vjerskim obredima nisu niti uvrštene u pokusnu kartu. Čini se da je paljenje vatre na Veliku subotu, koju treba blagosloviti svećenik, znatno raširen običaj među katolicima uopće. Budući da je riječ o vjerskom obredu, a ne o narodnom običaju, moguće je da kao takav i nije uvijek bio zabilježen. Činjenica da se u šokačkim selima u Bačkoj žar s posvećene vatre stavlja u kućnu vatru, na kojoj se priređuje hrana koja se na Uskrs ima blagosloviti, upućuje na to da se taj vjerski obred dobro uklopio i stopio s narodnom tradicijom (ili su mu se možda dodali stanoviti tradicijski atributi). Nošenje žari s blagoslovljene vatre ili gube upaljene na njoj da bi se stavila u kućnu vatru ili se njome potpalila, karakterističan je običaj u istočnom panonskom prostoru, a dijelom i u srednjoj i zapadnoj Slavoniji, uz poneku potvrdu i u sjeverozapadnim hrvatskim kra-

² Skraćenica EAE odnosi se na Etnološki atlas Europe.

jevima, gdje je znatno raširenija drukčija tradicija paljenja uskrasnih vatri.³ Pojedinačne potvrde zabilježene su po Jadranu te u srednjoj Bosni zasad samo u Kreševu.⁴ Za neke naše krajeve postoje potvrde da se žar s blagoslovljene vatre nosi kući, ali taj postupak prate drugi običaji, koji nisu vezani uz kućnu vatru.⁵

Podaci koji se tiču paljenja vatre na Veliku subotu, koje je u svojoj biti religijskog karaktera, nisu se pretežno uzimali u obzir niti za kartu Etnološkog atlasa Europe, u kojoj su prikazani datumi paljenja godišnjih vatri. U komentarima, koji se tiču prostora nekih zemalja, kao primjerice Njemačke, ističe se problem jedva mogućeg razgraničavanja tih viševrstnih vatri, ili se u komentaru za mađarski prostor naglašava da podaci o crkvenim uskrasnim vatrama nisu uvršteni (Zender, Barabás – Kisbán 1980:10, 102). U općem pregledu mađarskih običaja navodi se da je paljenje vatri na Veliku subotu poznato u katoličkim područjima Mađarske (Dömötör 1972:36). Riječ je svakako o običaju koji je nastao pod utjecajem Crkve, ili se barem približio crkvenom obilježavanju Kristova uskrsnuća. Prema M. Gavazziju nastao je on negdje u osmom stoljeću u srednjoj Europi, proširio se u devetom stoljeću, te s vremenom postao u nekih europskih naroda, pa tako i u Hrvata, opća crkveno-narodna tradicija (Gavazzi 1988:33).

Drugi tradicijski običaj, spaljivanje božićne slame u bačkih Šokaca čini se da je još specifičniji regionalni običaj. Prema dostupnim podacima, osim u Bačkoj, potvrđen je samo u Šokaca u istočnoj Slavoniji i u Srijemu.⁶

Skupine Hrvata Šokaca naselile su istočni panonski prostor u nekoliko seobnih valova iz Bosne poglavito u 16. i 17. stoljeću (Pavičić 1953; Sekulić 1989:185-186). Nedostatak podataka o povezanosti blagoslova uskrasnih vatri i prijenosa žara u domove ne daje nam mogućnost da utvrdimo je li ta tradicija Šokcima mogla biti poznata i prije doseljenja u panonske prostore ili su je tek ovdje usvojili. Samo je u Kreševu u

³ PUEA 860 (Sonta, Bačka); PUEA 295 (Sotin, Vukovar); PUEA 360 (Ilača, Vukovar), PUEA 361 (Apševci, Otok); PUEA 365 (Nijemci, Otok); PUEA 366 (Privlaka, Otok); PUEA 367 (Komletinci, Otok); PUEA 72 (Cerić, Vinkovci); PUEA 73 (Nuštar, Vinkovci); PUEA 75 (Stari Jankovci, Vinkovci); PUEA 294 (Tordinci, Vinkovci); PUEA 291 (Sljivoševci, Našice); PUEA 358 (Đeletovci, Vinkovci); PUEA 627 (Valpovo, Osijek); PUEA 612 (Orahovica, Našice); UEA 1689 (Bogdanovci, Vukovar); UEA 104 (Sikirevci, Vrpolje); UEA 1008 (Velika, Slavenska Požega); UEA 74 (Hercegovac, Garešnica); Černelić 1979a; Markovac 1940:87; Đanić 1993:116; Đurić 1992:29; Blažeka 1941:17; Lang 1913:74; Kotarski 1917:197; Rajković 1973:201.

⁴ Mikac 1933:221; *ibid.* 1957:57; Oštrić-Stojanović 1967; Ivanišević 1905:46; Miličević 1975:452; UEA 2052 (Osojnik, Dubrovnik); Kristić 1956:17.

⁵ PUEA 34 (Baranjsko Petrovo Selo); PUEA 297 (Berak, Vukovar); PUEA 611 (Otok, Vinkovci); PUEA 76 (Županja); PUEA 625 (Drenjski Slatinik, Našice); PUEA 623 (Davor, Nova Gradiška); UEA 106 (Velika Kopanica, Vrpolje); UEA 104 (Sikirevci, Vrpolje); UEA 123 (Mala Trnovštica, Garešnica); UEA 1505 (G. Gračenica, Popovača); PUEA 451 (Lovinac, Lika); PUEA 446 (Premantura, Pula); UEA 1320 (Blato, Korčula); Rajković 1990:78.

⁶ Černelić 1979; Kesenjić EZ FFZ SR 92; PUEA 858 (B. Monoštor, Sombor); PUEA 859 (B. Brijeg, Sombor); PUEA 860 (Sonta, Apatin); PUEA 1105 (Cerna, Županja); PUEA 795 (Bošnjaci, Županja); PUEA 622 (Bapska, Ilok); PUEA 693 (Nuštar, Vinkovci); PUEA 629 (Piškorevci, Đakovo); PUEA 263 i UEA 1 (Gorjani, Đakovo); Černelić 1979a (sela: Sotin, Tompojevci, Lovas – okolica Vukovara); Grbić 1992:285; Markovac 1940:126; Marković 1977:114.

srednjoj Bosni potvrđeno da je ovaj običaj poprimio svojstva narodne tradicije, a kao izrazito crkveni običaj zasad je poznat samo u tešanjskom kraju, prema dostupnim podacima za Bosnu (Kajmaković 1987:219). Ova je crkveno-narodna tradicija na panonskim prostorima postala (ili ostala?) svojstvena upravo Hrvatima poznatima pod tradicijskim etničkim imenom Šokci u Slavoniji, Srijemu i Bačkoj.

Jedini podatak koji svjedoči o paljenju uskrasnih crkvenih vatri izvan Šokaca je podatak koji se zasad odnosi još samo na Bunjevce u Čavolju u južnoj Mađarskoj. Bez daljnjih pokazatelja ne može se zasad utvrditi kako je taj običaj nastao u čavoljskih Bunjevaca. Karakteristična tradicija paljenja ivanjskih vatri u bačkih Bunjevaca potvrđena je i u Čavolju (Mandić 1984:131-132).

3.7.4. Ivanjske vatre u bačkih Bunjevaca

Ivanjska vatra se u većini bunjevačkih sela i *salaša* pali u sumrak uoči Svetog Ivana (24. lipnja). Ponegdje se pali samo jedna vatra, pretežno u somborskom bunjevačkom području, a drugdje se vatre pale tri večeri zaredom. Gorivo za vatru slagalo se u hrpu, a sastojala se poglavito od slame, kukuruzovine i granja. U pojedinim mjestima (Nenadići, Lugovo, Bajmok, Žednik i Tavankut) su se uz vatre palile i baklje. Baklje su se pravile uglavnom od stare metle ili od trske, ponegdje ukrašene buketima cvijeća (Bajmok) ili vijencem od cvijeća (Žednik). Potvrda o paljenju baklji nema u upitnicima Etnološkog atlasa za ovo područje. Postoje samo opći podaci koji govore da su se baklje palile te da su se nosile u polje gdje je bilo ječma (Sekulić 1986:368).

Preskakivanje vatre bilo je uobičajeno na čitavom području, razlike se tiču načina preskakivanja: pojedinačno ili u paru, s bakljama ili s vijencima u ruci, ili s vijencima na glavi. Vijenci od poljskog cvijeća pleli su se samo u mjestima u okolici Subotice. Preskakivanje vatre i pletenje ivanjskih vijenaca potvrđeno je i u Čavolju među Bunjevcima u Mađarskoj. U pojedinim mjestima obiju skupina bunjevačkih naselja u Bačkoj (Nenadići, Lugovo – Sombor; Bajmok i Žednik – Subotica) plele su se i narukvice od raznobojnog konca koje su se prilikom preskakivanja vatre stavljale na ruke. Uz vijence i narukvice vezani su različiti postupci i vjerovanja. I običaj preskakivanja vatre i trčanja s bakljama prate vjerovanja; žeravicu se pokušavalo utrnuti dlanom i prstima ili se po ostacima vatre hodalo, a ponegdje se vjerovalo i u zaštitnu moć pepela. Svi ti različiti postupci imali su preventivnu i zaštitnu funkciju, u prvom redu od bolesti, ali i od štetočina i od požara, a rjeđe su se primjenjivali i radi osiguranja boljeg uroda žita.⁷

⁷ Riječ je o sljedećim vjerovanjima: u Lemešu se za onoga tko preskače ivanjsku vatru vjeruje da neće biti krstav. U Žedniku je skakanje preko vatre višeznačno: tko je preskoči, neće se upišati ili će mu se istresti bube ili će se žile od žita *popeti*, što znači da će žito prije sazrijeti. U Čavolju je preskakivanje vatre značilo obranu od bolesti, a imalo je ono i specifično značenje za djevojke: ona djevojka koja uspije preskočiti vatru, idućih će se poklada udati, a pjegava djevojka će izgubiti pjege; osim toga djevojke su preskakivale vatru i zajedno s momcima da bi imale poroda (Mandić 1984:132).

Žeravicu se trne prstima da ne bude zanoktica (Bajmok, Žednik); po ostacima žeravice se hoda da ne bude *nabolja* na nogama (Žednik, Tavankut) ili da se noge ne znoje (Bajmok).

Osobito je zanimljiva potvrda o djevojačkom gatanju o udaji, zabilježena u Žedniku. Djevojke su bacale ivanjski vijenac na dudovo drvo ili u vodu pa se, prema tome na koju je stranu vijenac pao ili ga je voda odnijela, tumačilo na koju će se stranu djevojka udati. Bacanje vijenca u vodu sa svrhom gatanja o udaji značajna je potvrda običaja koji je u Hrvata, čini se, posve iščeznuo, ali mu ima traga u narodnim pjesmama, a poznat je i u nekih slavenskih naroda, osobito u Poljaka i Rusa (Gavazzi 1988:106-107).

Nazivi za vatru variraju. Ima mjesta gdje se javlja samo naziv u osnovnom obliku *vatra*, dok se drugdje uz taj isti oblik vežu atributi *ivanjska*, *Ivanova*, *Svetog Ivana vatra* (u bunjevačkim naseljima u okolici Sombora te u Žedniku – *salaši* i u Đurđinu – selo i *salaši*), do specifičnog naziva *Sveti Ivan Cvitnjak* u Bajmoku i Žedniku ili samo *Ivan Cvitnjak* u Tavankutu, odnosno *cvitnjak* u Žedniku na *salašima* (naselja u okolici Subotice). U Đurđinu (u selu i na *salašima*) je taj naziv zabilježen samo kao oznaka za dan sv. Ivana, ne i kao naziv za vatru. U Žedniku, primjerice, *Sveti Ivan Cvitnjak* označava i vatru i datum. Usporedba terenskih podataka s podacima iz pokusnih upitnica pokazuje zanimljive podudarnosti, ali i razlike u nijansama. Tako je, primjerice, u Tavankutu, Žedniku i Bajmoku potvrđen samo opći naziv *vatra*, dok je *Sveti Ivan Cvitnjak* naziv za dan Sv. Ivana (PUEA 345; PUEA 553; PUEA 555). Na *salašima* Đurđin i Bikovo-Gabrić kao naziv za vatru zabilježena je oznaka *vatra Svetog Ivana Svitnjaka* (PUEA 126; PUEA 127). Prema redovnim upitnicama Etnološkog atlasa još je jedna potvrda naziva *cvitnjak* za vatru u Tavankutu (UEA 450). Čini se da je (*Sveti Ivan Cvitnjak/Svitnjak*) složeni naziv koji bi imao označiti i datum i vatru, ali je u svijesti kazivača prevladalo sad jedno sad drugo od tih dvaju značenja u istom mjestu. Naziv *ivanska vatra* zabilježen je u Čavolju među Bunjencima u južnoj Mađarskoj.

Naziv *cvitnjak* se koristi i kao naziv za baklje u Žedniku, a u Nenadićima je zabilježen zanimljiv naziv *mašale*. U drugim mjestima nema posebnog naziva za baklje. U Žedniku i Tavankutu naziv (*Sveti Ivan Cvitnjak*) označava i cvijeće od kojega se pletu ivanjski vijenci. U Tavankutu se i gotov vijenac naziva *cvitnjak*. Inače se cvijeće od kojega se pletu

U Nenadićima i Lugovu valja sačuvati narukvicu koja se nalazi na ruci kada se preskače vatra, da bi se kroz nju prvi put pilo mlado vino; u Lugovu tumače da će na taj način spriječiti groznicu. U Žedniku vjeruju da ih narukvica štiti od upale zglobova, a u Bajmoku nastoje izgubiti narukvicu jer će onda izgubiti i bube koje izjedaju žito. U Žedniku se natječu u trčanju s bakljama od vatre do vatre. Vjeruje se da će onaj koji prvi stigne i udari bakljom po vatri prvi kositi ili da će sačuvati žito od vatre. U Tavankutu s bakljama trče kroz kupus da ne bude crvljiv. Ponegdje se pepeo od ivanjske vatre nosi kući i baca po polju da se zaštiti od štetočina (Bajmok) ili se baca u vrt da ljetinu zaštiti od munje, groma, leda i požara (Žednik). U Čavolju se od ostataka žari ivanjske vatre stavljalo nešto i u hranu svinjama da ne budu bolesne.

U Tavankutu se ivanjski vijenac baca na krov *salaša* jer se vjeruje da će se na taj način kuća zaštititi od požara. U istom značenju potvrđen je taj postupak i u Čavolju, gdje se s istom svrhom vijenac mogao objesiti i na pročelje kuće.

Razlikuju se i objašnjenja o značenju samoga dana svetoga Ivana. Ponegdje mu se ne pridaje posebno značenje (Lemeš, Lugovo, Tavankut); drugdje se taj dan praznuje jer se vjeruje da će sveti Ivan zaštititi žito i gospodarske objekte od požara (Nenadići) ili će se, pak, *popeci* žile na žitu pa će ranije sazrijeti (Bajmok). Taj je dan u Žedniku blagoslov za žito, žrtvuje se slama da žito prije sazrije, a u Đurđinu kažu da slavljenjem ovog blagdana obilježavaju početak ljeta.

vijenci najčešće naziva *Ivanovim cvijećem*. Zanimljivo je uočiti da se u Žedniku varijante naziva (*Sveti Ivan Cvitnjak* ili samo *cvitnjak*) koriste za označavanje i vatre, i dana svetog Ivana, i cvijeća od kojega se pletu vijenci, kao i baklji koje se uz vatru pale.

Objavljene građe o ivanjskim vatrama u bačkih Bunjevaca općenito je vrlo malo, pa se uz pritičanje daljnjih podataka mogu očekivati još neke dopune postojeće slike običaja (Mandić 1984:131-132; Sekulić 1986:367-368).⁸

Pored karakteristične bunjevačke tradicije paljenja ivanjskih vatri još je samo u Žedniku zabilježen običaj paljenja vatri i na poklade. Na prvi dan poklada svaka je kuća palila vatru u svom dvorištu navečer oko sedam sati. Pepeo i ugar su drugi dan razbacivali po polju da bi zaštitili ljetinu od leda. Ta je pojava inače tek sporadična po Bačkoj, kao i u susjednoj Baranji i na širem prostoru Srijema, dok je nešto gušće potvrđena tek u jugoistočnom dijelu Banata, te u jugoistočnim južnoslavenskim prostorima u Pomoravlju i u Makedoniji (Karta VI).

3.7.5. Ivanjske vatre i specifične suvrstice naziva *cvitnjak*/*svitnjak* za vatru u prostornom kontekstu

Ivanjske vatre su, osim u Hrvata Bunjevaca, tradicijski običaj Mađara i Srba na prostoru Vojvodine, potvrđene u sjevernoj Bačkoj, te u području Potisja u Bačkoj i Banatu. Inače je paljenje ivanjskih vatri na prostoru Srbije (bez Vojvodine) i uopće u istočnom dijelu južnoslavenskog prostora sasvim sporadična pojava uz pojedinačne potvrde u sjeverozapadnoj Srbiji, južnom Kosovu i u sjevernoj Makedoniji (Karta VI). Ta je tradicija u Hrvata i Mađara raširena na njihovom širem etničkom prostoru (Karta VI; Barabás – Kisbán 1980:102-104; Balassa – Ortutay 1979:61; Dömötör 1972:44-45).

U tradiciji Hrvata paljenje ivanjske vatre obuhvaća prostore sjeverozapadne i zapadne Hrvatske, Istre, Hrvatskog primorja, Dalmacije s otocima sve do Boke kotorske, jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine. Rjeđih potvrda ima i u srednjoj i u posavskoj Bosni te u Slavoniji.

Izvan hrvatskog etničkog prostora još je samo u Slovenaca paljenje ivanjskih vatri učestalija pojava, uz spomenute pojedinačne potvrde u ostalim južnoslavenskim krajevima, te nekoliko potvrda u Crnogorskom primorju.

Nema sumnje da su Bunjevci donijeli u Bačku specifičan naziv *svitnjak* ili *cvitnjak* za ivanjsku vatru. Upućuje na to karakterističan prostorni razmještaj tih naziva, u prvom redu naziva *svitnjak*, u srednjoj Dalmaciji s otocima i u zapadnoj Hercegovini. Potvrda toga naziva ima još u sjevernoj Dalmaciji i u Istri dalje uz Jadran, te u jugozapadnoj Bosni i u području izvorišta rijeka Vrbasa i Bosne (Karta VII). Pregledom redovnih upitnica Etnološkog atlasa utvrđena je ista prostorna zastupljenost ovoga naziva, uz iznimku Istre, s prilično velikim brojem novih potvrda; neke od upitnica potvrđuju taj naziv i njegove varijante u istim mjestima u kojima je zabilježen i u

⁸ Ante Sekulić bilježi naziv *ivanjski krijesovi*. Terenska ispitivanja ni u jednome od bunjevačkih naselja nisu potvrdila naziv *ivanjski krijes*. Bilo bi neobično da se u izrazito ikavskoj jezičnoj sredini (s mogućim ekavskim utjecajima) koristi ijekavska varijanta naziva za vatru.

pokusnim upitnicama (i ucrtan u pokusnu kartu).⁹ Nešto potvrda o nazivu *svitnjak* i *cvitnjak* na tom širem prostoru ima i u tiskanim izvorima.¹⁰

U redovnim upitnicama Etnološkog atlasa ti su nazivi zabilježeni i u nešto širem prostoru srednje Bosne, u selima u okolici Novog Travnika i Viteza, u prostoru između porječja Vrbasa i Bosne, uz jednu nešto udaljeniju potvrdu naziva *svitnjak* u okolici Žepča, u području srednjeg toka rijeke Bosne (UEA 1147; UEA 1073; UEA 508). Osim toga, u fototeci Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu nalaze se dvije fotografije hrpe granja pripremljenog za vatru (Palošija, br. 2178 i 2179) i dvije fotografije gorućega *cvitnjaka* u selu Guvna kod Travnika iz 1960. godine (Palošija, br. 2030 i 2031) (sl. 49 i 50). Ovi podaci upućuju na nešto širu prostornu zastupljenost naziva *svitnjak* (*cvitnjak*) u srednjoj Bosni.

Sl. 49. Hrpa granja pripremljenog za vatru u selu Guvna kod Travnika

⁹ UEA 874; UEA 1242; UEA 1336; UEA 1038; UEA 963; UEA 264; UEA 464; UEA 1543; UEA 1764; UEA 519; UEA 1766; UEA 1297; UEA 1735; UEA 295; UEA 1295; UEA 1896; UEA 2047; UEA 1296; UEA 1032; UEA 1657; UEA 2073; UEA 2330; UEA 1465; UEA 1360; UEA 1112; UEA 551; UEA 542; UEA 1210; UEA 550; UEA 559; UEA 1349; UEA 1140; UEA 1084; UEA 1069; UEA 178; UEA 135; UEA 177; UEA 317; UEA 318; UEA 1369; UEA 1007; UEA 1361; UEA 1768; UEA 787; UEA 1362; UEA 2049; UEA 2048; UEA 2075; UEA 1265; UEA 2083; UEA 1348; UEA 69; UEA 541; UEA 1692; UEA 1101; UEA 1103; UEA 1102; UEA 1971; UEA 547; UEA 1969; UEA 1556; UEA 521; UEA 569; UEA 1108; UEA 564; UEA 1083; UEA 1556; UEA 530; UEA 1655; UEA 1680; UEA 2277; UEA 2084; UEA 1675; UEA 2278; UEA 1268; UEA 1690; UEA 2051; UEA 1267; UEA 1266; UEA 1693; UEA 1941; UEA 1670; UEA 1316; UEA 1643; UEA 1375; UEA 543; UEA 3; UEA 6; UEA 4; UEA 16; UEA 1942; UEA 1760; UEA 2276; UEA 1047; UEA 1891; UEA 1506; UEA (Grude, Posušje); UEA 5; UEA 1867; UEA 17; UEA 7; UEA 8; UEA 15; UEA 2329; UEA 1890; UEA 2074; UEA 2092; UEA 596; UEA 1067; UEA 1298; UEA 1299.

¹⁰ Furčić 1980:299; ibid. 1984:237, 453; Škoda-Držić 1941:76; Milićević 1967-1968:484; ibid. 1975:456; Rajković 1980:240-241; Kajmaković 1970:309; Filipović 1953:309; Pečo 1925:373 (Kupres).

Sl. 50. Gorući cvitnjak u selu Guvna kod Travnika

Prema redovnim upitnicama Etnološkog atlasa još je jedna potvrda *svitnjaka* u okolici Slanoga u južnoj Dalmaciji, dakle, u području nešto udaljenijem od prostora u kojemu se ovaj naziv za vatru učestalo koristi (UEA 362). Prema pokusnim upitnicama Atlasa još je jedna prostorno izolirana potvrda varijante naziva *svijetnjak* u istočnoj Hercegovini u okolici Gackog, a odnosi se na vatru koja se pali na Petrovdan (PUEA 961). Ove dvije potvrde varijanti naziva *svitnjak* u južnom jadransko-dinarskom graničnom prostoru nisu zanemarive ako ih se pridruži već utvrđenom razmještaju brojnih kulturnih elemenata iz svadbenih običaja upravo na tim prostorima. Ti elementi, potvrđeni na tom području, naime, pokazuju izrazitu srodnost s odgovarajućim pojavama u nekih podunavskih Bunjevaca (Černelić 1991).

Nadalje, redovne upitnice Etnološkog atlasa pokazuju da je naziv *svitnjak* i njegova varijanta *svijetnjak* poznat i srpskom stanovništvu u okolici Bosanskog Grahova u zapadnoj Bosni; ovdje taj naziv označava vatru koja se pali u druge dane, najčešće uoči Vidovdana.¹¹ Taj je naziv po svoj prilici to stanovništvo preuzelo od svojih susjeda Hrvata jer Hrvati na tom širem prostoru (jugozapadna Bosna, Hercegovina, Dalmacija) vrlo često rabe taj naziv za ivanjske vatre.

Svitnjak je, dakle, najčešće korišten naziv za ivanjsku vatru na spomenutim prostorima. Usporedno s osnovnim oblikom naziva *svitnjak* još se javljaju i druge suvrstice toga naziva, kao npr. *svijetnjak*, *svjetnjak*, *svetnjak* u Dalmaciji, Hercegovini, jugozapadnoj Bosni i u jednom mjestu u srednjoj Bosni.¹² Osim naziva *svitnjak* i njegovih suvrstica na tim se prostorima sporadično javlja i naziv *vatra*, uz poneku pojedinačnu potvrdu naziva *oganj* (Karta VII).

¹¹ UEA 366; UEA 367; UEA 1543; UEA 364; UEA 368; UEA 1608.

¹² UEA 264; UEA 1297; UEA 1038; UEA 1896; UEA 1032; UEA 2073; UEA 2330; UEA 551; UEA 1543; UEA 371; UEA 366; UEA 1147; Ardalić 1915:48; Ujević 1896:247.

U pojedinim mjestima Dalmacije se dan svetog Ivana naziva *Sveti Ivan Svitnjak*, dok nazivi *vatra* ili *oganj* označavaju ivanjsku vatru.¹³ Druga mogućnost je da (*Sveti Ivan*) *Svitnjak* označava i vatru i dan svetog Ivana u nekim mjestima sjeverne i srednje Dalmacije.¹⁴ U pravoslavnog stanovništva u Bukovici zabilježen je naziv *Sveti Ivan Svijetnjak* za dan sv. Ivana, a za vatru naziv *svijetnjak* (Ardalić 1915:48). U splitskim Poljicama dan sv. Ivana se naziva danom *svetog Ivana Svičnjaka*, dok o nazivu vatre nema podataka (Ivanišević 1905:52).

Usporedno sa znatno češće korištenim terminom *svitnjak*, javlja se i srodna varijanta naziva *cvitnjak*, ali samo u određenim područjima Dalmacije i u selu Guvna kod Travnika u srednjoj Bosni.¹⁵

Nekoliko je potvrda suvrstica ovoga naziva *cvijetnjak*, *cvjetnjak*, *cvetnjak* u srednjoj Bosni.¹⁶

U pojedinim mjestima srednje Dalmacije koristi se opći naziv *vatra*, dok se oznaka *Sveti Ivan Cvitnjak* odnosi na dan svetog Ivana.¹⁷ *Cvitnjak* je naziv i za dan svetog Ivana i za vatru samo u Mratovu kod Oklaja (UEA 1295).

Svi navedeni gornji primjeri zanimljivi su usporede li se sa sličnom već spominjanom tendencijom u bačkih Bunjevaca da se *svitnjakom* ili *cvitnjakom* označava ponegdje vatra, a ponegdje dan svetog Ivana, ili i jedno i drugo. Ponekad u istom mjestu jedan izvor bilježi taj naziv za vatru, a drugi, pak, za označavanje dana. Ta je tendencija zamjetna i na širim prostorima moguće matične bunjevačke postojbine.

Važno je još napomenuti da je od spomenutih nekoliko potvrda ovoga naziva u Istri varijanta naziva *cvitnjak* češća.¹⁸ Naziv *svitnjak* zabilježen je samo u mjestu Rapanji kod Vodnjana (PUEA 1442).

Još su vrijedni spomena slični nazivi za ivanjsku vatru, kao što su *posvit*, *posvit(a)*, *posvital*, *prosvitnjak* i *procvit(a)* u nekim mjestima srednje Dalmacije (okolica Makarske, Imotskog, Vrgorca, Metkovića i Ploča) i na otoku Braču te u Hercegovini duž rijeke Neretve (u okolici Mostara, Čapljine i Ljubuškoga).¹⁹

Kartografski prikaz podataka pruža zanimljiv uvid u zastupljenost pojave ivanjskih vatri u Bosni. Na području Bosne ne potvrđuje se često paljenje vatre u obliku loma-

¹³ UEA 1038 (Parčić, Šibenik); UEA 963 (Nunić, Knin); UEA 787 (Bračevac, Muć); UEA 1692 (Voštane, Trilj); UEA 2084 (Kaštel Stari, Split); UEA 1941 (Cista Provo, Imotski); UEA 1047 (Krstice, Imotski); UEA 1506 (Runović, Imotski); Furčić 1980:282 (Šparadini).

¹⁴ UEA 1242 (Jasenice, Obrovac); UEA 1465 (Kijevo, Knin); UEA 1680 (Vinište-Opatija, Marina); UEA 2278 (Dugopolje, Split); UEA 1760 (Veliki Drvenik, Trogir); Miličević 1967-68:484.

¹⁵ PUEA 1214 (Blato na Cetini, Omiš); PUEA 1216 (Kostanje, Omiš); UEA 1268 (Rošča, Split); Furčić 1980:105 (Kaprije); ibid. 1984:78-79 (Primošten); Palošija, fotografija br. 2030, 2031, 2178, 2179.

¹⁶ PUEA 1071 (Groždane, Fojnica); PUEA 1101 (Brnjaci, Kiseljak); PUEA 1201 (Polje Ščitovo, Fojnica); UEA 515 (Banjevac, Kakanj); Filipović 1963:354.

¹⁷ PUEA 1217 (Podgrađe, Omiš); UEA 2048 (Muć Donji, Sinj); UEA 2051 (Gornji Dolac, Split).

¹⁸ PUEA 1133 (Žbandej, Pula); PUEA 1445 (Valtura); PUEA 1446 (Baderna, Poreč).

¹⁹ UEA 406; UEA 407; PUEA 922; UEA 2276; Miličević 1975:456; UEA 1891; UEA 2329; UEA 1890; UEA 2074; UEA 2092; UEA 1298; PUEA 429; PUEA 430; PUEA 431; PUEA 434; UEA 596; UEA 1067.

če. Daleko je češća pojava da se pale samo baklje. Ta je pojava karakteristična upravo za Bosnu i tek sporadično prelazi granice Bosne prema panonskoj Hrvatskoj (Karta VI). Baklje se ne pale ni u Dalmaciji (uz jednu iznimku), a rijetko i u Hercegovini, primjerice na području oko Širokog Brijega; u onim prostorima, dakle, u kojima je paljenje vatri zvanih *svitnjak/cvitnjak* česta pojava (Karta VI; Kajmaković 1970:309). Ti su južni, etnički pretežno hrvatski, prostori moguća postojbina Bunjevaca, koji su u Bačkoj sačuvali istu tradiciju i iste nazive za ivanjsku vatru. Istovremeno se u bačkih Bunjevaca dobrim dijelom održala i tradicija paljenja baklji (podrobnije su to potvrdila tek moja vlastita terenska istraživanja), pojava jedva poznata na njihovim mogućim matičnim prostorima.

Prema takvom razmještaju tih dviju bunjevačkih tradicija moglo bi se pretpostaviti da su Bunjevci običaj paljenja baklji usvojili pri svojim seobama kroz Bosnu u Podunavlje. Druga pretpostavka bi mogla biti da su neke od bunjevačkih grupa u Podunavlju kulturno srodne sa stanovništvom pograničnih krajeva Hercegovine i srednje Bosne, pa i nekih krajeva srednje Bosne. Te dvije konstatacije mogu se zasad smatrati tek pretpostavkama, koje bi bilo potrebno tek potkrijepiti novim činjenicama, većim brojem srodnih pojava i zajedničkih kulturnih elemenata u tim prostornim odnosima. U prilog takvim razmišljanjima mogle bi ići već utvrđene spoznaje da postoji mogućnost da regionalne skupine Bunjevaca u Podunavlju, okupljene oko gradova Sombor i Subotica u Bačkoj te gradova Baje i Budimpešte u Mađarskoj, potječu iz više različitih područja, uključujući jugozapadnu Bosnu te širi prostor Hercegovine i Dalmacije sve do Boke kotorske. U studiji, koja je na temelju analitičkog prikaza određenih pojava iz svadbenih običaja ukazala na tu mogućnost, nije se razmatralo područje srednje Bosne (Černelić 1991). Novija istraživanja potvrdila su da su one dobrim dijelom poznate i na prostoru srednje Bosne (ibid. 1997). Čini se da bi u tom smislu prostor moguće pradomovine svih bunjevačkih skupina i ogranaka valjalo proširiti.

Podaci koji se odnose na ivanjske vatre, kao i na usporedno paljenje vatri i baklji, upućuju na kulturnu bliskost bar dijela stanovnika srednje Bosne s nekima od bunjevačkih grupa u sjevernoj Bačkoj. Kao argument u prilog tome važno je istaknuti još jednu zanimljivu pojedinost. Riječ je o nazivu *mašala* za ivanjske baklje, koji je poznat u sjevernim i srednjim dijelovima porječja Vrbasa i Bosne u srednjoj Bosni. Područja u kojima se naziv *mašala* koristi za baklje graniče s prostorom u kojemu se ivanjske vatre nazivaju *svitnjak* ili *cvitnjak* (Karta VII). Prema redovnim upitnicama Atlasa, u selima Donje Pečice kod Novog Travnika i Mali Mošunj kod Viteza u srednjoj Bosni baklje i vatre pale se istovremeno; baklje se ovdje nazivaju *mašale*, a vatra *svitnjak* (UEA 1147; UEA 1073).

Svi podaci koji se tiču naziva *mašala* značajni su ako ih usporedimo s podacima zabilježenima na Nenadić salašima kod Sombora u Bačkoj. To je jedino bunjevačko naselje u Bačkoj u kojemu je potvrđen i sačuvan naziv *mašala* za baklje. U Nenadiću nije poznat naziv *cvitnjak* ili *svitnjak* za ivanjsku vatru, koji je karakterističan za subotička bunjevačka naselja.

Ovi podaci upućuju na to da bi i pojedini krajevi srednje Bosne mogli bili ishodište nekih regionalnih bunjevačkih skupina. Da kulturno naslijeđe u podunavskih Bunjevaca nije posve jednako, potvrdila su već i ranija istraživanja svadbenih običaja

(Černelić 1991). Nažalost, u velikoj mjeri nedostaju podaci o ovoj tradiciji za bunjevačke skupine u Mađarskoj. Pokušaj istraživanja ove pojave na tom prostoru nije dao rezultata; pokazalo se da je ona bila poznata i ovim bunjevačkim grupama, ali se čini da se znatno ranije ugasila nego u Bačkoj, jer je u svijesti kazivača ostalo tek sjećanje na tu tradiciju, bez određenih pojedinosti o običajima vezanima uz paljenje vatri. Nije se moglo utvrditi ni postojanje naziva *svitnjak/cvitnjak* (Černelić 1983). Iz novijeg vremena postoji jedan izričito potvrđen podatak s opisom običaja iz mjesta Čavolj, s nazivom *ivanska vatra* (Mandić 1984:131-132).

Razmatrane pojedinosti vezane uz nazive *svitnjak* i *cvitnjak* i njihov razmještaj na prostoru Dalmacije, Hercegovine, jugozapadne i središnje Bosne, naziv *mašale* za baklje, kao i primjeri usporednog postojanja naziva *svitnjak* za vatru i *mašale* za baklje u srednjoj Bosni, važni su zbog analognih tradicija u kulturnom naslijeđu bačkih Bunjevaca. Činjenica da se određeni specifični nazivi koriste upravo u navedenim područjima potvrda su etničke i kulturne srodnosti njihovih stanovnika. To je u isto vrijeme još jedan argument više da su prostori zapadne Hercegovine i Dalmacije, ali i jugozapadni i središnji dijelovi Bosne, moguća matična područja bunjevačkih skupina, ili u najmanju ruku prostori s kojih su se Bunjevci raselili: jedan njihov ogranač u Podunavlje u više migracijskih valova, a drugi na prostore Like i Hrvatskog primorja. Neobično je da naziv *svitnjak* (i njegove suvrstice) nije poznat na prostoru Like i Hrvatskog primorja, a u obliku *cvitnjak* i *svitnjak* za ivanjsku vatru postoji u Istri.²⁰ Specifični nazivi za vatru u Istri predstavljaju jednu od srodnih pojava u Istri i u podunavskih Bunjevaca, koje su se zasad detaljnije istražile samo u okviru svadbenih običaja (Černelić 1991; *ibid.* 1997). Valja računati sa selidbama iz Dalmacije u Istru, no možda i s migracijama prekinutom starijom cjelovitošću hrvatskih prostora na Jadranu i u njegovu zaleđu. Na ostalim prostorima prevladava za ivanjsku vatru naziv *krijes* (Karta VII).

Osim po svojoj karakterističnoj prostornoj zastupljenosti, nazivi *svitnjak* i *cvitnjak* zanimljivi su i zbog svojega značenja. Nema sumnje da etimologiju naziva *svitnjak*, *svijetnjak* i slično valja izvoditi iz glagola svijetliti. Varijanta *cvitnjak* svakako proizlazi iz osnovnoga oblika *svitnjak* (koji je dobio samo značenje ivanjske vatre), pri čemu valja uzeti u obzir i ulogu cvijeća u popratnim običajima vezanima uz paljenje ivanjskih vatri.

Kresnica, krijesnica raširena je hrvatska riječ koja označava specifičnog kukca koji svijetli noću, *zlatna bubica*, *bubica što o Ivanju dne svijetli* (po Ivekoviću). Sinonimi za krijesnicu mogu biti prema Vuku *svitac* (u Srbiji), *svitaljka* (u Slavoniji) i u Dubrovniku *svijetnjak* (ARJ 17, 1959-1962:321, pod: svitac; Skok 1972:194, pod:

²⁰ Na prostoru Like tek je nekoliko potvrda paljenja ivanjskih vatri; u Primorju je tih potvrda nešto više (Karta VI). U Lici je znatan broj negativnih podataka o paljenju godišnjih vatri uopće, što može značiti da se ta tradicija ranije napustila nego u drugim hrvatskim krajevima. Osim toga, neka područja Like, među njima i neka bunjevačka, nisu bila dovoljno gusto obuhvaćena ispitivanjem, tako da se pojava ivanjskih vatri na ovome području može smatrati nedovoljno istraženom. U tih nekoliko potvrda dva puta se javlja naziv *vatra*, uz jednu potvrdu naziva *krijes*, a taj je naziv za vatru karakterističan i za Hrvatsko primorje.

krijes). Prema Mikaljinu rječniku spominju se kao sinonimi svijetnjaku u tome značenju *svitnjak*, *svitac*, *svitlica*, *crv*, koji *svitli večer*, a po Belostencu navode se nazivi *cicindela*, *kresnica*, u Dalmaciji *svitnjak* (ARJ 17,1959-1962:289, pod: svijetnjak). *Ima nekih bubica i crvića što svjetle obnoć, kad polijeću i kad su na zemlji te se ne mogu nikad viditi, nego o Sv. Ivanu. Narod ih zove ivanjske* (Ardalić 1915:49). Pojava kukaca upravo u vrijeme ljetnog solsticija, odnosno na dan sv. Ivana mogla bi se, zbog njihova osobitog svojstva da svijetle noću, povezati s nazivom kojim se obilježava ivanjska vatra; čini se da se naziv *svitnjak* javlja u obama značenjima (pretežno ipak kao naziv za vatru). Zanimljiva je s time u vezi i varijanta naziva za kukca, *svijetnjak*, zabilježena u Dubrovniku. Za taj oblik naziva postoji danas više potvrda čak i na ikavskom jezičnom području, no važna bi bila zasad jedina potvrda toga oblika naziva za vatru iz istočne Hercegovine kod Gackoga. Zanimljiv je primjer stiha koji Stulić navodi iz Đorđića, u kojemu se istodobno javljaju obje varijante naziva: *svitnjak* i *svijetnjak*.²¹

3.7.6. Zaključna razmatranja

Istraživanje tradicija paljenja godišnjih vatri u Hrvata u Bačkoj pokazalo je da se razlike u tradiciji hrvatskih skupina, poznatih kao Bunjevci i Šokci, tiču njihovoga različitoga kulturnog naslijeđa.

Kada je riječ o Bunjencima, bilo je moguće ući u trag tradiciji koju su naslijedili iz svoje nekadašnje postojbine. To nije bilo moguće u slučaju šokačke tradicije, u prvom redu zbog nedovoljne istraženosti pojave paljenja uskrasnih religijskih vatri na Veliku subotu uopće i njihovog uklapanja u narodnu tradiciju. Raspoloživi podaci ukazali su na srodnost kulturnog naslijeđa hrvatskog stanovništva poznatog pod etničkim imenom Šokci na širem panonskom prostoru u Slavoniji, Srijemu i Bačkoj. Na to ukazuje i druga šokačka tradicija, spaljivanje božićne slame, koja je još uže regionalne zastupljenosti.

Na području Bačke ili na širem prostoru Vojvodine, u kojoj žive različiti narodi i etničke grupe, izražene su razlike u tradiciji paljenja godišnjih vatri, što je očito odraz etničkog pluralizma ovih prostora. Ujedno je to pokazatelj da su pojedine grupe većim dijelom zadržale svoje baštinjene tradicije. Čini se da odstupanje u tom pogledu predstavlja paljenje ivanjskih vatri u Srba u Bačkoj. To je karakterističan običaj u Srba samo u Bačkoj, dok je u Hrvata i u Mađara paljenje ivanjskih vatri tradicija i na njihovom širem etničkom prostoru. Po svoj prilici, ovaj se običaj u vojvođanskih Srba razvio pod utjecajem susjednih naroda s kojima više stoljeća žive na istome prostoru.

Ivanjske vatre su u Mađarskoj više zastupljene u njezinim južnim, sjeverozapadnim i sjevernim dijelovima. Zanimljivo je ukazati na činjenicu da je u Mađara za ivanjsku vatru uobičajen slavenski oblik naziva *Szent Iván tüze*, a osim toga kao naziv za taj blagdan javlja se i varijanta: *Virágos Szent Iván napja*, što bi značilo Dan cvjetnog svetog

²¹ *Ter ko sunce kad prosviti, drobni svitnjak već ne sviti. Ah, da ti je uvijek hvala, o svijetnjače prigizdavi, od livada zvijezdo mala* (Đorđić, pjesni 17, prema: ARJ 1959-1962:289) Skraćenica ARJ odnosi se na Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU.

Ivana (Barabás – Kisbán 1980:103; Dömötör 1972:44-45; Balasa – Ortutay 1979:614). Ova je podudarnost zanimljiva ako se uzme u obzir bunjevačka varijanta naziva za vatru *cvitnjak* te uloga cvijeća u običajima vezanima uz praznik svetog Ivana. Nažalost, raspoložemo samo općim podacima o ovoj tradiciji u Mađara. Za utemeljena razmatranja o toj pojavi bilo bi potrebno nešto više znati o regionalnoj zastupljenosti ove varijante naziva za ivanjsku vatru u Mađarskoj.

Tradicija paljenja ivanjskih vatri poznata je u čitavoj Europi. Dobro je poznaju svi slavenski narodi, jedino je u Rusiji ograničena samo na njezine zapadne europske dijelove. To je također raširen srednjoeuropski običaj, znatne zastupljenosti i u zapadnoeuropskih naroda, osobito u južnim i istočnim dijelovima Francuske, u Španjolskoj, Portugalu i u Irskoj (EAE; Zender 1980:111-112).

3.8. Bački Bunjevci u kontekstu etničkih promjena tijekom 20. stoljeća

3.8.1. Uvod

Utvrdivanjem slijeda etničkih promjena u Vojvodini tijekom 20. stoljeća pokušat ću rasvijetliti što su značile i što znače za sadašnji položaj i sudbinu narodnosti u Vojvodini. Vojvodina je multietnička zajednica koja je u okviru SFRJ bila autonomna pokrajina SR Srbije sve do 1988. godine, kada joj je čuvenom “jogurt revolucijom” Srbija oduzela autonomiju, a ti su događaji, što se uskoro pokazalo, bili predigra za ratne strahote 1991. godine u Hrvatskoj te u Bosni i Hercegovini.

Bačka, kao jedna od triju sastavnih dijelova pokrajine Vojvodine, bila je područje mojih dosta čestih etnoloških terenskih istraživanja. U općem pregledu etničkih promjena u Vojvodini u 20. stoljeću više se dotičem etničke grupe Bunjevci u Bačkoj upravo zbog toga što su njihovo kulturno naslijeđe i sudbina teme ove studije. Pristup istraživanju donekle se razlikuje, zapravo je obrnutog smjera od uobičajenih etnoloških istraživanja. Ovaj put izravnije pristupam uzrocima da bih nešto više otkrila o posljedicama. Naime, baviti ću se više etničkim nego kulturološkim promjenama. Kao etnolozi, po prirodi svoje struke, upućeni smo na istraživanja onih kulturnih pojava koje u određenoj sredini zatječemo i kojima nastojimo utvrditi trag u prošlosti; polazimo od zatečenog stanja, dakle, uvjetno rečeno od posljedica, da bismo došli od njihova uzroka: zašto su rezultati naših istraživanja u određenoj sredini upravo takvi kakvi jesu.

Tako i srpski etnolog M. Filipović na Petom savjetovanju Etnološkog društva Jugoslavije u Novom Sadu, jednim dijelom posvećenom problematici etničkog pluralizma, kaže sljedeće: *Nesumnjivo, vrlo je korisno i potrebno ispitati kako je došlo do toga da se u Vojvodini nađu predstavnici raznih naroda. Koji su prirodni a koji društveni činioci kod toga djelovali? Ali je isto tako važno, ako ne i važnije, ispitati kakvi su odnosi nastali i kakvi su se javili rezultati usled međusobnih odnosa tih različitih naroda. Nije reč samo o političkim odnosima (bilo o saradnji i borbi za politička prava bilo o međusobnoj borbi). Reč je odnosima na veoma širokom planu, o odnosima etničkim, i o etničkim posljedicama tih odnosa koje su onda našle svog izraza u narodnom govoru i u osobinama pojedinih grupa odnosno u njihovoj narodnoj kulturi* (1962:8).

3.8.2. Naseljavanje Vojvodine

Nakon doseljena Slavena na jug, na prostoru Vojvodine prevladavali su južni Slaveni, Srbi i Hrvati, i Mađari, čiji se omjer zastupljenosti mijenjao sukladno povijesnim

okolnostima. Područje Vojvodine svojim je položajem bilo povijesno predodređeno za povremena preseljavanja kroz egzodus stanovništva, naseljavanje i organizirane kolonizacije. Turska ratna prodiranja uzrokovala su česta napuštanja ovih prostora i ponovna naseljavanja u relativno mirnijim razdobljima. Najmasovnije doseljavanje južnih Slavena u Vojvodinu bilo je u 17. stoljeću. Vojvodinu su tada naselili Srbi (poznata velika seoba Srba pod Arsenijem Čarnojevićem 1690. godine) i Hrvati, u prvom redu Bunjevci, u više valova od kojih je posljednji i najveći bila seoba 1687. godine. I Srbi i Hrvati naseljavali su Vojvodinu u manjim ili većim skupinama i u prethodnim stoljećima, kao i u kasnijem razdoblju. Tako je, primjerice, druga veća hrvatska etnička skupina, Šokci, dijelom doseljena još u 15. stoljeću iz Bosne i u 16. stoljeću iz Slavonije, gdje su već ranije bili naseljeni (*Historija... II* 1959:180-184, 840-842, 844, 847-848, 1118-1121; Pekić 1930:35-36, 43-46, 53, 58-60, 131-134; Pavičić 1953:43-101). Nakon ovih većih doseljavanja južnih Slavena prostor Vojvodine je još bio nedovoljno ekonomski iskorišten, pa je tadašnja austrijska država inicirala i provela naseljavanje brojnog njemačkog stanovništva i pripadnika nekih drugih narodnosti iz šireg prostora tadašnjeg austrijskog carstva (Žuljić 1989:109, 119).

Sva ta naseljavanja Vojvodine predstavljaju temelj na kojem se oblikovala stabilnija etnička struktura Vojvodine, koja se kao takva zadržavala gotovo do sredine 20. stoljeća, uz pomicanja i promjene omjera u korist jednoga ili drugoga naroda, što je uvelike ovisilo o političkim prilikama u određenome povijesnom razdoblju. Na taj je način Vojvodina postala multietnička zajednica.

O karakteru austrijskih kolonizacija u 18. i 19. stoljeću postoje razna i različita mišljenja. Neki autori drže da kolonizacije i pored prevladavajućeg njemačkog i mađarskog etničkog elementa nisu imale nacionalni karakter, već prvenstveno ekonomski: bilo je potrebno, zbog turskih pustošenja napušteno, plodno vojvođansko tlo oživjeti. Osim Nijemaca i Mađara naseljeni su i drugi narodi s područja tadašnje carevine: Srbi, Hrvati, Česi, Slovaci, Rusini, a u manjim grupama i Talijani, Španjolci i Francuzi (Žuljić 1989:109; Laušić 1991:184). Srpski autori u prvom redu naglašavaju politički i nacionalni element kao najvažniji ili ga barem navode kao jedan od faktora uz ekonomski s negativnim predznakom (Jankulov 1961:100; Gačeša 1968:17; Petrović 1987:11 i dr.).

Tek bi sveobuhvatna povijesna i interdisciplinarna analiza mogla dati pouzdan sud o toj povijesnoj činjenici. Za potrebe ovoga rada kolonizacija u 18. i 19. stoljeću važna je utoliko što je etnički sastav Vojvodine u 20. stoljeću dobrim dijelom posljedica tih višekratnih doseljavanja. Na njenim temeljima formiran je multietnički karakter Vojvodine. Narodi koji su u to vrijeme naseljeni u Vojvodinu, uz narode doseljene ranije, prvenstveno Srbe i Hrvate, predstavljaju starosjedilački sloj stanovništva Vojvodine.

Tijekom povijesti Vojvodina je često mijenjala granice i vladare, pa tako i u 20. stoljeću. Od 1918. do 1941. godine u staroj Jugoslaviji pokrajina Srijem nije bila u njenom sastavu. Uz Bačku i Banat u sastavu Vojvodine je tada bila i Baranja. Nakon Drugoga svjetskog rata prema etničkom kriteriju istočni je Srijem pripao Vojvodini, odnosno Srbiji, a zapadni Srijem i Baranja Hrvatskoj. Od starosjedilačkih naroda,

do Drugoga svjetskog rata Mađara i Nijemaca najviše je u Bačkoj i Banatu, Srba ima najviše u Srijemu i Banatu, a Hrvati su starosjedioci u sjevernoj Bačkoj i u dijelovima Srijema te u manjim enklavama u Banatu. Ostali više zastupljeni narodi koncentrirani su u određenim dijelovima Vojvodine. Tako Slovaci obitavaju na manjem prostoru Bačke i Banata (općine Bački Petrovac, Kovačica), Rusini na manjem prostoru srednje Bačke, a Rumunji u dijelu južnog Banata. Promjene nastale u etničkom sastavu Vojvodine u 20. stoljeću nisu promijenile njezin višetetnički karakter, ali su nastale znatne promjene u pogledu brojčane prevlasti jedne narodnosti u odnosu na drugu. Pokušat ću razložiti te promjene.

3.8.3. Nacionalni karakter kolonizacije Vojvodine do Drugoga svjetskog rata

Fenomen kolonizacije, migracija uopće, bilo spontanih, bilo organiziranih, zahtijeva detaljnu analizu jer je riječ o kompleksnoj pojavi. U ovom slučaju ograničit ću se samo na njihov etnički aspekt. Neosporno je da takva pomicanja stanovništva imaju za posljedicu poremećaje etničke strukture određenog užeg ili šireg područja. Tu je riječ i o osjetljivim političkim pitanjima jer svaku kolonizaciju organizira vlast države u okviru koje se ona provodi. Osim socijalne motiviranosti mogu biti uključeni i odgovarajući politički interesi. Kolonizacijom stanovništva stvara se mogućnost da se svjesno utječe i na etničku strukturu određenog područja. U ovom radu ostavit ću po strani kolonizaciju pod austrijskom vlašću, jer su one bile organizirane u razdoblju koje za ovo istraživanje nije relevantno. Ostaje povijesna činjenica da je krajem 19. i početkom 20. stoljeća u etničkoj strukturi Vojvodine prevladavao mađarski etnički element i da je mađarizacija ovoga prostora, a i šire, u to vrijeme uzimala maha. Otpor mađarizaciji konačnim padom Austro-Ugarske Monarhije rezultirao je stvaranjem Kraljevine Jugoslavije 1918. godine.

U razdoblju od 1880. do 1910. godine u Bačkoj je bilo najviše Mađara i Nijemaca, a treći po redu bili su Srbi.¹ Nakon Prvoga svjetskog rata nova državna vlast organizira kolonizaciju Vojvodine. Stvara se nova narodnosna struktura s prevladavajućim srpskim elementom. Kolonizacije između dvaju ratova nisu pobuđivale toliki interes

¹ I pored toga broj Srba je prema D. Popoviću od 1720. do 1910. godine povećan za 69.063 (Gaćeša 1968:17; Popović 1925:106). U Bačkoj je 1910. godine bilo 213.590 Srba, Bunjevaca i Šokaca (prema popisu stanovništva nije se pravila razlika između Srba i Hrvata, a Hrvati se i označavaju samo kao Bunjevci i Šokci), od toga po procjeni Srba 145.063, ali ih je po proračunu srpske patrijaršije u Karlovcima 1913. godine bilo 189.345, pa prema tome bi i južnih Slavena bilo više: 257.870 (Gaćeša 1969:34). U Srijemu su na početku stoljeća prema popisu stanovništva iz 1900. godine prvi po brojnosti Srbi (129.239), a za njima Nijemci (35.857), treći su Hrvati (23.146), a na četvrtom su mjestu Mađari (13.114) (Čurčić 1973:325). Za Banat se u dostupnoj literaturi ne navode precizni podaci o sastavu stanovništva u to vrijeme.

Prema podacima iz srpskog lista *Poruka* u Londonu, br. 35, od 16. 3. 1956. (prema Kočović 1990: 155-160) u Vojvodini je u cjelini prema popisu stanovništva iz 1910. godine bilo: 441.787 Mađara, 383.198 Srba, 71.708 Bunjevaca, Šokaca i Hrvata, 311.162 Nijemaca, 71.788 Rumunja itd. Opis etničkog sklopa Vojvodine u tome prilogu dat je iz srpskog kuta gledanja, dakle, uz isticanje srpskog karaktera Vojvodine.

kao što je to bio slučaj s kolonizacijama nakon Drugoga svjetskog rata. Za područje Vojvodine se u prvom redu možemo osloniti na analizu N. Gaćeše, koji je posebno obradio kolonizaciju Bačke, Banata i Srijema. Kada govori o kolonizaciji Bačke, Gaćeša ističe da je u to vrijeme postojala tendencija nacionalizacije Vojvodine na taj način da se potiče iseljavanje Mađara i Nijemaca (1968:267). Nove doseljenike u Vojvodini činili su prvenstveno tzv. "dobrovoljci" (a to je svaki državljanin Kraljevine SHS, redov ili podoficir koji je dobrovoljno stupio u srpsku vojsku do 18. studenog 1918. i tu ostao do demobilizacije), uz nešto optanata i autokolonista. Novi doseljenici borci dobili su po 5 hektara zemlje, a neborci po 3. Zemlja se dobila eksproprijacijom imovine uglavnom Nijemaca i Mađara, ali i Bunjevaca Hrvata, među kojima je bilo veleposjednika, a moguće je to utvrditi prema prezimenima u dokumentima o eksproprijaciji (Gaćeša 1968:194).² Zanimljivo je primijetiti da se u svim trima prikazima o kolonizaciji 1918. – 1941. godine izbjegava istaknuti nacionalni sastav novih doseljenika, a kada se i spominje, čini se to sasvim uopćeno. Tako se, primjerice, u prikazu naseljavanja Banata uopće ne spominje nacionalna struktura doseljenika, ali se ističe da je uz ostale komponente najvažnija pritom bila nacionalno-politička (ibid. 1972:294, 379).³ Premda je prema vrsti doseljenika moguće zaključiti o njihovoj nacionalnoj pripadnosti, ona se ni u pogledu kolonizacije Bačke izravno ne navodi, autor čak tvrdi da rezultati naseljavanja nisu izazvali znatnije promjene u etničkoj strukturi Bačke između dvaju ratova (ibid. 1975:307). Je li Srijem izabran za nešto određenije podatke o nacionalnoj strukturi stanovništva zbog toga što je broj doseljenih obitelji od 1.755 obitelji (a prema procjeni 8.775 osoba) bio najmanji u Srijemu, može se samo nagađati, ali je u svakom slučaju zanimljivo uočiti da autor izbjegava o tome dati preciznije podatke (ibid. 306-307). Prema drugom izvoru se za Srijem iskazuje porast Srba u tom razdoblju gotovo za 10%, manji rast Hrvata i Slovaka, dok broj Mađara postupno opada, a ostale narodnosti su približno na sličnom stupnju zastupljenosti (Čurčić 1973:325).

Gaćeša isto tako o odnosu nove vlasti prema Nijemcima i Mađarima i uopće prema nesrpskim (ili *nejugoslovenskim*) narodnostima vrlo rijetko i sasvim uopćeno govori. Ipak priznaje da položaj Nijemaca nije bio zavidan, a za Slovake kaže da za razliku od ostalih manjina nisu bili diskriminirani u provođenju agrarne reforme, ali da vlast i nije bila osobito *izdašna prema njima* (Gaćeša 1972:266, 282). U vezi s ciljem kolonizacije zanimljiv je i svakako indikativan jedan od primjera izvještaja Županijskog agrarnog ureda u Subotici upućen Ministarstvu za agrarnu reformu o naseljavanju na njegovu teritoriju od 15. 3. 1921. godine, u kojem se naglašava: *Kolonizacija u ovim krajevima provada se u svrhu pojačanja našeg nacionalnog elementa i odbrane od neprijatelja, pa državni interesi zahtevaju da se naše kolonije obezbede i učvrste, a tako i naša sirotinja, a neslovenski i antidržavni element da se bez pardona pobija* (ibid. 1968:181).

² Samo na području Subotice, s prevladavajućim mađarskim i hrvatskim etničkim elementom, 85% doseljenika bilo je ličkog, hercegovačkog i bosanskog porijekla, a prema službenim podacima od 31. siječnja 1939. godine u Bačku je naseljeno 6.912 obitelji, odnosno prema procjeni 52.615 osoba. Ima podataka i o iseljavanju Nijemaca i Mađara, ali se oni odnose na čitavu Kraljevinu Jugoslaviju, pa je nemoguće preciznije odrediti te promjene u Vojvodini (Gaćeša 1968:267).

³ Samo se navodi broj od 10.933 obitelji (prema procjeni 54.665 osoba).

Kada se govori o nacionalizaciji Vojvodine u ovom razdoblju, manje se pritom ističe srpski nacionalni element, već više *južnoslavenski* ili *jugoslavenski*. Pretpostavimo da u vrijeme osnivanja države, koja je po svom sastavu južnoslavenska, nije bilo primjerenosti, barem ne sasvim otvoreno, isticati srpski etnicitet, premda je pritom bilo riječi uglavnom o nacionalizaciji Vojvodine srpskim etničkim elementom. Cilj nacionalizacije Bačke i Banata bio je da natpolovična većina stanovništva postane južnoslavenska, ne asimilacijom već *nadmoćnim porastom našeg nacionalnog življa*. S obzirom na to da *naš narod* ima apsolutnu većinu samo na $\frac{1}{4}$ (26.7%) površine Bačke i Banata s 27.5% stanovništva, na $\frac{3}{4}$ ovih krajeva mora se tek obaviti *pojužnoslovenjivanje*, a sredstva za to su depopulacija i kolonizacija (Jojkić 1931:80, 89). Indikativan je s time u vezi i termin *Jugoslaveni rimokatolici* za ostale južne Slavene koji nisu pravoslavne vjere, odnosno za Hrvate, kojim se D. Popović služi u prikazu povijesti Srba u Vojvodini (Popović 1925). Na drugom mjestu isti autor, kada govori o etničkim odnosima u Vojvodini, spominje pritom sve važnije narode koji tu žive, ali ne i Hrvate (ibid. 1963). Slično i u Stanojevićevoj enciklopediji iz toga vremena Popović u prikazu Bačke, Banata i Srijema uopće ne spominje Hrvate kao etnički element zastupljen na ovim područjima. Tako on ističe srpski karakter Srijema, koristi neodređeni termin *naš narod* da bi ga postupno sveo samo na srpski narod (ibid. 1929, knjiga 1:111, 127-128; ibid., knjiga 4:349-350).

3.8.4. Primjeri nacionalizacije bačkih Bunjevaca

U tom međuratnom razdoblju osobito je zanimljivo pratiti odnos prema hrvatskoj etničkoj skupini Bunjevaca u Bačkoj. Navest ću za ilustraciju samo neke primjere iz lokalnih časopisa.⁴ U *Književnom severu*, primjerice, I. Milić navodi da na pitanje upućeno Bunjercima jesu li oni Srbi ili Hrvati, oni sami ne znaju odgovor i kažu da su po jeziku bliži Srbima, a po vjeri Hrvatima i da im je baš dobrodošlo zajedničko južnoslavensko ime (Milić 1927:101). Ili, primjerice, Ivić u svojem napisu *Iz prošlosti Bunjevaca* navodi: *I Srbi katolici (Bunjevci) i Srbi pravoslavni služili su kao austrijski graničari...* (Ivić 1927:103). Sličan je bio odnos i prema drugoj etničkoj skupini: Šokcima u Bačkoj. U političkom časopisu *Neven* iz međuratnog razdoblja u feljtonu u nastavcima *Bunjevci pod Mađarima* iz knjige Jose Šokčića (inače glavnog urednika lista) navodi se da je Ambrozije Šarčević u jednoj brošuri 1886. godine kao odgovor na govor narodnog poslanika Lajoša Mačorija napisao: *Općenito sasvim umesno nazivate Bunjevce i Šokece katoličkim Srbima, sa kojima su iz jedne krvi i tela* (Neven 1936., broj 6).

Ovakvu izjavu A. Šarčevića treba shvatiti u vremenskom kontekstu u kojem je izrečena. Riječ je o vremenu pojačane mađarizacije ovih prostora u kulturnom i političkom životu, koja je još više maha uzela slomom mađarske revolucije 1848. i sklapanjem Austro-ugarske nagodbe 1867. godine. Otpor mađarizaciji rezultirao je buđenjem nacionalne svijesti i na širem južnoslavenskom prostoru, što je poznato kao razdoblje nacionalnih preporoda. A. Šarčević je uz Ivana Antunovića i druge ugledne Bunjevce

⁴ U idućem poglavlju detaljnije ću se baviti ovom temom.

bio jedan od nositelja preporodnih ideja u Bunjevaca. Kao izraz otpora mađarizaciji u tom razdoblju bila je izražena i tendencija zblizavanja Hrvata i Srba. Kod Bunjevaca prevladava hrvatska orijentiranost u okviru programa južnoslavenskog narodnog jedinstva (Bogdanov 1956:307-308). Kroz čitavo razdoblje bunjevačkog preporoda, koje traje od sredine 19. stoljeća pa sve do sloma Kraljevine Jugoslavije, mijenjao se njegov predznak, ovisno o političkim prilikama u to burno vrijeme. Vidjeli smo kakav je predznak preporod imao u vrijeme mađarizacije.

Naprijed navedeni primjeri ukazuju da je od osnivanja Kraljevine SHS u dvadesetim godinama pa sve do tridesetih godina postojala jače izražena težnja za srbizacijom Hrvata. U etnografskom pregledu Vojvodine iz tog razdoblja R. Simonović tvrdi da su Bunjevci i Šokci silom pokatoličeni Srbi (1924:13-16). Ta je ideja opstala i u kasnijem razdoblju. U pregledu povijesti Srba u Vojvodini D. Popović navodi da je austrijska vojska 1687. godine u sjevernoj Bačkoj naišla na *katoličke Srbe* te da je tako bilo napisano u *zvaničnom izvještaju*. Zanimljivo je da taj *zvanični izvještaj* nije dan na uvid, kao dokument koji bi poslužio kao *dokaz* za tu tvrdnju (Popović 1957:108). Na tragu tih nastojanja je i knjiga srpskog etnologa J. Erdeljanovića *O poreklu Bunjevaca* iz 1930. godine, koja u završnom dijelu kao jedan od zaključaka sadrži saznanje da su Bunjevci Srbi katoličke vjere. Ova je knjiga značajan etnološki doprinos poznavanju ove hrvatske etničke skupine, međutim, ta Erdeljanovićeve tvrdnja nije niti potkrijepljena niti argumentirana, a etnološka studija koja tom zaključku prethodi ne daje nikakvu osnovu, a kamoli dokaz za takvu tvrdnju (Erdeljanović 1930:394).

3.8.5. Etničke promjene u Vojvodini u kontekstu velikosrpske ideologije

Pokušaj posrbljivanja Bunjevaca, kao i Šokaca, dviju najviše zastupljenih hrvatskih skupina u Vojvodini, izraz je velikosrpske politike koja je po osnivanju Kraljevine SHS uskoro pokazala svoje pravo lice. Zanimljivo je naglasiti da je tu tendenciju oštro osudio vojvođanski Srbin Vasa Stajić, koji je u doba najveće diktature ustao u obranu bunjevačkih Hrvata (Bogdanov 1956:309). Valja istaknuti da većini vojvođanskih Srba, kao starosjediocima Vojvodine, nisu bliske takve i slične velikosrpske ideje.

Da bi se utvrdili korijeni velikosrpske ideologije i razumjele naznačene tendencije posrbljivanja Hrvata u Vojvodini, valja se ponovno nakratko osvrnuti na 19. stoljeće. Velikosrpska koncepcija državnog uređenja južnoslavenskog prostora zasniva se na dokumentu M. Garašanina *Načertanije* (iz 1844. godine), sustavno izrađenom programu srpske politike kojim je on *dao osnove veliko-srpskoj politici ujedinjenja* kojih će se *konzervativni politički krugovi u Srbiji držati* sve do 1941. godine (Šidak 1973:70; Čubrilović 1958:176). Na taj je način srpski nacionalni preporod bio u suprotnosti s hrvatskim, utjelovljenim u ilirskom pokretu Ljudevita Gaja, koji se zasnivao na ideji potpune ravnopravnosti među pojedinim južnoslavenskim narodima (Šidak 1973:104). Dakle, bitna je razlika u koncepciji Gaja i Garašanina u tome da je po Garašaninu, umjesto ravnopravne zajednice južnih Slavena, ona trebala biti obnovljeno Dušanovo carstvo.⁵

⁵ Više pojedinosti o *Načertaniju* M. Garašanina vidi u: Čubrilović 1958:159-195; Valentić 1961:128-137; Stančić 1968-1969:179-196; Šidak 1973.

Prilog 11. Popis stanovništva 31. 03. 1931. godine po jeziku. Prema: Žerjavić 1989:150; tabela 1.13.

Socijalistička republika formirana iz	ukupno	srpsko- hrvatski	sloven- ski	čeho- slovački	poljski	ruski	bugarski	rumunj- ski	mađarski	njemački	talijan- ski	alban- ski	turski	jevrejski	romski	ostali	
Dunavske banovine:																	
Bačka, Banat	1.345.143	546.380	2.049	50.589	281	21.137	3.275	62.509	362.644	285.681	113	434	216	2.083	6.502	284	
Srijem	248.192	183.034	591	12.096	52	2.682	130	102	11.054	39.261	25	21	38	112	1.405	15	
Pančevo iz Beograda	22.089	11.065	42	353	9	549	66	209	1.703	7.917	4	48	9	9	76	35	
Drinske banovine	8.633	8.633	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
UKUPNO	1.624.058	749.112	2.682	63.018	342	24.431	3.471	62.820	375.401	332.859	142	503	263	2.204	7.983	334	

Dokument *Načertanije* objavljen je 1844. godine, ali je javnost s njime upoznata prvi put 1906. godine (Valentić 1961:128). Na ovim idejama izgradit će se poslije ujedinjenja stara Jugoslavija 1918. godine. Bunjevci u to vrijeme nisu svjesni tih srpskih tendencija, a u savezu sa Srbima vidjeli su mogućnost slamanja mađarske hegemonije. Velikoserpske aspiracije došle su javno do izražaja već u dvadesetim godinama. Stoga je bunjevački preporod isticanjem svojega hrvatskog nacionalnog bića u drugoj polovici jugoslavenske zajednice pred njen slom dobio drugačiji predznak (Sekulić 1986:107-109).

Rezultati naseljavanja Vojvodine između dvaju ratova vidljivi su iz popisa stanovništva 1931. godine: 37.9% Srba, 23.0% Mađara, 20.5% Nijemaca, 8.2% Hrvata i ostalih 10% (Žuljić 1989:109, 118; Žerjavić 1989:251). Predratnim popisom stanovništva nije obuhvaćena nacionalna pripadnost, već su se navodili samo jezik i vjeroispovijest. Prilažem tabelarni prikaz stanja prema popisu stanovništva 1931. godine na osnovi tih kriterija te tabelu u kojoj se primjenjuje metoda izračunavanja narodnosti na osnovi srpsko-hrvatskog jezika i vjere (prilozi 11, 12 i 13).

Prilog 12. Popis stanovništva 31. 03. 1931. godine po vjeri. Prema: Žerjavić 1989:152; tabela 1.13a.

Iz banovine	ukupno	pravoslavni	katolici	evangelici	muslimani	jevreji	ostali
Dunavske banovine:							
Bačka, Banat	1.345.127	517.911	670.725	137.536	1.292	17.086	577
Srijem	248.192	154.536	70.235	22.594	174	617	16
Pančevo iz Beograda	22.096	11.239	6.947	3.196	146	523	55
Drinske banovine	8.633	8.509	109	-	15	-	-
Ukupno	1.624.048	692.215	748.006	163.326	1.627	18.226	648

Prilog 13. Izračunavanje narodnosti iz srpsko-hrvatskog jezika i vjere. Prema: Žerjavić 1989:152; tabela 1.13b.

Ukupno pravoslavni		692.215	Ukupno srpsko-hrvatski jezik			749.112
Odbijeni:			Odbijeni:			
Rusi i Ukrajinci	24.431		Srbi		601.493	
Bugari	3.471		Muslimani	1.627		
Rumunji	62.820	90.722	Albanci i Turci	766	766	
Srbi		601.492	Jevreji:	18.226		
			Po jeziku	2.204	16.022	618.376
					Hrvati	130.736

Za 1921. godinu podaci se odnose na Srbe i Hrvate zajedno te na Čehe i Slovake, dakle, prema kriteriju jezične pripadnosti (za to razdoblje nije izračunat broj pojedinačnih narodnosti kombinacijom podataka o vjeri i jeziku). Od većinskih naroda bilo je u to vrijeme: Srba i Hrvata 654.265, Mađara 369.852, Nijemaca 334.146, Rumunja 67.695, Čeha i Slovaka 57.606 itd. (Žerjavić 1989:218). Uočljiva je glavna promjena u odnosu na ranije razdoblje: osnivanjem Kraljevine Jugoslavije uz pomoć kolonizacije Srbi su postali najbrojniji narod u Vojvodini.⁶

3.8.6. Nacionalni karakter kolonizacije Vojvodine nakon Drugoga svjetskog rata

Tijekom Drugoga svjetskog rata, na kraju rata i u poratnim godinama do 1948. godine dolazi do daljnjih etničkih promjena u Vojvodini. Znatan udio u tim promjenama svakako čine demografski i ratni gubici (Žerjavić 1989:23, 142; prilog 14).⁷

Ukupni demografski gubici u Vojvodini iznose 22.4%, što je daleko najveći broj u postocima za čitav prostor bivše Jugoslavije, a najvećim se dijelom oni tiču iseljelih Nijemaca. Činjenica je da je povijest Nijemaca potkraj Drugoga svjetskog rata u

Prilog 14. Kretanje stanovništva i demografski gubici (u tisućama). Prema: Žerjavić 1989:45; tabela 23.

Narodnost	1931. popis	Izračunato 1941.	Izračunato 1948.	1948. popis	Razlika	Migracije	Asimilacija	Demografski gubici
Srbi	601	650	683	841	+158	+199	+11	-52
Hrvati	131	140	146	134	-12	-1	-	-11
Slovinci	3	3	3	7	+4	+4	-	-
Crnogorci	?	?	?	31	+31	+31	-	-
Makedonci	?	?	?	9	+9	+9	-	-
Muslimani	1	1	1	1	-	-	-	-
Čehoslovaci	61	68	76	76	-	-	-	-
Poljaci	1	1	1	1	-	-	-	-
Rusi	24	26	27	27	-	-	-	-
Bugari	3	3	4	4	-	-	-	-
Rumunji/Vlasi	63	68	71	59	-12	-	-8	-4
Mađari	375	395	408	429	+21	+21	+7	-7
Nijemci	333	347	354	32	-322	-	-10	-312
Romi	8	9	9	8	-1	-	-	-1
Jevreji	18	19	20	2	-18	-	-	-18
Ostali	2	2	2	2	-	-	-	-
UKUPNO	1.624	1.732	1.805	1.663	-142	+263	0	-405

Pretpostavljena je asimilacija: 8.000 Rumunja u Srbe i 3.000 Nijemaca u Srbe te 7.000 Nijemaca u Mađare.

⁶ Zanimljiv je podatak da je Hrvata Bunjevaca između dvaju ratova prema službenim podacima bilo 93.000, a prema privatnim statistikama oko 180.000 (Sekulić 1986:21). Šteta je što se taj podatak ne može provjeriti.

⁷ Podaci predočuju da su ukupni demografski gubici stanovništva u Vojvodini najveći u Nijemaca (ukupno 312.000), potom u Srba (52.000), Židova (18.000), Hrvata (11.000) te Mađara (7.000).

jugoslavenskoj historiografiji prešućivana i uporno preskakivana.⁸ Neusklađeni podaci na osnovi ratnih izvještaja i vrlo mali broj znanstvenih radova o broju evakuiranih i poginulih Nijemaca, tzv. folksdojčera, uopće u jesen 1944. godine, te oskudna arhivska građa čine poteškoće u pokušaju realnog sagledavanja egzodusa Nijemaca kao posljedice ratnih i poratnih zbivanja, no ostaje činjenica da su Nijemci gotovo istrijebljeni s prostora bivše Jugoslavije, osobito Vojvodine, gdje je i obitavao najveći broj Nijemaca.⁹ B. Kočović u svojoj studiji *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* pojednostavljeno svodi veliki gubitak Nijemaca samo na masovnu emigraciju, no objašnjavajući posljedice zapaža: *Opravljan ili ne, da li je taj progon, ekonomski sigurno negativan, pomogao da Vojvodina postane etnički srpska i da se jedna jaka manjina svede na vrlo neznatan broj – sve to možemo sebi da postavimo pitanje, pored još drugih mogućih, ali jedno je sigurno: partizani su sve to učinili da što veći broj folksdojčera napusti Jugoslaviju, ali što im nije ni malo smetalo da ubroje te demografske žrtve – u žrtve nacizma i fašizma* (Kočović 1990:106).

Emigracijom Nijemaca bitno se mijenja etnička slika Vojvodine nakon rata.¹⁰

Neposredno nakon rata provodi se u čitavoj Jugoslaviji, pa i u Vojvodini, agrarna reforma i kolonizacija posebnom uredbom o provođenju naseljavanja boraca u Vojvodinu i dodjeli 8 kj. obradive zemlje, kuće, gospodarskih objekata, a od svakog petog člana obitelji nadalje dodjeljuje se još po 0.5 kj. na svakog člana (Gaćeša 1984:114). Ovom poslijeratnom kolonizacijom u Vojvodinu je doseljeno 37.616 obitelji s 225.969 osoba, što čini 13.56% ukupnog broja stanovništva Vojvodine u to vrijeme. Toliki broj doseljenika navodi N. Gaćešu da ustvrdi da je riječ o najmasovnije organiziranom naseljavanju od kraja 17. stoljeća do danas. Ističe pritom da je čudno da o nacionalnoj strukturi naseljeničkog stanovništva nema nikakvih podataka u poznatoj i raspoloživoj dokumentaciji, što bi trebalo značiti da je nacionalni aspekt kolonizacije bio zanemaren. Gaćeša smatra da tome nije tako, jer je utvrđivanje republičkih naseljeničkih kvota i naseljeničkih područja bilo najvjerojatnije zasnovano ne samo na političkim, nego i na nacionalnim obzorima i interesima (ibid. 364).¹¹ Od koloniziranog stanovništva Vojvodine najbrojniji doseljenici su bili Srbi iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, dok su iz Crne Gore, Makedonije i Slovenije dolazili pretežno pripadnici matičnih naroda

⁸ U svom prikazu povijesti i egzodusa Nijemaca A. Laušić se pita gdje su dokumenti o tome. U prvim danima 1941. godine u Vojvodini je bilo 343.000 Nijemaca (svaki peti stanovnik), a 1981. godine ih ima samo 3.800. Sličan primjer egzodusa nije zabilježen u povijesti ovoga podneblja (Laušić 1991: 187).

⁹ Za detaljniji uvid u tu problematiku vidi: Kočović 1990; Laušić 1991:183-192; Žerjavić 1989.

¹⁰ Do pred rat još treća narodnost po brojnosti poslije Mađara, svedeni su na neznatnu manjinu 1948. godine (31.821), da bi njihov broj, uz neznatan porast do 1953. godine, u kasnijim godinama još više opadao (*Statistički bilten br. 1295*).

¹¹ Premda u dokumentima o tome nema podataka, Gaćeša prema etničkom sastavu krajeva iz kojih je potjecala većina doseljenika, usporedbom nacionalne strukture Vojvodine uoči Drugoga svjetskog rata s podacima iz popisa stanovništva 1948. godine, daje sljedeći pregled nacionalne strukture naseljenog stanovništva u postocima: 71.97% Srba, 17.80% Crnogoraca, 5.31% Makedonaca, 3.17% Hrvata, 0.93% Slovenaca, 0.82% Muslimana (Gaćeša 1984:347).

(Žuljić 1989:114; Žerjavić 1989:128; prilog 15; Maticka 1990:60-85). Neosporno je da je kolonizacija 1945. – 1948. godine učinila znatne pomake u etničkoj strukturi Vojvodine. Ponajviše se to tiče uvećanja srpskog etničkog elementa s 593.735 osoba 1940. godine na 841.246 osoba 1948. godine (Gaćeša 1984:374). Ukupno uzevši, brojne migracije u razdoblju od 1918. do 1948. godine utjecale su na promjene narodnosne strukture Vojvodine. Nakon iseljavanja Nijemaca i doseljavanja stanovništva iz južnoslavenskog etničkog prostora, Srbi su od najbrojnijeg postali – većinski narod (Žuljić 1989:114). Višenarodna struktura Vojvodine, ali i znatan broj srpskih (162.000) i crnogorskih (40.000) kolonista bitno su pridonijeli da bi se i po nacionalnom sastavu opravdalo uklapanje Vojvodine u sastav Srbije (ibid. 119; Laušić 1991:190).

Prilog 15. Migracije kolonista u Vojvodinu (u tisućama). Prema: Žerjavić 1989:31; tabela 15.

Iz	Srbi	Hrvati	Slovinci	Crnogorci	Makedonci	Ukupno
Bosne i Hercegovine	84	2	-	-	-	86
Crne Gore	6	-	-	31	-	37
Hrvatske	50	3	-	-	-	53
Makedonije	1	-	-	-	9	10
Slovenije	-	-	2	-	-	2
Srbije van pokrajina	38	-	-	-	-	38
Ukupno	179	5	2	31	9	226

Značajnu i zanimljivu ulogu u kolonizaciji Vojvodine imao je ministar kolonizacije Sreten Vukosavljević. Pažnju zaslužuje isticanje nekih od njegovih ideja u vezi s etničkim kriterijem pri naseljavanju Vojvodine. Vukosavljević je predlagao djelomično preseljenje stanovništva u Mađarsku, oko 80.000 Mađara iz sjeverne Bačke i Banata u obliku razmjene stanovništva za 20.000 Hrvata i 6.500 Srba iz Mađarske, a radi poboljšanja nacionalne strukture (Gaćeša 1984:119; Petranović 1969:404). *Prijedlog je sračunat na popunjavanje prostora Vojvodine srpskim elementom i polazi od nepovjerenja prema Mađarima*, a u skladu je sa Staljinovom suglasnošću da se Mađari isele iz Slovačke. Bio je to izraz straha od mađarizacije Vojvodine i od mađarskih pretenzija na te krajeve po etničkom načelu. Vukosavljević je čak bio spreman dijelove Bačke i Banata dati Mađarskoj, ako se Mađarska obveže da će preuzeti 200.000 Mađara iz Vojvodine i graničnih većinskih mađarskih kotara. Bio je protiv nekih inicijativa da se iz Vojvodine *izluče bunjevački krajevi i kotari s mađarskom većinom i priključe Hrvatskoj*. Predlagao je i razmjenu *jugoslovenskog življa* u Rumunjskoj za Rumunje u Banatu, a davao je inicijativu za iseljavanje 80.000 Čeha i Slovaka iz Jugoslavije, te grupe od desetak tisuća Poljaka (Petranović 1969:404-406). Naznačene *ideje* ministra za kolonizaciju jasan su pokazatelj najvažnijih ciljeva kolonizacije Vojvodine. Nastale etničke promjene, i pored toga što neke od Vukosavljevićevih ideja ipak nisu provedene, pokazale su da je postavljeni cilj i ostvaren.

U svakom slučaju, višenarodna struktura i prevladavajuća srpska komponenta, bila je osnova za ustavno konstituiranje Vojvodine kao autonomne pokrajine unutar Srbije. Nijemci su gotovo zbrisani s ovih prostora, nešto više ima ih samo u općinama te gradovima Novom Sadu, Pančevu, Somboru i Vršcu (Petrović 1973:100). Ostali starosjedioci ostali su na svojim sjedištima, uz priljev pretežno srpskog koloniziranog stanovništva na gotovo čitav prostor Vojvodine, osobito na napuštena njemačka kućišta, te crnogorskoga na prostore općina Vrbas, Kula i Mali Idoš u Bačkoj (ibid. 98, 100; Žuljić 1989:119-120; prilozi 16 i 17).

Prilog 16. Promjene narodnosne strukture Vojvodine¹ u razdoblju od 1931.² do 1981. godine. Prema: Žuljić 1989:118; tabela 44.

Narodnost	Područje							
	Bačka ³		Banat		Srijem ⁴		Ukupno	
	1931.	1981.	1931.	1981.	1931.	1981.	1931.	1981.
	Broj stanovnika							
Srbi	191.514	451.169	266.101	424.768	159.833	231.441	617.448	1.107.378
Hrvati	92.004	76.329	8.714	6.368	32.305	26.506	133.023	109.203
Mađžari	268.714	288.599	95.831	90.465	9.507	6.292	374.052	385.356
Nijemci	173.158	2.095	120.541	1.413	39.502	300	333.201	3.808
Rumunji	1.012	3.717	62.365	43.474	67	98	63.444	47.289
Ostali	58.494	219.967	32.004	106.197	17.317	55.574	107.815	381.738 ⁵
Ukupno	784.896	1.041.876	585.556	672.685	258.531	320.211	1.628.983	2.034.772

Narodnost	Područje							
	Bačka ³		Banat		Srijem ⁴		Ukupno	
	1931.	1981.	1931.	1981.	1931.	1981.	1931.	1981.
	Broj stanovnika							
Srbi	24.40	43.30	45.44	63.14	61.82	72.28	37.90	54.42
Hrvati	11.72	7.33	1.49	0.95	12.50	8.28	8.17	5.37
Mađžari	34.24	27.70	16.37	13.45	3.68	1.96	22.96	18.94
Nijemci	22.06	0.20	20.59	0.21	15.28	0.09	20.46	0.19
Rumunji	0.13	0.36	10.65	6.46	0.02	0.03	3.89	2.32
Ostali	7.45	21.11	5.46	15.79	6.70	17.36	6.62	18.76
Ukupno	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

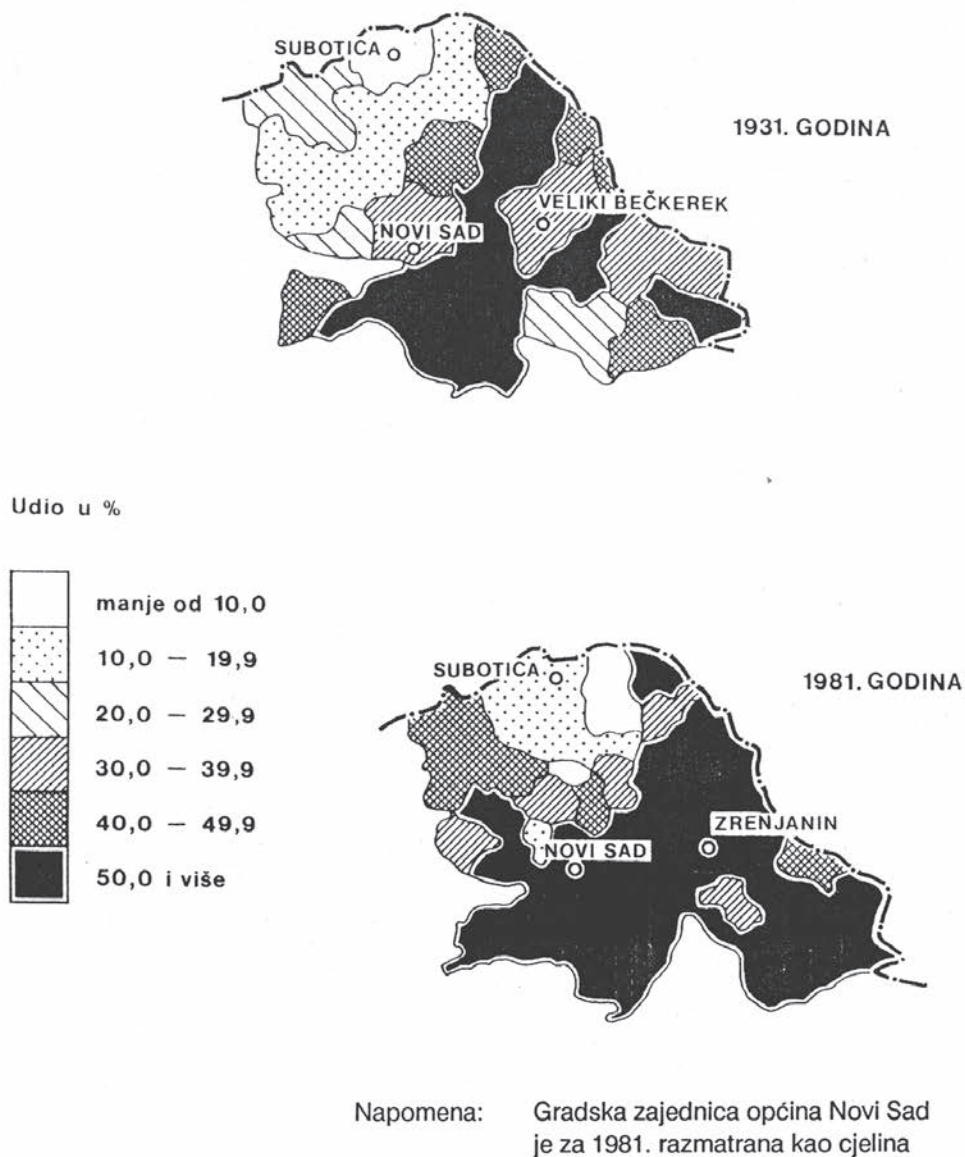
¹ Razgraničenje Vojvodine za 1931. se u manjoj mjeri razlikuje od razgraničenja SAP Vojvodine 1981. i to na iločkšidskom, zemunskom i pančevačkom području.

² Podaci o brojnosti pripadnika pojedinih naroda u 1931. su izračunati na osnovi podataka popisa stanovništva 1931. o vjeri i materinjem jeziku. Za 1981. rezultat popisa stanovništva.

³ U Bačku je uključeno područje Petrovaradina.

⁴ U podacima za 1981. u Srijem je uključeno područje Mačvanske Mitrovice.

⁵ Od toga broja 167.217 otpada na narodnosno neopredjeljene Jugoslavene.

Prilog 17. Udio stanovništva srpske narodnosti po srezovima sjeveroistočne Jugoslavije (1931.) odnosno po općinama SAP Vojvodine (1981.) 1931. i 1981. godine. Prema: Žuljić 1989:120; slika 23.

Novi doseljenici, osim jačanja srpskog etničkog elementa u Vojvodini, *jačali su i političke pozicije novih vladajućih snaga*. Kolonisti su bili nositelji ideja o zadružnoj obradi zemlje, njihovim dolaskom jačaju partijske organizacije u Vojvodini, a vlast dobiva nove kadrove; na taj način stvara se nepovjerenje između došljaka i starosjedilaca jer je nesposobnost došljaka za fizički rad pogodovala politici kolektivnog obrađivanja zemlje, što je bilo strano starosjedilačkom odnosu prema obrađivanju zemlje i njihovu mentalitetu (Petranović 1969:403; Matićka 1990:84).

Razmatrajući ovdje problematiku etničkih promjena u strukturi stanovništva Vojvodine, u prvom redu sam se dotakla migracija širih razmjera, jer tek su one, pored ratnih žrtava, mogle jače poremetiti interetničku strukturu stanovništva. Naravno da i demografski činitelji, stope nataliteta i mortaliteta čine stanovite pomake u tom pogledu, no oni ne mogu imati bitan utjecaj na etničke promjene, tim više što je prirodni porast stanovništva u Vojvodini nizak, među najnižima na prostoru bivše Jugoslavije (Žuljić 1989:119). Analiza demografskog razvitka Vojvodine nakon Drugoga svjetskog rata pokazala je ukupan porast broja stanovnika u Vojvodini, a opći trend ekonomske emigracije krajem šezdesetih godina odrazio se i ovdje, što je za Vojvodinu kvalitativno nova pojava, jer je njeno svojstvo da privlači doseljavanje novog stanovništva (Petrović 1973).

Usporedbom podataka iz popisa stanovništva 1931. i iz 1981. godine, razmjeri nastalih etničkih promjena dolaze do punog izražaja (Žuljić 1989:118, 120; prilozi 16 i 17). Recipročno rapidnom padu broja Nijemaca u Vojvodini, uočljiv je visok i neprestani porast Srba, dok su ostali jače zastupljeni etnički elementi – Mađari i Hrvati u postupnom opadanju. Već smo spominjali da su Mađari do stvaranja Jugoslavije 1918. godine postali *opasan* etnički element jer su imali znatan udio u postotku stanovništva Vojvodine, a u prethodnom razdoblju bili su većinski narod. Odnos prema Hrvatima nije bio tako jasno i javno uočljiv, jer su Hrvati kao *južnoslovenski* element bili potrebni za nacionalnu konsolidaciju Vojvodine i suzbijanje mađarske nadmoći u to vrijeme. Postotak Hrvata se već prvim kolonizacijama u staroj Jugoslaviji u odnosu prema Srbima počeo smanjivati, te ih se i na taj način postupno neutraliziralo. Veoma brzo se počela ispoljavati tendencija posrbljivanja vojvođanskih Hrvata, o čemu je ranije bilo riječi. Za Drugoga svjetskog rata Vojvodina je nakratko ponovno pod mađarskom vlašću. Nakon rata, kada je i javno bila osuđivana velikosrpska hegemonistička politika od strane novih vlasti, također se govorilo o južnoslavenskoj komponenti, premda je i nova kolonizacija, kao i prethodna, imala srpski karakter. Premda je glavni priljev srpskog etničkog elementa u Vojvodini završen poratnom kolonizacijom te je srpski narod ovdje postao natpolovično većinski, taj se trend u znatno manjim razmjerima nastavljao sve do 1991. godine, što se može pratiti na osnovi popisa stanovništva (*Statistički bilten br. 1295*; prilozi 18a i 18b).¹²

Premda sam u uvodu naglasila da su mogućnosti za objektivno sagledavanje etničkih promjena u Vojvodini nakon raspada Jugoslavije otežane, ipak postoje određeni pokazatelji. Iz današnjeg kuta gledanja već su puno jasnije velikosrpske tendencije posrbljivanja Hrvata u Vojvodini između dvaju ratova. Ta su nastojanja nakon Drugoga svjetskog rata zataškana proklamiranim bratstvom i jedinstvom, da bi se ponovnim buđenjem velikosrpske ideje krajem osamdesetih godina nastavila. Sam popis stanovništva Vojvodine iz 1991. godine indirektno to pokazuje. U tom su popisu dodane

¹² Podaci iz popisa stanovništva 1991. godine dodani su uz podatke iz ostalih popisa stanovništva od 1948. godine nadalje (u Hrvatskoj nije dostupna lista s konačnim rezultatima popisa stanovništva 1991. godine za Vojvodinu) radi mogućnosti usporedbe nastalih promjena u brojčanoj zastupljenosti pojedinih naroda, zaključno s prijelomnom 1991. godinom.

Prilog 18a. Stanovništvo Vojvodine prema nacionalnom sastavu 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. (uz dodatak podataka za 1991.). Prema: Statistički bilten br. 1295:17-19; Statistički bilten br. 1934:32-33, 40-41.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Ukupno Nacionalno se izjasnili	1.663.212	Socijalistička 1.712.619	Autonomna 1.854.965	Pokrajina 1.952.533	Vojvodina 2.034.772	2.012.517
Crnogorci	30.589	30.561	34.782	36.416	43.304	44.721
Hrvati	134.232	128.054	145.341	138.561	109.203	74.226
Makedonci	9.090	11.689	15.190	16.527	18.897	16.641
Muslimani ¹	1.050	10.537	1.630	3.491	4.930	6.079
Slovinci	7.223	6.025	5.633	4.639	3.456	2.563
Srbi	841.246	874.346	1.017.717	1.089.132	1.107.378	1.151.353
Albanci	480	965	1.994	3.086	3.812	2.959
Austrijanci	... ²	69	48	38	88	...
Bugari	3.501	3.706	3.852	3.745	2.525	...
Česi	3.976	3.480	3.086	2.771	2.012	...
Grci	... ²	451	396	296	340	...
Talijani	192	196	214	211	146	...
Jevreji	... ²	893	735	513	279	...
Madžari	428.932	435.345	442.561	423.866	385.356	340.946
Nijemci	31.821	35.290	11.432	7.243	3.808	...
Poljaci	... ²	749	825	704	596	...
Romi	7.585	11.525	3.812	7.760	19.693	24.895
Rumunji	59.263	57.236	57.259	52.987	47.289	38.832
Rusi	5.148	3.318	3.009	2.082	1.046	...
Rusini ³	22.083	23.043	24.548	20.109	19.305	17.887
Slovaci	72.032	73.460	73.830	72.795	69.549	63.941
Turci	76	388	953	241	195	...
Ukrajinci ³	5.006	5.001	...
Vlasi	...	25	37	66	57	...
Ostali	4.693	609	997	699	11.101	15.398
Nisu se nacionalno izjasnili						
Nisu se izjasnili ni opredelili prema čl. 170 Ustava SFRJ	1.025	3.361	11.317
Izjasnili se kao Jugosloveni	3.174	46.928	167.215	168.859
Izjasnili se u smislu regionalne pripadnosti	5.255	1.643	2.516
Nepoznato	... ⁴	659	2.410	6.341	3.187	5.966

¹ U rezultatima ranijih popisa iskazivani su pod različitim nazivima, i to: 1948. godine kao "Neopredeljeni muslimani", 1953. godine kao "Jugosloveni neopredeljeni", 1961. kao "Muslimani (etnička pripadnost)", a 1971. godine kao "Muslimani u smislu narodnosti". Detaljnije o ovim promjenama videti u *Metodološkim objašnjenjima* u knjigama ranijih popisa.

² Uključeni u "Ostale".

³ Do popisa 1971. godine, Ukrajinci su uključeni u Rusine.

⁴ Uključeno u "Ostale".

Prilog 18b. Stanovništvo Vojvodine prema nacionalnom sastavu 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. (uz dodatak podataka za 1991.). Prema: Statistički bilten br. 1295:17-19; Statistički bilten br. 1934:32-33, 40-41.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
		Socijalistička	Autonomna	Pokrajina	Vojvodina	
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Nacionalno se izjasnili						
Crnogorci	1.8	1.8	1.9	1.9	2.1	2.2
Hrvati	8.1	7.5	7.8	7.1	5.4	3.7
Makedonci	0.6	0.7	0.8	0.8	0.9	0.8
Muslimani ¹	0.1	0.6	0.1	0.2	0.2	0.3
Slovenci	0.4	0.4	0.3	0.2	0.2	0.1
Srbi	50.6	51.1	54.9	55.8	54.4	57.3
Albanci	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1
Austrijanci	... ²	0.0	0.0	0.0	0.0	...
Bugari	0.2	0.2	0.2	0.2	0.1	...
Česi	0.2	0.2	0.2	0.1	0.1	...
Grci	... ²	0.0	0.0	0.0	0.0	...
Talijani	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	...
Jevreji	... ²	0.1	0.0	0.0	0.0	...
Mađžari	25.8	25.4	23.9	21.7	18.9	16.9
Nijemci	1.9	2.1	0.6	0.4	0.2	...
Poljaci	... ²	0.0	0.0	0.0	0.0	...
Romi	0.5	0.7	0.2	0.4	1.0	1.2
Rumunji	3.6	3.3	3.1	2.7	2.3	1.9
Rusi	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	...
Rusini ³	1.3	1.3	1.3	1.0	0.9	0.9
Slovaci	4.3	4.3	4.0	3.7	3.4	3.2
Turci	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	...
Ukrajinci ³	0.3	0.2	...
Vlasi	...	0.0	0.0	0.0	0.0	...
Ostali	0.3	0.0	0.0	0.0	0.5	0.8
Nisu se nacionalno izjasnili						
Nisu se izjasnili ni opredelili prema čl. 170 Ustava SFRJ	0.1	0.2	0.6
Izjasnili se kao Jugosloveni	0.2	2.4	8.2	8.4
Izjasnili se u smislu regionalne pripadnosti	0.3	0.1	0.1
Nepoznato	... ⁴	0.0	0.1	0.3	0.2	0.3

¹ U rezultatima ranijih popisa iskazivani su pod različitim nazivima, i to: 1948. godine kao "Neopredeljeni muslimani", 1953. godine kao "Jugosloveni neopredeljeni", 1961. kao "Muslimani (etnička pripadnost)", a 1971. godine kao "Muslimani u smislu narodnosti". Detaljnije o ovim promjenama videti u *Metodološkim objašnjenjima* u knjigama ranijih popisa.

² Uključeni u "Ostale".

³ Do popisa 1971. godine, Ukrajinci su uključeni u Rusine.

⁴ Uključeno u "Ostale".

dvije nove kategorije koje bi trebale izražavati nacionalnu pripadnost: Bunjevci i Šokci. Riječ je o tradicijski usvojenim nazivima koji označavaju dvije hrvatske etničke grupe koje su u Vojvodini starosjedilačko stanovništvo. Takvi se nazivi ne mogu koristiti kao oznaka za nacionalnu pripadnost. Njihova upotreba u tom značenju jasan je pokazatelj srpskih težnji, posebno ako se imaju u vidu slični pokušaji, ali drugim sredstvima, u međuratnom razdoblju. Ako se zbroje kategorije Hrvati, Bunjevci i Šokci, dobije se tek nešto manji broj popisanih Hrvata iz 1981. godine (*Statistički bilten br. 1295 i 1934*; prilozi 18a i 18b). To nije jedini način reduciranja broja Hrvata u Vojvodini. Usporedno s ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, Vojvodinu je napustio znatan broj njezinoga stanovništva (nakon popisa stanovništva 1991. godine). Prema procjeni Zajednice prognanih i izbjeglih osoba iz Vojvodine u Zagrebu, s tih je prostora 1991. i 1992. godine raseljeno oko 35.000 Hrvata i 50.000 Mađara. I druge narodnosti, pa i Srbi starosjedioci, napuštaju Vojvodinu, no razmjere njihova učešća u broju raseljenih osoba zasad nije moguće utvrditi. Zajednica ima oko 15.000 dokumentiranih slučajeva, s izjavama prognanika o razlozima zbog kojih su napustili svoje kućište. U početku je taj proces tekao stihijski, tako da se nije vodila evidencija o prognanim osobama, a dio ih je prešao u Mađarsku. Iz tih izjava kao najčešći razlozi napuštanja kućišta uočljivi su: razni oblici fizičkog nasilja, prijetnje, protjerivanja pod prisilom napuštanja u roku od 48 sati uz prijetnje ubojstvima, uništavanje imovine, podmetanje bombi u kuće i dvorišta, crkve, zastrašivanje od strane neregularnih ekstremnih grupa i mnogi drugi razlozi. Dobar dio stanovništva, pretežno mlađe osobe, pobjegao je zbog prisilne mobilizacije, prvenstveno u Mađarsku. Najjači pritisak na Hrvate bio je u pokrajini Srijem.¹³

3.8.7. Umjesto zaključka

Umjesto zaključka o etničkim promjenama u Vojvodini od osnivanja Kraljevine Jugoslavije do danas, navest ću jedan ulomak A. Lebla u kojem se sažima razdoblje između dvaju svjetskih ratova u Vojvodini, a ujedno iskazuje bit i specifičnost Vojvodine “odozdo”, bez obzira na sve utjecaje “odozgo”: *To je trajalo do 1918. Naprotiv, od tada pa do 1941. sličan državni element dolazio je u Vojvodinu s juga, mahom iz Srbije, on je bio agent velikosrpske hegemonističke politike, centralne i centralističke reakcije, nosilac ujedno i državnog i privatnog terora na liniji velikosrpstva, antimanjinskog šovinizma i protiv svega što je bilo napredno. Tako se razvijao izvestan mentalitet već, možda, od Bahovog sistema, a možda i od ranije, u Vojvodini, koji je bio uperen protiv svega onoga što nije domaće: vojvođansko, što dolazi odozgo sa strane države (...) sami naši narodi – odozdo – nikada nisu osećali spontanu uzajamnu mržnju. Naprotiv, ukoliko je došlo do toga, a toga je bilo prilično, pa ponekad čak i do istrebljenja, ova je mržnja bila posejana planski, a nikada nije bila samonikla pojava. Narodi se ne mrže (1962:28-29).*

¹³ Godine 1998. službeni naziv Zajednice postaje Udruga protjeranih Hrvata iz Srijema, Bačke i Banata. Osnovne djelatnosti Zajednice su: informiranje javnosti o Vojvodini općenito, posebno o tamošnjem stanju građanskih manjina, rješavanje egzistencijalnih problema doseljene populacije, njegovanje njihove kulturne baštine te promicanje gospodarskih i političkih interesa vojvođanskih migranata u Hrvatskoj (Čapo Žmegač 2001:187-189).

Zadnja rečenica iz navedenog ulomka osobito je važna za razumijevanje mentaliteta Vojvodine. To je njezino osobito svojstvo, kao najraznorodnijeg područja po nacionalnom sastavu stanovništva u bivšoj Jugoslaviji. Narodi koji u njoj žive međusobno se ne mrze. I pored svih raznovrsnih intervencija odozgo, koje su rezultirale promjenama u nacionalnim strukturama Vojvodine (bolje reći u njihovu omjeru), one nisu uspjele razbiti sve pozitivne domete njenoga etničkog pluralizma. Svakodnevni život naroda u Vojvodini protjecao je bez međusobnih sukoba i u tolerantnom odnosu pripadnika jedne narodnosti prema pripadnicima druge, uz istovremeno njegovanje vlastitoga kulturnog i etničkog identiteta. Tolerancija i uvažavanje susjeda druge narodnosti osobita je odlika starosjedilačkog sloja stanovništva koje na ovim prostorima živi zajedno više stoljeća. A. Lebl nadalje daje i zanimljivu ilustraciju te odlike na primjeru iz vlastitog iskustva, koji on označava izrazom *forma banatske učtivosti: Radi se o tome da u Banatu, tako i na jugu, gde se govore četiri jezika, ako se sastaju u društvu članovi svih ovih naroda, to onda i govore na četiri jezika, i to tako da niko ne govori svojim materinjim jezikom, već se svaki obraća svome sabesedniku na njegovom materinjem jeziku: Srbin, recimo Mađaru govori mađarski, a Mađar Srbinu obraća se na srpskom jeziku. Isto čine i svi ostali. To je stara banatska tradicija* (Lebl 1962:29).¹⁴

Odnos starosjedilaca prema novom doseljenom koloniziranom stanovništvu nakon Drugoga svjetskog rata je u početku bio podozriv i sumnjičav. Razne kulture koje su u Vojvodinu pristizale, osim što su donosile razne narode u etničkom i političkom smislu, donosile su i nove elemente, s jedne strane srednjoeuropske, a s druge orijentalno-balkanske, elemente ovdje već prerastle patrijarhalnosti (Lebl 1962:30; Milutinović 1962:43). Kao i u ranijim razdobljima, započelo je pozitivno djelovanje vojvođanskog načina života na te nove, drugačije elemente. Međutim, novi stanovnici Vojvodine samo su se jednim dijelom postupno uklopili u vojvođanski kulturni kontekst, koji bismo mogli označiti integracijom različitih etnokulturnih i etnoloških osobina, svojevrsnim *vojvođanskim sindromom*. Kulturni sraz ipak je bio prevelik da bi ga se u kratko vrijeme u potpunosti moglo premostiti. Njegove posljedice došle su do izražaja u vrijeme ratnih zbivanja koja su uzrokovala raspad SFRJ.

I pored činjenice što su u ratno i poratno vrijeme živjeli pod prijetnjom iseljavanja i drugih oblika represije, Hrvati Bunjevci u svojim središtima Subotici i Somboru uglavnom su ustrajali u svojoj nakani – ostati “svoji na svome”. Tako, primjerice, u Subotici i drugim bunjevačkim središtima kontinuirano održavaju svoj tradicionalni završni žetveni običaj *dužijancu* ili *dužionicu*. Običaj, kojim se na svakom gospodarstvu proslavljao završetak žetve, počeo se od 1911. godine javno proslavljati; nekada se to činilo zadnje nedjelje u srpnju ili prve nedjelje u kolovozu, a od 1940. godine nadalje na blagdan Velike Gospe (15. kolovoza) (Sekulić 1986:371; Vojnić Hajduk et al. 2006). Ova javna manifestacija njihovoga tradicijskog naslijeđa jedan je od izraza ustrajnosti u iskazivanju etnokulturnog identiteta i integriteta na području Bačke unatoč različitim pritiscima kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti.

¹⁴ Slično mogu potvrditi na osnovi vlastitoga iskustva. Živeći u većinskome mađarskom mjestu, još sam kao dijete naučila govoriti mađarski. Svakom Mađaru obraćala sam se na mađarskom jeziku. Bilo mi je neprirodno s njima razgovarati na njima stranom jeziku. Nisam to shvaćala kao obvezu, već sam uvijek spontano tako postupila. Čini se da je taj osebujan odnos prema tuđoj narodnosti svojstven vojvođanskom mentalitetu.

3.9. Nastojanja da se bačkim Bunjevcima ospori pripadnost hrvatskome narodu

3.9.1. Uvod

Kao što je to u prethodnom poglavlju prikazano, etnički sastav Vojvodine mijenjao se tijekom 20. stoljeća, osobito tijekom Drugoga svjetskog rata, na kraju rata i u poratnim godinama do 1948. godine, kada su Nijemci gotovo istrijebljeni na ovim prostorima. Vojvodina je kolonizirana i nakon Prvoga svjetskog rata. Još masovnija kolonizacija izvršena je nakon Drugoga svjetskog rata. Po iseljavanju Nijemaca i doseljavanju stanovništva iz južnoslavenskog etničkog prostora, Srbi su od najbrojnijeg postali većinski narod (Žuljić 1989:119; Laušić 1991:190; ibid. 1993:94-96; Crkvenčić 1993:110-112; Černelić 1994 i dr).

Nakon osnivanja Kraljevine SHS manipuliranje nacionalnom pripadnošću hrvatskih skupina Bunjevaca i Šokaca u Bačkoj došlo je do punog izražaja. Vojvođanski Srbin Vasa Stajić, primjerice, razotkriva karakter nove države: *Neka se zapita naša omladina, što to znači: Srpska Vojvodina. Dali to znači Banat, Bačka i naša Baranja bez Nemaca, Mađara, bez Bunjevaca, Šokaca, Slovaka i banatskih Hrvata, bez Rumuna? (...) Nevaljalci su oni koji Vojvodinu krste srpskom. (...) Jer, jedno je tek jasno: nisu Mađari Vojvodinu izgubili zato što bi ona bila srpska, nego zato što su bili vitezi grube sile, te odriicali pravdu mnogim narodima Vojvodine. (...) Velika naša dužnost jeste da Vojvodina postane Neslovenima mnogo miliji i udobniji dom, nego što je, pre rata, bila Nemađarima. A taj veliki zadatak naš toliko otežavaju šovinisti koji viču, kako je priroda jača od ljudi, životinja u čoveku jača od humanističke mu misli, pa traže da Nesrbima bude u našoj kući gore no što je nama bilo u Mađara, traže građanski rat, traže i opet gadne borbe narodnosne, nekulturne, nemoralne, kojih bi nam već moglo biti dosta* (Lebl 1963:343).

Kako već i prethodni ulomak pokazuje, tome je razdoblju u povijesti ovoga kraja prethodila snažna mađarizacija, te je osnivanje Kraljevine SHS dobrim dijelom bilo uvjetovano otporom mađarskom teroru i hegemoniji. U istraživanju bunjevačke identifikacije u društveno-političkom kontekstu 20. stoljeća valja razmatrati dvije razine: onu "odozgo" i onu "odozdo". Kao etnolog i kao žitelj Bačke dobro sam upoznala ovu drugu, svakodnevnu, životnu razinu te specifično svojstvo međuetničke tolerancije ove višenacionalne zajednice. U svojim etnološkim istraživanjima bačkih Bunjevaca nisam se posebno bavila nacionalnim osjećajima svojih ispitanika jer se oni na toj razini "odozdo", u svakodnevnom životu ljudi, i nisu posebno iskazivali. Samo po sebi se podrazumijevalo da su Bunjevci Hrvati. Nisam naišla niti na jednog kazivača koji bi odricao hrvatsku nacionalnu pripadnost Bunjevaca, snažno obojenu katolicizmom,

a u isto vrijeme s ponosom su naglašavali i svoju posebnost iskazanu kroz tradicijsko ime Bunjevci. Ljudi su se, doduše, žalili kako nije poželjno isticati i izražavati hrvatsku pripadnost, a još manje katoličku vjeru, što i nije bilo neobično s obzirom na tadašnji komunistički režim. Za sam narod naziv Bunjevac nikako nije isključivao njihovu hrvatsku nacionalnu pripadnost, premda su pojedinci spominjali da ima i takvih Bunjevaca koji sebe ne smatraju Hrvatima. Ta podvojenost u bačkih Bunjevaca rezultat je utjecaja koji dolazi “odozgo”.¹

U ovome prikazu upravo ću se baviti razinom kategorije “odozgo”: pokušajima manipuliranja činjenicom da su Hrvati u Bačkoj s poštovanjem i ponosom isticali svoje etničko ime Bunjevac. Manipulacije etničkim imenom zahvatile su i drugu hrvatsku skupinu u Bačkoj, Šokce, ali u znatno manjoj mjeri, više usputno, što je i razumljivo jer su Bunjevci u Bačkoj bili brojniji, a u nekim dijelovima Bačke činili su apsolutnu većinu stanovništva. Osim toga, Šokci su u Bačkoj pretežno bili seosko stanovništvo, dok su Bunjevci imali i snažnu građansku klasu sa značajnom ulogom u društvenom, kulturnom i političkom životu u njihovim središtima Subotici i Somboru. Pored toga, Bunjevci su i gospodarski bili jači od Šokaca: jezgru bunjevačkog seoskog stanovništva činili su sitni ili krupni zemljoposjednici, za razliku od Šokaca.

Neutralizacija i minorizacija Hrvata uopće na ovim prostorima u novoj državi započela je vrlo brzo, a provodila se kroz tzv. nacionalizaciju Vojvodine; premda je nacionalizacija zapravo bila pretežno srpska, u toj prvoj fazi prevladavali su izrazi *južnoslavenski*, *jugoslavenski*, *naš narod*. Trebalo je postići da ti etnički elementi imaju apsolutnu većinu na tri četvrtine prostora, što se trebalo učiniti *pojužnoslovenjivanjem* Bačke i Banata (Jojkić 1931:80, 89). Indikativan je s time u vezi i termin *Jugoslaveni*

¹ Ovim činjenicama valja dodati i neka zapažanja koja bi tek valjalo detaljnije istražiti i argumentirano potkrijepiti, no smatram da se zasad na njih treba i može samo ukazati. U bunjevačkim građanskim krugovima očitovale se dosta izražena svijest o manipulacijama odozgo i njihovome mogućem opasnom i negativnom utjecaju, kojemu se valja suprotstaviti. Primjeri koje ću navoditi u tekstu pokazuju da su u to vrijeme i pojedini intelektualci Bunjevci “nasjedali” i upadali u velikosrpske zamke te kroz novinske napise unosili pomutnju među narod.

U krugovima bunjevačke inteligencije bila je izražena naročita osjetljivost prema velikosrpskim nastojanjima (osobito u razdobljima njihovih pojačanih pritisaka, pa i danas), što je možda bio uzrok da nisu nalazili pravi način da im se suprotstave, premda osuda takvih pokušaja i obrana bunjevačkog hrvatstva nije izostajala. To će potkrijepiti i primjeri koje ću navoditi u tekstu. Razlozi za tu osjetljivost i nesigurnost mogu biti različiti. Primjerice, rubni položaj Bunjevaca u odnosu na ostale Hrvate; činjenica da se u prošlosti isticalo bunjevačko etničko ime (ali i neka druga), a ne nacionalno (no to i nije neki bunjevački specifikum, mnoge druge hrvatske skupine na teritoriju Hrvatske i izvan nje u prošlosti su se označavale regionalnim, lokalnim ili etničkim imenima, a ne nacionalnim); različiti nazivi za njihov jezik (npr. racki, dalmatinski, ilirski) i dr. Sve su to vrlo složena pitanja i svako od njih valjalo bi posebno istražiti u okviru više specifičnih znanstvenih disciplina koje se, svaka iz svojega kuta, takvim pojavama bave.

Pored primjera suprotstavljanja srpskim domišljanjima i manipuliranjima u lokalnim novinama i znanstvenim člancima iz vremena u kojemu su se ona provodila, a čijom se analizom ovdje bavim, valja spomenuti da su i pojedini autori novijeg doba ukazivali i upozoravali na te pojave, osuđivali ih, te branili i isticali bunjevačko i šokačko hrvatstvo (primjerice Sekulić 1970:130, dijelom i u drugim radovima; Rem 1993:42, 45-47, i u drugim ranijim radovima).

rimokatolici za ostale južne Slavene koji nisu pravoslavne vjere, odnosno za Hrvate, kojim se Dušan Popović služi u prikazu povijesti Srba u Vojvodini (Popović 1925). Na drugom mjestu isti autor, kada govori o etničkim odnosima u Vojvodini, spominje pritom sve važnije narode koji tu žive, ali ne i Hrvate (Popović 1959:43-47; *ibid.* 196-3:172-194). Slično i u Stanojevićevoj enciklopediji iz toga vremena Popović u prikazu Bačke, Banata, pa i Srijema koji je tada u sastavu Hrvatske, uopće ne spominje Hrvate kao etnički element zastupljen na ovim područjima. Tako on ističe srpski karakter Srijema, koristi neodređeni termin *naš narod* da bi ga postupno sveo na srpski narod (Popović 1929, knj. 1:111, 127, 128; *ibid.*, knj. 4:349-350).

Glavno sredstvo kojim se nastojalo neutralizirati ili posrbljivati hrvatsku skupinu koja sebe zove Bunjevcima upravo je njihovo etničko ime. Između dvaju ratova, pod plaštem jugoslavenstva, bila su tri osnovna oblika manipuliranja, u kojima se iskazuju različita mišljenja o nacionalnosti Bunjevaca:

1. Neutraliziranje ove skupine isticanjem njihove posebnosti; Bunjevci nisu niti Hrvati niti Srbi, već su oni četvrto i najmanje pleme istog naroda ili četvrti i najmanji narod Kraljevine SHS.

2. Isticanje njihove srodnosti i sa Srbima i s Hrvatima; Bunjevci mogu biti i Srbi i Hrvati, stvar je individualnog odabira kojem će se od dvaju naroda (ili dvaju plemena istoga naroda) prikloniti; to zapravo i nije važno budući da su i Bunjevci i Srbi i Hrvati dio jedinstvenoga jugoslavenskog naroda.

3. Odricanje Bunjevcima njihove hrvatske nacionalne pripadnosti tvrdnjom da su Bunjevci zapravo Srbi katoličke vjere.

Prva dva oblika manipuliranja posebno ističu bunjevačko etničko ime. Svi spomenuti oblici manipuliranja vidljivi su u različitim pisanim izvorima, od novinarskih članaka do “znanstvenih” rasprava. Prikaz ovih nastojanja potkrijepit ću primjerima iz svih tih izvora.²

Ovim promišljanjima valja, dakako, dodati i četvrto mišljenje o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca. Riječ je o zagovornicima hrvatske nacionalne pripadnosti Bunjevaca, koji se nerijetko oštro suprotstavljaju nastojanjima da se ospori bunjevačko hrvatstvo i brane svoje stavove u pojedinim lokalnim novinama hrvatske orijentacije. Prvo ću prikazati spomenuta tri oblika manipuliranja etničkim imenom Bunjevac, a zatim slijedi pregled nastojanja hrvatski orijentiranih Bunjevaca da se suprotstave velikosrpskim težnjama osporavanja hrvatske nacionalne pripadnosti.

² U popisu korištenih izvora navodim ona godišta odgovarajućih novina koja su mi bila dostupna u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a da istovremeno u njima ima podataka koji su relevantni za temu ovoga rada. Većina tih novina bila je stranački obojena, te su vrlo česti istupi hrvatski orijentiranih novina protiv Pašičevih radikala ili pak antihrvatski, odnosno “bunjevački” orijentiranih protiv radićevaca, odnosno mačekovaca i slično. Na ovome mjestu neću posebno ulaziti u razmatranje međustranačkih suprotstavljanja i političkih istupa jer to nije predmet ovoga priloga, no valja imati u vidu i političko ozračje u kojemu je promišljanje o etnicitetu Bunjevaca nalazilo plodno tlo. Nešto više o tome vidi u: Sekulić 1994.

3.9.2. Oblici manipuliranja etničkim nazivom Bunjevci

Većina listova iz toga razdoblja zastupala je opći stav: Bunjevci su Jugoslaveni, no različito su se određivali spram njihove uže nacionalne pripadnosti. Ima nešto listova koji su isticali samo važnost jedinstva Srba i Hrvata bez posebnih rasprava o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca i Šokaca (npr. *Glas naroda, Istina, Danica*). Neki od njih istupaju protiv srpskih težnji, ali i protiv Bunjevaca koji sebe smatraju Hrvatima, jer *među nami sa mlogo narodnosti pomišanim, zlo sime siju* (*Vojvodina* 1/1927, br. 3 od 14. augusta, u članku *Radić kao Ministar Prosvite i Vojvođanska kultura*). *Narodna reč* tako, primjerice, optužuje sve one koji traže da se Bunjevci izjasne jesu li Srbi ili su Hrvati, jer to samo unosi pomutnju među šire slojeve Bunjevaca, a to pitanje pokreću osobito Bunjevci koji se izjašnjavaju kao Hrvati. Nadalje ističu da za to sada nema potrebe *kada se Jugoslovenstvo danas može slobodno širiti. Svakako su Bunjevci i Šokci ogranak jednog od dva naša plemena kao što su Srbi, Hrvati i Slovenci ogranak jednog velikog Slavenskog stabla* (5/1936, br. 140 od 14. januara, Ivan Bunjevac u članku *O stavu Bunjevaca u plemenskom pogledu*).

Većina tih listova načelne jugoslavenske orijentiranosti ipak je antihrvatski nastrojena, ističući bliskost Bunjevaca sa Srbima (*Narodna rič, Narodna reč, Subotički glasnik, Bunjevačke novine, Smotra te Neven* u jednom kraćem razdoblju).³

Tako, primjerice, *Subotički glasnik* uz isticanje parole po kojoj bi Bunjevci i Srbi bili isti narod, vrlo često Hrvatima spočitava da žele nasilno pohrvatiti Bunjevce. *Bunjevačke novine* se od optužbi bunjevačkih listova hrvatske orijentiranosti da nastoje pretvoriti Bunjevce u Srbe brane čestim isticanjem da *Bunjevci imaju ostati Bunjevci* (npr. 3/1926, br. 14 od 2. aprila). Te novine se gotovo u svakom broju kritički osvrću na hrvatstvo *Nevena* i nerijetko ističu bunjevačku bliskost sa Srbima; primjerice, od konstatacije da su *Bunjevci i Šokci svagda u prošlosti dokazali da spadaju u neodvojivu moralnu i kulturnu sferu Srba* (3/1926, br. 37 od 10 septembra, u osvrtu na knjigu *Vojvodina i Srbija*), do tvrdnje da su oni svoj bunjevački i šokački rod *smatrali onim što je od pamtiveka uistinu i bio, to jest: srpskim plemenom* (4/1927, br. 5 od 28. januara, u članku S. T. *Što si dočekala Subotice bela, da za Tebe prose zagorski Tatari!?!*). Niječu bilo kakvu mogućnost da su Bunjevci Hrvati, pa vrlo često navode tvrdnje da u Subotici nema Hrvata. *Bunjevačke novine* ponovno izlaze 1940. i 1941. godine i nastavljaju u duhu iste parole: *Hoćemo da ostanemo Bunjevci*, i već u uvodnom članku srčano ističu: *Mi volimo braću Hrvate, ali nećemo da budemo Hrvati! Hoćemo da budemo što smo uvijek bili i ostali: Bunjevci, ponosni sinci Bunjevačke nane. Mi smo svi jedan narod, sinci Majke Jugovića, jer smo mi Bunjevci i Srbi jedno* (3/1940, br. 1 od 23. februara). Na ovaj ili onaj način nastoje osporiti da su Bunjevci Hrvati i suprotstavljaju se onima koji hoće da "pohrvate" Bunjevce. Tako, primjerice, svoju tezu potkrepljuju "analizom" jezičnih osobina bunjevačkog govora u članku *Srpska ijekavština i Bunjevački Hrvati*. Sam naslov članka govori za sebe, njegov sadržaj još i više: *Kad naši Bunjevci hoće da*

³ Uredništvo *Nevena* je od 1936. do 1939. godine bilo izrazito "bunjevačke" orijentacije, odnosno jugoslavenske. Prije i poslije toga razdoblja *Neven* je bio hrvatski orijentiran list.

postanu Hrvati, oni prestanu da divane svojom milozvučnom ikavštinom i počnu divaniti - srpskom ijekavštinom! (...) I misle, neznalice, da su se time pohrvatili. (...) Jer, t. zv. štokavsko-ijekavski dijalekt nije hrvatski, kako naše neznalice i prkos-Hrvati misle, nego čist srpski dijalekt. I nastavljaju prikaz štokavskoga dijalekta na tragu Vuka Stefanovića Karadžića koji je sve Hrvate štokavce proglašavao Srbima (Karadžić 1849:1-27). Na kraju članka zaključuju: Ako u Srbiji nisu poslušali velikoga Srbina V. Karadžića da ijekavštinu prime za svoj književni jezik, poslušali su ga Hrvati, tako da je četrdesetih godina prošloga vika primljena srpska ijekavština za hrvatski književni govor (3/1940, br. 3 od 8. marta).

Pozivanje na V. S. Karadžića u ovome napisu samo pokazuje da su se Srbi bavili manipulacijama nazivima Bunjevac i Šokac i njihovom nacionalnom pripadnošću još sredinom 19. stoljeća. Ono što je Karadžić nastojao postići na kulturnom planu, na političkom je činio M. Garašanin (primjerice Stančić 1968-1969; Šidak 1973; Valentić 1993). Svi kasniji pokušaji te vrste nakon osnivanja Kraljevine SHS samo su odraz i nastavak takvih težnji.

List *Smotra* također se trsi da dokaže da Bunjevci ne mogu biti Hrvati, te u nekoliko nastavaka iznosi izvratke iz knjige Albe M. Kuntića iz 1930. godine. Autor se poziva na pisanje *Bunjevačkih novina* od 17. aprila 1925. godine pod naslovom *Mi nismo Hrvati*. Kao potvrdu svojih razmišljanja i tvrdnje iz naslova članka ističe kako su Bunjevci u ove krajeve došli iz okoline reke Bune a pod vodstvom Franjevac. Dakle, Bunjevci su došli iz onih krajeva, gdje Hrvatima ni traga nije bilo. (...) Mi ćemo i u buduću samo Bunjevci biti, jer smo Bunjevci bili, jesmo i ostaćemo. Ovi takozvani Bunjevački-Hrvati, koji silom hoće da nas "hrvatiziraju", svoje tvrdnje osnivaju na veri i jednakosti između nas i Hrvata. Naime, da smo i mi i Hrvati rimokatoličke vere. To je istina! Ali mi nismo uvek bili rimokatoličke vere, i mi smo mnogo kasnije postali rimokatolici no Hrvati ("Najverovatnije da smo mi bili Srbi"). Franjevci koji su ih vodili, nagovarali su ih da se pokrste u rimokatolike, pošto su oni bili pravoslavni (1/1936, br. 33 od 21. augusta; Kuntić 1930:15-16). U drugom nastavku iznosi se nastavak priče iz spomenute knjige: Posle toga naši dedovi, takozvani "praznoverci" kako su ih Franjevci nazivali, sigurno su pod pritiskom bede morali da se pokoravaju zahtevima Franjevac a pokrstili su se u rimokatolike. Dakle, to je drugi dokaz da mi nikad nismo bili Hrvati, nego Srbi (1/1936, br. 34 od 28. augusta; Kuntić 1930:17). Autor završava svoju poruku Bunjevcima u duhu ushićenog jugoslavenstva: Dobrobit i veličina ove zemlje, u budućnosti, nalažu nam da se ujedini svi mi Bunjevci, koji mislimo i osećamo jugoslovenski! Da se udruženi sa svojom pravoslavnom braćom latimo posla na konsolidovanju prilika u ovoj našoj, opštoj, jugoslovenskoj zajednici, na stvaranju jedinstva duha jugoslovenske nacije (1/1936, br. 35 od 4. septembra; Kuntić 1930:45).

I časopis *Neven* za politička, kulturna, socijalna i privredna pitanja Vojvodine, koji izlazi sredinom tridesetih godina, priklanja se sličnom jugoslovenskom duhu, izraženo kroz tvrdnje da su Bunjevci najmanje jugoslovensko pleme. Bunjevci su do 1919. godine živeli pod svojim sopstvenim plemenskim imenom. Od 1919. počeli su da se dele po drugim plemenskim obilježjima. Neki su postali Hrvati, neki Srbi, većina je ostala pri svom starom nazivu bunjevačkom (1935, sv. 5, u članku Što nam nedostaje?, str. 3).

Uredništvo lista *Naše slovo* ima nešto drugačije stavove o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca. Oni se protive stajalištu da Bunjevci nisu ni Srbi ni Hrvati, nego da su četvrti dio jugoslavenskog naroda. Nadalje, ističu: *Što se tiče pitanja, da li su Bunjevci i Šokci za Beograd ili za Zagreb, do takvog podvajanja ne sme a i neće doći, jer narod to ne želi. Bunjevci i Šokci su se 1918. godine svojom slobodnom voljom izjasnili za ovu državu kao jedinstvenu i nedeljivu i neće više da prave pitanje od toga, ko je Srbin ili Hrvat. Oni se smatraju Jugoslovenima, a da bi se jedan osećati Hrvatom, a drugi Srbinom, to je stvar pojedinca. Važno je da srpstvo ili hrvatstvo nije upereno jedno protiv drugog, nego da sačinjava jednu celinu u nacionalnom pogledu. Ne greše ni oni koji Bunjevce i Šokce ubrajaju u Hrvate isto kao što ne greše ni oni, koji ih ubrajaju u Srbe (3/1936, br. 103 od 8. marta, u članku *Bunjevci i plemenski stav*). Zalažu se za narodno jedinstvo te ističu da Bunjevci nisu ni protiv Srba ni protiv Hrvata, jer su oni najčistiji i najizrazitiji Srbohrvati i niko nema pravo zabraniti da se jedan Bunjevac nazove Srbinom, a drugi Hrvatom, jer je to jedno te isto, ali Bunjevci odbijaju da im se nameće hrvatsko ime jer neće da budu predmet trgovanja. Zbog toga oni ne priznaju da postoje bunjevački Hrvati. Bunjevci postoje kao sastavni deo naroda Srba, Hrvata i Slovenaca dakle jugoslovenskog naroda (5/1938, br. 211 od 3. aprila, u članku *Jedan smo narod*). No, s druge strane, ne odriču pravo onim Bunjercima koji ističu svoje hrvatstvo ako ono nije protujugoslavensko te priznaju da kao *pleme jugoslovenskog naroda stojimo najbliže hrvatskom narodu po veri, azbuci i t.d.* (3/1936, br. 141 od 29. novembra, u članku *Hrvatsko pitanje kod Bunjevaca*). Lazar Stipić se u članku *Istina o Bunjercima* opširnije osvrće na pitanje koje se *pretresa otkako je počelo buđenje nacionalne svesti kod Južnih Slovena (...)* šta su Bunjevci sa etničkog i sa nacionalnog stajališta. Kritički se osvrće na istupe i srpskih i hrvatskih znanstvenika koji se nisu složili u tome da li pripadaju srpskom ili hrvatskom delu Srbohrvata, pa konstatira da je onda najmanje čudo što se ne mogu složiti Bunjevci po pitanju šta su. Među njima je veoma mali broj akademski obrazovanih ljudi, a jedva ima nekoliko takvih koji znaju šta je etnografija, šta znači narečje i slovo u označenju nacionalne pripadnosti i šta kaže dokumentarna historija o Bunjercima. Zbog toga se *diskusija o Bunjercima vodila do danas bez ozbiljnijih argumenata. Gotovo ni jedan od učesnika u ovoj diskusiji ne zna definisati pojavu Hrvata i Srbina, dakle ne zna izneti ono, što znači jedan, a što drugi izraz u etničkom i nacionalnom pogledu.* Nadalje, ponajviše kritizira one koji Bunjevce ne smatraju ni Hrvatima ni Srbima, već četvrtim dijelom Južnih Slavena. Osvrće se i na prevrtljivost u stajalištima pojedinih Bunjevaca: *Neki su nedavno još tvrdili da u Vojvodini nema Hrvata, da im ovde nema mesta, a danas su veći Hrvati nego oni koje su pre napadali. Neki su danas sedeći u masnoj poziciji "teško" zabrinuti za hrvatizaciju Bunjevaca, a nekada su bili među onima koji su udarali temelj hrvatskom pokretu među Bunjercima. Od ovog pitanja ne treba praviti trgovinu, nego treba prepustiti da svatko sam kaže šta je. Ako se oseća Hrvatom, neka je Hrvat, a ako se oseća Bunjercem neka je Bunjevac. Važno je to da je svestan toga da pripada srpsko-hrvatskom narodu.* Nadalje, osvrće se na buđenje nacionalne svijesti u znamenitih Bunjevaca te zaključuje: *Oni su se većinom izjasnili za Hrvate ali i oni su radili na terenu zajedno sa Srbima. To dokazuje da su oni samo zato prihvatili hrvatstvo da bi dokazali da se smatraju Južnim Slovenima. Bilo je i takvih strujanja koje su dokazivale da Bunjevci instiktivno**

naginju Srbima. Pošto su rimokatolici, ikavci i služe se latinicom, ipak su bili upućeni na Hrvate u kulturnom i verskom pogledu (6/1939, br. 258 od 19. novembra).

Svi spomenuti i slični napisi i rasprave u novinama tek su odraz nastojanja koja su potaknuta u stanovitim srpskim znanstvenim krugovima, koji su očito imali zadaću da dokažu da su Bunjevci i Šokci pokatoličeni Srbi ili barem da same Bunjevce uvjere da zanemare svoju hrvatsku nacionalnu pripadnost. Časopis *Književni sever* iz 1927. godine posvećen je pretežno Bunjevcima. Ivo Milić se poziva na napis u *Nevenu* iz 1920. godine u kojemu se navodi da su i sami Bunjevci bili u dvojbi: *Mi ni sami ne znamo - pisali su - jesmo li Srbi ili Hrvati; po jeziku smo bliži Srbima, a po veri Hrvatima; zajedničko južnoslovensko ime došlo nam je kao poručeno* (Milić 1927:101). U članku *Iz prošlosti Bunjevaca* Aleksa Ivić Bunjevce naziva katoličkim Srbima te tvrdi sljedeće: *U prvo vreme Bunjevci su sebe nazivali katoličkim Srbima, a tako su ih i drugi zvali. Najstariji izvori koji govore o njima, zovu ih bez izuzetka Srbima katolicima. Početkom 18. veka nazivaju se Dalmatincima, uporedo pokraj naziva Srbi katolici* (Ivić 1927:103). Još je u svom članku u istom časopisu iz 1925. godine nastojao dokazati tu tvrdnju, ali ju je neutralizirao jednom od čestih fraza iz toga vremena: *Sa državnog stanovišta potpuno je svejedno hoće li Bunjevci prihvatiti srpsko ili hrvatsko ime, jer su to identična imena jednog istoga naroda* (ibid. 1925:264-265). U etnografskom pregledu Vojvodine iz tog razdoblja Radivoj Simonović tvrdi da su Bunjevci i Šokci silom pokatoličeni Srbi: *Da su pravi posrbljeni Vlasi svedoči i njihov jezik. Doneli su iz Dalmacije četiri reči koje Srbi i Šokci nemaju. (...) Ikavci su postali kad su se pokatoličili pa im franjevci ikavci dalmatini bili sveštenici* (Simonović 1924:13-16).

Na tragu tih nastojanja je i knjiga srpskog etnologa Jovana Erdeljanovića *O poreklu Bunjevaca* iz 1930. godine, koja u završnom dijelu kao jedan od zaključaka sadrži saznanje da su Bunjevci Srbi katoličke vjere. Ova knjiga je uza sve nedostatke, to valja reći, s primijenjenim znanstvenim analitičkim i komparativnim postupkom u mnogim dijelovima značajan etnološki doprinos poznavanju ove hrvatske skupine. Krajnja, međutim, Erdeljanovićeva tvrdnja niti je potkrijepljena niti argumentirana, a etnološka studija koja tom zaključku prethodi ne daje joj nikakvu osnovu (Erdeljanović 1930:394). Sam Erdeljanović uvjerava nas u suprotno, odgovarajući na prigovore koje su mu uputili Lazar Stipić u časopisu *Književni sever* (Stipić 1930:345-348) i jedan anonimni autor u novinama *Riječ* od 15. novembra 1930.: *Ja sam u ovoj prilici bio sasvim daleko od pomisli da se naročito bavim takvim dokazivanjem. Ono što sam učinio imalo je sasvim drukčiji karakter, naime: istražujući poreklo Bunjevaca ja sam nailazio i na mnogobrojne podatke koji ukazuju na to, kako se u ranijim vekovima gledalo na Bunjevce u pogledu njihove narodnosti, odnosno u koju grupu južnoslovenskih plemena su ih u tim ranijim vremenima stavljali. I kad sam naišao na vrlo veliki broj sasvim pouzdanih podataka, koji svi - bez i jednog izuzetka - govore u jednom pravcu, valjda sam imao pravo, da to u svojoj knjizi i otvoreno kažem* (Erdeljanović 1931:34).

Svi spomenuti autori svoje su "dokaze" temeljili na podacima iz povijesnih arhivskih izvora prema kojima su Bunjevce i Šokce austrijske i mađarske vlasti nazivale katoličkim Racima (Rascijanima), a Rac je mađarska oznaka za Srbina. Od mnogih primjera takvih "dokaza" navodimo za ilustraciju Erdeljanovićevu tvrdnju potkrije-

pljenu konstatacijom: *Bunjevci su dakle u svakom pogledu činili na Mađare i na Nemce isti utisak kao i pravoslavni Srbi* (Erdeljanović, *Književni sever* 1930:202.) U već spomenutom odgovoru na prikaz svoje knjige Erdeljanović u prilog svoje tvrdnje također navodi niz neutemeljenih i besmislenih iskaza o jeziku, o vjerskoj pripadnosti i etničkom sastavu krajeva iz kojih su se Bunjevci doselili. Primjerice: *Pošto je dakle u vekovima pre turske najezde i u prvim vekovima posle te najezde broj katolika u Bosni i Hercegovini bio uopšte mali i sasvim neznatan, glavna masa tamošnjih ikavaca nije bila katoličke vere. Ona je, dakle, mogla biti samo pravoslavne vere, a mnogi će na ovo dodati: i bogomilske vere. Možda! Ali je pitanje, da li su zaista bogomili u Bosni i Hercegovini bili neka zasebna vera ili je tamo bogomilstvo bilo u stvari isto što i pravoslavlje, samo u neku ruku ponarodeno. Ipak je u svakom slučaju - ako se baš i uzme, da je bogomilska vera bila drukčija i odvojena od pravoslavne - prema svemu rečenome i prema svemu što dosad znamo (o pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini u 13. 14. i 15. veku i osobito po padu tih zemalja pod Turke i zatim o bosansko-hercegovačkim iseljenicima pravoslavne vere iz toga vremena i daljih vekova) nesumnjivo, da je u Bosni i Hercegovini do turske najezde znatan deo našeg naroda ikavskog govora bio pravoslavne vere* (Erdeljanović 1931:31).

U prikazu knjige Petra Pekića *Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. godine* D. Popović raspravlja o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca na sljedeći način: *Nama, mislimo, bilo bi nemoguće odrediti, šta je specifično srpsko a šta je specifično hrvatsko; kod Bunjevaca trebalo bi ispitivati u kojoj su meri zastupljena oba ova elementa. G. Pekić misli, da su Bunjevci došli iz kolevke hrvatske države. Bunjevci su u stvari došli sa jednog područja, koje nije politički pripadalo ni srpskoj ni hrvatskoj državi. Oni su deo populacije sa ranije političke bosanske teritorije, dakle deo populacije, koja čini prelaz od Srba Hrvatima, ovoj masi pripadaju pored Bunjevaca, muslimani i Šokci* (Popović 1930:325-326).

Pri kraju postojanja Kraljevine SHS, kada je već među većinom Bunjevaca prevladala svijest o njihovom hrvatskom podrijetlu i kada su i sami Bunjevci više-manje postali jedinstveni oko pitanja kojem narodu pripadaju, neke su novine ponovno pokrenule stara pitanja o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca. Riječ je o članku stanovitog Vel. Vujovića, u kojemu se navodi sljedeće: *Naučnim etnografskim ispitivanjem dokazano je da Bunjevci u Dalmaciji nisu starosedeoci, nego su doseljeni iz zapadne i srednje Bosne i zapadne Hercegovine. Prema ovim istim ispitivanjima pouzdano se dokazalo da je srednja i severna Dalmacija bila naseljena Hrvatima u 15 i 16 veku. Kada su Turci počeli zauzimati ove krajeve, mnogo Hrvata je iseljeno, a Turci su na njihova mesta dovodili pravoslavni živalj iz Bosne i Hercegovine. Ovih pravih Srba je u srednjoj i severnoj Dalmaciji bilo mnogo. Pod uticajem Rima ovi Srbi su još tu primili katoličku veru. Što se tiče, pak, opštih osobina Bunjevaca, na osnovu istih ispitivanja, dolazi se do zaključka, da Bunjevci u svom jeziku, životu, običajima i svome karakteru imaju osobine čisto srpskog porekla, a u nekim oblastima pomešane sa hrvatskim. - Prema izvorima i istorijskim podacima, Bunjevci su od uvek sebe smatrali Srbima i kao takvi se uvek predstavljali pred stranim svetom* (*Pančevačka nedelja*, 7/1939, br. 332 od 31. decembra, u članku *Ko su Bunjevci*). Autor ovoga napisu nadmašio je u svojim zaključivanjima i samoga Erdeljanovića, na čija se *naučna etnografska ispitivanja* očito poziva.

Po objavljivanju ovoga napisa uskoro se pojavljuje brošura Aleksandra Martinovića *Istina o Bunjevcima i Šokcima* u kojoj autor na tragu V. S. Karadžića u prepoznatljivoj maniri niže velikosrpske "bisere". Spomenimo radi ilustracije neke od tih misli: *Poznato je da je u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini uvek bila jaka propaganda katoličke crkve, te stoga su skoro svi ikavci prešli u katoličku veru. (...) Gaj i njegovi drugovi Iliri, smatrajući i Srbe za Ilire i osećajući, da čakavski dijalekt nije ni približno lep kao štokavski i da je ograničen samo na Hrvate, kojih je u to doba bio malen broj, uzeli su srpsko štokavsko narečje za hrvatski književni jezik. Ova okolnost donela je Hrvatima neopisane koristi, jer su oni pomoću srpskog štokavskog jezika i potpomognuti katoličkom verom, proširili ime hrvatsko na mnoge Srbe katolike u Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini (...) njihova azbuka, iako latinica, razlikovala se od hrvatske. To je bila azbuka bunjevačko-šokačka. Njihov naziv Bunjevci i Šokci smatran je kao uža oznaka srpskog nacionalnog imena. Mađari, pod čijom vlašću su oni bili, smatrali su ih sastavnim delom srpskog naroda. Tako su se i oni sami smatrali. (...) Kao katolici oni su prišli Hrvatima. Vera je stvorila hrvatsku orijentaciju i hrvatstvo među Bunjevcima, mada sve do Oslobođenja i Ujedinjenja, dok u Suboticu nisu došli hrvatski emisari, Bunjevci i Šokci nisu znali za Hrvate. To sami Bunjevci i Šokci otvoreno priznaju. Iz ovoga se vidi, da je hrvatstvo Bunjevaca i Šokaca vrlo svežeg datuma i da se je javilo kao plod hrvatske antisrpske propagande. (...) Kad je stvorena 1848 godine Srpska Vojvodina kao autonomna jedinica, Bunjevci i Šokci živeli su na njenoj teritoriji, pa ipak, i pored toga što su se oni tu nalazili Vojvodina nije sa zvanične strane dobila hrvatsko već srpsko ime, što svedoči, da Austrija nije smatrala Bunjevce i Šokce Hrvatima nego Srbima, kao što ni samim Bunjevcima i Šokcima ni na kraj pameti nije padalo da sebe smatraju Hrvatima. Dakle, pod uticajem sveštenstva iz verskih motiva, danas neki Bunjevci i Šokci kažu da nisu poreklom Srbi, već da pripadaju Hrvatima. I na osnovi toga tobožnjeg pripadništva, stvorenog iz verske mržnje protivu srpskog naroda, oni traže pripojenje Bačke i Baranja banovini Hrvatskoj (Martinović 1940:4, 7, 14, 15, 17).*

U istoj godini pojavljuje se još jedan članak slična sadržaja. Vlastoje D. Aleksijević iznosi već dobro poznate "teze" o srpskom etničkom karakteru krajeva iz kojih su se Bunjevci doselili, o jeziku i srpskim osobinama ikavskoga narječja, o njihovim čisto srpskim običajima i sl. Aleksijević k tome dodaje jedan novi "dokaz", a to su antropološke osobine Bunjevaca: *Što se tiče telesnog sastava, Arm. Velker povlači razliku između Srba i Hrvata, i to Srbe ubraja u subrahikefale (sa indeksom glave 79), a Hrvate u čiste brahikefale (indeks 82). Ivanić ovome dodaje, da su Bunjevci pravi tip Srba kako ih opisuju po doseljenju i da i oni spadaju u subrahikefale kao i ostali Srbi (15/1940, br. 45 od 10. XI).*

3.9.3. Primjeri isticanja hrvatske nacionalne pripadnosti Bunjevaca

Posebnu skupinu novina u razdoblju trajanja Kraljevine SHS čine oni listovi koji su isticali da su Bunjevci Hrvati, i kao takvi često su ukazivali na spomenute i slične antihrvatske napise o Bunjevcima u drugim novinama; isticali su i branili bunjevačko hrvatstvo. To su u prvom redu *Hrvatske novine*, kasnije *Subotičke novine* i *Neven*. U

napisu *Odgovor g. ministru Vesniću* (koji je na pritužbe delegacije bunjevačkih poslanika zbog raznih nepravdi odgovorio *da on neće dozvoliti nikakve posebne bunjevačke nacije*) odgovaraju: *Posebna bunjevačka nacija? Pa tko to stvara g. ministre? Zar nisu Bunjevci 1918. godine učinili u Subotici prevrat pod hrvatskim barjakom, kao simbolom svoje nacije? Zar nisu Bunjevci dosta jasno manifestovali svakom prigodom, da se smatraju onim što jesu, tojest Hrvatima? (...) Ako bi se mislilo da je to rad inteligencije ili kakova propaganda treba se popisati kod bunjevačke paorije, dali se smatra posebnom nacijom ili Hrvatima?* (33/1920, br. 280 od 21. prosinca). U *Nevenu* su se prvi put pojavila zapažanja o velikosrpskim nastojanjima da se različitim sredstvima posrbe Bunjevci. Još krajem 1920. godine, primjerice, ističu da *nekoji vođe jednog dijela troimenog naroda nijesu voljni odreći se svojih hegemonističkih nastojanja* (npr. 33/1920, br. 281 od 22. prosinca, u članku *G. Ministar Vesnić i Bunjevci*). U više navrata pišu o velikosrpskim istupima pojedinih novina i ministara, o srbizaciji školstva, o nastojanjima da se Bunjevci posrbe: *Postalo je dosta jasnim, da smo mi Srbima na putu, da im smetamo u provođenju njihova cilja, a taj je: bezuvjetni utjecaj srpski na svakom polju javnog života. U "srpskoj" Vojvodini treba da Srbin gazduje, a svi drugi imaju slušati.* U isto vrijeme kritički se osvrću i na neke pojave u vlastitim redovima: *Jedan dio Bunjevaca, (...) kojima je glavno, da ih se pusti na miru, nije otporan, pak se neće opirati niti srpskim težnjama, kao što se nije opirao madžarskim. Mnogi će pače od njih sada biti uz Srbe jer je dobro biti uz jačega kao što je prije bio uz Madžara* (34/1921, br. 20 od 27. siječnja, u napisu *Da se razumijemo*). U više nastavaka iznose govor narodnog poslanika Janka Šimraka na sjednici Ustavnog odbora 9. veljače 1921. godine u kojemu on istupa protiv srpskog imperijalizma i hegemonije te se, primjerice, ističe: *Nijesmo očekivali da se s nama postupa kao sa osvojenom provincijom propale monarhije, i da se od nas prosto misli učiniti podanike države, a hrvatsku prošlost i hrvatsko ime izbrisati sa lica zemlje. A što je još neugodnije, zavode nam lažnim informacijama široku masu, uče ju da Hrvati nijesu drugo do katolički Srbi, koje je tuđin zarobio i nazvao Hrvatima* (34/1921, br. 37 od 17. veljače). U razdoblju od 1920. do 1923. godine list je više puta bio cenzuriran.

U kasnijim godištim *Nevena* sve se jače javlja opiranje težnjama da se Bunjevcima ospori hrvatska nacionalna pripadnost i da ih se svrsta u kategoriju posebnog naroda: *Mi smo u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, a ne i Bunjevaca. Dakle tvorci našega ustava također su mišljenja, da Bunjevci nisu poseban narod, ni pleme već samo ogranak jednoga naroda ili plemena, što je i razumljivo. Zato nas čudi nastojanje nekih Velikosrba, da nas uvjere, kako mi nismo Hrvati ni Srbi, već samo Bunjevci. Zašto to rade oni? Zato što hoće, da mi koncem konca postanemo Srbi. (...) Mi smo Bunjevci Hrvati i katolici i to ćemo ostati dok je zraka na kugli zamaljskoj* (37/1925, br. 11 od 16. travnja, u članku *Hrvatstvo, Katolicizam i Bunjevci*). *Neven* se osobito osvrće na pisanje prosrpskih *Bunjevačkih novina* i *Subotičkog glasnika*, koji silom hoće da utuže Bunjevcima da oni ne mogu biti Hrvati, već samo Bunjevci. (...) *E pak, kad im nije uspjelo Bunjevce posrbiti, ajde da ih, bar otuđimo od Hrvata* (38/1926, br. 3 od 21. siječnja, u članku *Naši velikani o hrvatstvu Bunjevaca*). *E, ovakvo forsiranje bunjevačkog separatizma je zlonamjerno i iz prostog računa. Namjera im je Bunjevce najprije odvojiti od Hrvata, a onda prevesti u srpstvo i sveto pravoslavlje. Da su iskreni nacionaliste, morali bi i sami svim silama nasto-*

jati, da se Bunjevci opredijeljivaju u svakom pogledu ili za Hrvate ili za Srbe. Njima bi to trebalo biti svejedno, kad i tako tvrde, da su Srbi i Hrvati - jedan narod (38/1926, br. 11 od 8 ožujka, u članku *Bunjevački separatizam*). Na slične pokušaje da Šokci također proglase Srbima katoličke vjere odgovaraju da tu etnološku zablude, koja iz ordinarne plemenske megalomanije potiče, nije potrebno naročito pobijati, te se ne bi ni osvrnuli na nju, da nije sticajem političkih prilika ponovno postala aktualna. (...) Šokci su kao pripadnici rimokatoličke crkve došli iz Bosne, te uslijed toga gubi svaku ozbiljnost ona tvrdnja, da su Šokci pod nekakvom prisilom službenih mađarskih krugova napustili pravoslavlje (39/1927, br. 12 od 24. ožujka, u članku *I Šokci su Hrvati*).

U razdoblju od 1933. do 1936. godine *Neven* ne izlazi. Ponovno se oglašava na Božić 1936. godine i u uvodnom broju iznosi svoju novu orijentaciju, koja se bitno razlikuje od one iz prethodnoga razdoblja i približava nekima od ranije spomenutih jugoslavenski orijentiranih novina: *Posle poduže stanke "Neven" ponovo izlazi, da služi svome rodu i domovini Jugoslaviji. (...) Neka Bunjevci ostanu i dalje samo Bunjevci, jer su kao takvi isto tako dobri Jugosloveni, kao što su Srbi, Hrvati i Slovenci* (Božić, 1936, u članku *Evo nas opet*). U novome *Nevenu* oglašava se i ugledni Bunjevac Mijo Mandić, osnivač i nekadašnji urednik, te iznosi svoj stav i pragmatični savjet svojim sunarodnjacima: *Držim da danas ne odgovara našim jugoslovenskim interesima zlonamerno i izazivno širiti i isticati hrvatstvo među Bunjevcima. (...) Jedan pripoznat i opće poštovan naučenjak i državnik, koji i danas na visokom položaju radi za jugoslovenstvo, rekao je jednom prigodom jednom bunjevačkom Hrvatima ovo: Braćo Bunjevci! nemojte se opredijeliti ni za Hrvate, ni za Srbe; jer ako se nazovete Hrvatima to neće biti pravo Srbima, a ako se nazovete Srbima, to ne bi bilo drago nama Hrvatima. Ostanite vi i nadalje kao Bunjevci. Mi ćemo vas držati za Hrvate, a Srbi će vas ubrajati među Srbe; a vi ćete biti mirni i blaženi kao Bunjevci - Jugosloveni* (1937, br. 4 od 5. februara, u članku *Ostanite vi i nadalje Bunjevci*).

U skladu sa svojom tadašnjom orijentacijom i *Neven* se upušta, poput drugih listova slične ili prosrpske orijentacije, u domišljanja *Ko su i šta su Bunjevci* u istoimenom članku Milivoja Matića: *Poznato je da nema nijednog Srbina ikavca niti je na onom području, koje je pradomovina ikavaca, bila ikada i pradomovina Srba. Originalniji starinski Hrvati su čakavci, ekavci, te su od svih štokavaca pa i Bunjevaca jednako udaljeni. Mi znamo da ima danas neobično mnogo Hrvata štokavaca, no ti su svi postali Hrvatima asimilacijom. Prema tome oni su samo Hrvatimani a nikako Hrvati. Neobično mnogo Bunjevaca je odasvuda uz političku pomoć Habzburgovaca asimilovano u Hrvate i ta asimilacija još danas neprestano teče na naše oči po zakonu inercije. Postoji i takva verzija, da Bunjevci nisu bili uvik rimokatolici već pravoslavni, da su se zbunili, napustili pravoslavlje i prišli u rimokatoličku viru. Ova se verzija ne može održati, jer je čudnovato, da nije nigde ostalo Srba pravoslavnih ikavaca. Znamo međutim, da su bosanski muslimani u najvećoj većini ikavci, dakle, braća rođena Bunjevcima. (...) Možemo ih dakle svi, koji smo štokavci svojatati, ali najlipše je smatrati ih samo pretečama jugoslovenskim i rođenom braćom svih nas, a nikako ni Srbima ni Bunjevcima a najmanje Hrvatima. U Bosni je, kao što je poznato, bilo glavno liglo naših bogumila. Ovi su bili kršćanska sekta, jeretici, Arijevci i većina su docnije prišli u muslimansku viru. Manjina se vratila rimo-*

katoličanstvu i to su naši današnji Bunjevci. Dakle puk u bosanskoj kraljevini pripadao je bunjevačkom narodu (1937, br. 35 od 3. oktobra). U br. 10 iz 1938. godine u članku Bunjevačko pitanje osvrću se na pisanje zagrebačkog Obzora, koji je upozorio da ovakva stajališta pogoduju stvaranju četvrte nacije u Jugoslaviji, te obrazlažu: Krivo je braći Hrvatima što Bunjevci hoće da sačuvaju svoje staro plemensko ime pod kojim su se održali na etnografskoj granici južnog slovenstva, kroz petstotina godina - bez ičije, a najmanje hrvatske pomoći. (...) Mi smo Bunjevci i pod našim starodrevnim poštenim plemenskim imenom ulazimo u jugoslovenstvo, a nikako kroz srpstvo ili hrvatstvo!

U drugoj polovici 1939. godine Neven se postupno vraća svojim ranijim stajalištima, na što ukazuje ublaženi i pomirljiviji odnos prema onim Bunjevcima koji se zalažu za to da im se prizna hrvatska nacionalnost. Tako krajem godine urednik Nevena Joso Šokčić pokajnički priznaje da je nastupio *Kraj jedne zablude* u istoimenom uvodnom članku: *10 studenog je vrlo značajan dan i u mom životu. Prije 21 godinu toga dana je bunjevačko-hrvatski rod dao na znanje cilom svitu da se otcipljučuje od Mađarske, kida robovske lance, oslobađa se sužanjstva. A posli 21 godine ja sam priznao jednu tešku zabludu. Zabludu - da smo mi Bunjevci nika četvrta nacija! (...) Nedostajala je - kako to već sada vidim - i ona čvrsta podloga bez koje nema trajnoga stvaranja: nacionalnost. Pripadnost jednoj naciji. Mi smo se zavaravali da smo "četvrta nacija" koju, međutim, nije priznavao ustav, ni povist. (...) Nedostojno i nečasno je inaugurisati takvu "bunjevačku politiku" da Beograd smatra Bunjevca za Srbina, a Zagreb za Hrvata. Bunjevac, ako se probudi i postane častan Hrvat, može da bude od koristi kako Beogradu, tako i Zagrebu i ciloj našoj državi. Nacionalizam ne može da bude podloženo strančarstvu, ne može da bude interes. Nacionalizam je podloga svisti, morala i kulture! Bez nacionalne pripadnosti nema čovika! Zato ni Bunjevac ne može značiti ništa bez nacionalne opredijeljenosti. Teško je to bilo reći čoviku koji je toliko godina išao drugim, pogrišnim putem. A bilo bi teško i časti, i savisti i duševnom miru toga čovika - da to ne kaže! (...) Politika koju sam ja zastupao doživila je potpuni slom. Vidim to po tome što su mi Bunjevci svakog miseca sve više i više otkazivali "Neven" iz razloga što se nisu slagali sa ortodoksnom bunjevačkom politikom. Osim toga morao sam viditi kod otvorenih očiju da su se svi nezavisni Bunjevci priznavali Hrvatima, posićivali hrvatske priredbe, potpomagali hrvatsku štampu i svaku Hrvatsku manifestaciju. To mi je dalo povoda za razmišljanje. (...) Politika "Bunjevci ostanite Bunjevci" nije primljena u narodu i ona se drži i sada samo pomoću tankog konopca. "Mimonarodna" politika ne može da se održi i meni može da bude samo žao što to nisam i ranije opazio (51/1939, br. 41 od 1. decembra).*

Kako se u ovome razdoblju ponovno pokreću pitanja o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca, i *Subotičke novine* ukazuju na tu pojavu. U cijelosti prenose tekst objavljen u zagrebačkom tjedniku *Hrvatski narod*, koji reagira na takve pokušaje: *Izujesni velikosrpski krugovi, nikako se ne mogu pomiriti s etničkim činjenicama na slavenskom jugu. Kad je već izgubljena bitka, koju Vuk Karadžić sa svitom čeških slavista započinje prije stotinu godina, ne bi li četiri petine Hrvata - sve štokauce proglasio Srbima, to se sada kuša barem još otkinuti neke periferične grane hrvatskog naroda i priklopiti ih srpstvu. Osobito srce peče velikosrpske šoviniste, što su bunjevački Hrvati u Vojvodini svjesno i odlučno odbili sve pokušaje umjetnog i nasilnog pretapanja i priznaju se glasno i jasno onim, što su od*

pamtivijeka: Hrvatima. Nadalje, autor se u ovome članku osvrće na povijesno istraživanje Bunjevaca, kojim se bavio spomenuti Vel. Vujović. Ukratko iznosi njegov sadržaj i komentira: *Taj člančić ispunjen je nesakrivenom mržnjom prema našim Bunjevcima i vrvi šaljivim budalaštinama (Subotičke novine, 21/1940, br. 6 od 9. veljače, u članku Bunjevci i buncanje. Srbi o Bunjevcima).*

Subotičke novine nadalje prenose članak iz lista *Srijemski Hrvat* od 15. VI., koji daje kritički osvrt na knjižicu Aleksandra Martinovića *Istina o Bunjevcima i Šokcima, u kojoj se tvrdi, da je ono stanovništvo, koje govori štokavskim narječjem, srpske narodnosti, a pogotovo katoličko stanovništvo štokavsko i ikavskoga dijalekta. Kako u ovu grupu stanovništva spadaju Bunjevci i Šokci, to su, tvrdi spomenuta brošura, i oni srpskog porijekla.* Nepotpisani autor članka demantira te tvrdnje protutvrdnjama, primjerice: *Već po samoj njihovoj staroj postojbini oko rijeke Bune u Hercegovini, pa po Dalmaciji i Liki, odakle su se doselili u Bačku i Baranju, vidi se da su oni ogranak hrvatskog naroda, a osim toga i u novoj državi pregnuli su da tu svoju hrvatsku svijest nesmetano manifestiraju usprkos nekih režima, kojima to nije bilo po volji (21/1940, br. 25 od 21. lipnja, u članku O porijeklu Bunjevaca i Šokaca).*

Petar Pekić se u napisu *Tko su Bunjevci u Subotičkim novinama* osvrće na zadnji u nizu pokušaja iz razdoblja između dvaju svjetskih ratova, da se *na bazi historijskih falsifikata silom narine Bunjevcima srpsku narodnost.* Riječ je o spomenutom članku Vlastoja D. Aleksijevića u *Narodnoj odbrani.* U komentaru ovoga novinskog napisa Pekić se pita: *Zašto obmanjivati javnost tako krupnim mistifikacijama? (...) zaista je već krajnje vrijeme da Srbi uvide da Bunjevce ne mogu posrbiti. Varaju se oni, koji misle, da Bunjevci neće da prime srpstvo zato što tobože mrze Srbe. Ne, Bunjevci ne mrze Srbe, - ali traže da se isprave nepravde, što su im činjene onamo još od 1920 godine (...) s pravom traže, da im se ne nameću samo dužnosti nego i ona prava, što ih uživaju Hrvati i Srbi u banovini Hrvatskoj (Subotičke novine, 21/1940, br. 48 od 29 studenoga).*

Završimo ovim citatom pregled međuratnih velikosrpskih domišljanja i manipulacija te reakcija koje su one u Bunjevaca, pa i u širim hrvatskim krugovima, izazvale. Regionalni problem, koji sam pokušala u ovome pregledu rasvijetliti, tek je jedan od izraza opće velikosrpske koncepcije, koju su Srbi pokušavali različitim sredstvima ostvariti, od osnivanja Kraljevine SHS pa sve do današnjih dana.

3.9.4. Kraći osvrt na pitanje nacionalne pripadnosti Bunjevaca u komunističkoj Jugoslaviji i nakon njenog raspada⁴

U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata velikosrpska ideologija bila je silom uspavana službeno proklamiranim bratstvom i jedinstvom. Krajem šezdesetih godina ponovno se oglašava Alba Kuntić, čija smo stajališta o nacionalnoj pripadnosti Bunjevaca iz tridesetih godina već spomenuli (Kuntić 1969). Autor između ostaloga iznosi novu

⁴ Pitanje nijekanja bunjevačke nacionalne pripadnosti hrvatskome narodu u ovome razdoblju trebalo bi još posebno istražiti.

tezu o neslavenskom podrijetlu Bunjevaca, te “dokazuje” njihovo vlaško podrijetlo. Osim toga, na neprihvatljiv način interpretira bunjevački nacionalni preporod. Kritički prikaz knjige daje Geza Kikić i argumentirano pobija Kuntićeve “dokaze”. Kikić upozorava na negativne reakcije koje je knjiga izazvala u tadašnjem tisku. Slavoljub Đukić u *Politici* (67/1970 od 12. aprila) podsjeća da je Kuntić još prije rata pisao o Bunjencima i tvrdio da su oni Srbi, te dodaje: *U očekivanju konačne stručne recenzije, teško je već sada ne primetiti da je u najmanju ruku čudno da se na ovaj način pojavljuje tekst o jednoj izuzetno delikatnoj i ozbiljnoj temi.*⁵ *Takva reakcija je potpuno razumljiva, jer smo dobrano zaboravili vrijeme kada se tendenciozno i politikantski postavljalo pitanje “Ko su bački Bunjevci”.* Kuntićeva vizija bunjevačkog nacionalnog pitanja neprihvatljiva je jer on *izlaže nacionalno pitanje Bunjevaca i početne korake njihovoga preporoda u okvirima etatičkog jugoslavenskog pokreta Ilije Garašanina, i kneza Mihaila, na čijoj ideološkoj platformi ostaje fanatički dosljedan. Situacija u nacionalnom pogledu postala je još konfuznija naročito poslije Bečkog književnog dogovora 1850, gdje su došle do izražaja romantične nacionalne koncepcije o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu sa zajedničkim književnim jezikom, pa su se samo sa tog stajališta izvodile brzoplete etnološke teze o Bunjencima kao “katoličkim Srbima”. Na toj pseudoznanstvenoj koncepciji, koja je i politički i znanstveno odbačena, Kuntić gradi svoju studiju, oživljavajući unitaristički pristup Bunjencima kao jugoslavenskom plemenu, koje nije razvilo vlastiti nacionalni identitet, premda je od 1945. godine svim Bunjencima priznata njihova prava nacionalna pripadnost i ravnopravnost, pa se u tom smislu u službenim statistikama u SFRJ vode kao Hrvati* (Kikić 1970:227, 236, 241-242).

Nakon ratnih zbivanja koja su uzrokovala raspad Jugoslavije, nastavile su se pomutnje oko hrvatskog pitanja u Vojvodini. Bunjencima i Šokcima u novoj državi, prvo nazvanoj Savezna Republika Jugoslavija, a potom Srbija i Crna Gora, te konačno Srbija, dugo nije bio priznat niti status nacionalne manjine niti status naroda, ponovno se njihovim etničkim nazivima manipulira, opet ih nastoje odvojiti od Hrvata kao nešto posebno. Njihovi tradicijski nazivi pojavili su se prilikom popisa stanovništva 1991. godine kao oznaka nacionalne pripadnosti (*Statistički bilten 1934*). Ovakav oblik manipulacije imenom Bunjevac i Šokac nije se prakticirao niti u velikosrpskoj Kraljevini Jugoslaviji u jeku najjače antihrvatske kampanje spram Bunjevaca i Šokaca niti u komunističkoj Jugoslaviji. Naime, u objema prethodnim Jugoslavijama Bunjevci i Šokci nisu se barem službeno smatrali posebnim narodom. Čini se da je srbijanska vlast posegnula za svojevremeno metodom mađarskih vlasti, koje su ove etničke nazive koristile prilikom popisivanja stanovništva, pa su Bunjevce (i Šokce) svrstale u kategoriju naroda bez narodnosti, a tako su postupile i s ostalim Hrvatima i drugim narodima koji su živjeli u okviru Ugarske u tadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji.⁶

⁵ Inače Đukić u svom osvrtu govori i o knjizi *Krajina i Krajišnici* koju također negativno ocjenjuje, jer se u njoj želi [da se] *nenaučnim putem dokaže da je Bosna zapadni deo Srbije*. Takvim pokušajima buđenja velikosrpskih ideja suprotstavljao se tadašnji jugoslavenski komunistički režim. Analitički prikaz manipulacija etničkim nazivom Bunjevac ukazuje na povremena buđenja uspavanog velikosrpskog zloduha.

⁶ Josip Lakatoš, primjerice, ističe da je u službenim izdanjima mađarskog statističkog ureda sve do 1890. godine iskazivan broj Hrvata i Srba u Ugarskoj zajedno; Hrvati se od Srba razdvajaju tek od 1890. godine *ali bez ikakvog sistema, tako da su u jednoj županiji naposeb iskazani i jedni i drugi, u drugoj*

Promijenila su se samo sredstva manipuliranja, no njihova je bit ostala ista: računa se na privrženost Bunjevaca i Šokaca njihovim tradicijskim etničkim imenima te na činjenicu da su se u prošlosti ti nazivi rabili bez posebnog isticanja njihove nacionalne pripadnosti. Posljedice takvih pokušaja osporavanja pripadnosti Bunjevaca hrvatskome narodu kontinuirano su prisutne u Bačkoj. I danas među bačkim Bunjevcima postoje podjele slične onima tijekom prošlog stoljeća. Povijest se ponavlja...

*opet ne. Još je gore, u pogledu Bunjevaca i Šokaca, jer su oni u jednoj te istoj županiji u pojedinom kotaru pribrojani sad uz Hrvate, sad opet uz Srbe. Popis od godine 1900. izumio je jednu još uspješniju metodu, da slika Hrvata u Ugarskoj iziđe baš posvema nejasna i netačna. Taj popis doduše luči Hrvate od Srba, ali Hrvate cijepa u ništa manje nego osam raznih grupa: u Hrvate, Šokce, Bunjevce, Dalmate, Ilire, Bošnjake, Krašovane i "Slave" ili "Slavene" bez поближе oznake. Lakatoš nadalje naglašava kako je nemoguća točna statistika o Bunjevcima i Šokcima jer ih mađarska službena statistika ne iznosi nigdje napose, kako to čini s ostalim narodnostima, već ih bilježi pod rubrikom *egyéb*, a to znači *ostale narodnosti*, te se stoga razilaze statistički podaci o njihovom broju. Na starije se statističare i etnografe još manje moći osloniti, jer ono nekoliko, koji su se bavili Bunjevcima i Šokcima, umješali su među njih, još i Srbe, tako da niti se onda zna pravo, koliko je Srba, koliko opet Bunjevaca i Šokaca (Lakatoš 1914:54, 56). Geza Kikić također ukazuje na mađarske manipulacije popisima stanovništva i upućuje na predgovor sveučilišnog profesora Arato Endrea u knjizi *Historija Južnih Slavena u Mađarskoj* Danila Uroševića, koji navodi da su za vrijeme austrougarske monarhije i dugih desetina godina kontrarevolucije vladajući krugovi poduzeli sve da bi održali rasparganost koristeći različita podrijetla ovih etničkih skupina, te da bi spriječili razvoj zajedničke nacionalne samosvijesti. Na ovaj način su Šokce, Bunjevce i Međimurce smatrali odvojenim skupinama od Srba i Hrvata. Takva politika je pogodovala situaciji da se na ovim teritorijima nisu razvili nacionalni pokreti i da je veza sa kompaktnim nacionalnim teritorijem bila izvanredno slaba ili uopće nije postojala, što je okamenilo rascjepkanost Južnih Slavena (Kikić 1970:242).*

3.10. Lokalna zajednica bačkih Bunjevaca u Hrvatskoj

3.10.1. Uvod

Jedan ogranak bačkih Bunjevaca, postupno doseljavanih u Hrvatsku nakon Drugoga svjetskog rata, a osobito u devedesetim godinama 20. stoljeća, predstavlja danas specifičnu lokalnu zajednicu izvan svojega užeg zavičaja. Njihovi preci potječu s područja sjeverne i sjeverozapadne Bačke u Vojvodini, gdje njihovi rođaci još i danas žive, grupirani oko gradova Sombor i Subotica. Vojvodina se danas nalazi u sastavu Srbije. *U okviru bivše SFRJ Vojvodina je imala status autonomne pokrajine u sastavu republike Srbije. "Dogadanjem naroda", koje je prethodilo raspadu Jugoslavije, Vojvodina je izgubila autonomiju, što položaju Hrvata u Vojvodini danas daje posebnu težinu. Od stvaranja Kraljevine SHS godine 1918. pa do današnjih dana Hrvati su bivali, a osobito upravo Bunjevci, izlagani brojnim pritiscima i pokušajima osporavanja njihove hrvatske nacionalne pripadnosti. U takvim uvjetima ipak su uspjeli održati svoj hrvatski identitet i svoju kulturnu baštinu. Dio te baštine sačuvali su i Bunjevci doseljeni u Hrvatsku u različito vrijeme, poglavito od pedesetih pa do devedesetih godina 20. stoljeća. (...) Kao najkompaktnija etnička skupina Bunjevci su se očuvali u bačkom Podunavlju, po svemu sudeći upravo zbog činjenice što su stoljećima živjeli među drugim narodima. U multietničkom okruženju osebujno tradicijsko kulturno blago Bunjevaca nasljeđeno iz njihove pradomovine negdje na dinarsko-jadranskim prostorima, sačuvalo se, oblikovalo i razvijalo u skladu s uvjetima života u novoj kulturnoj sredini (Černelić – Petrović 1998:8).* Dio toga kulturnog blaga prenijeli su nakon Drugoga svjetskog rata postupno i u Hrvatsku.

3.10.2. Djelatnost Društva vojvođanskih i podunavskih Hrvata

Kulturne, društvene i političke veze između Bačke i Hrvatske bile su jake, osobito nakon što su postale dio iste države između 1918. i 1941. godine. Često su mladi ljudi iz Bačke dolazili na školovanje u Hrvatsku, prihvaćali su hrvatsko stranačko ustrojstvo, sudjelovali u proslavi tisućite obljetnice hrvatskoga kraljevstva (u Subotici, Somboru, Baču i dr.), njihovi intelektualci učlanjivali su se u hrvatska kulturna i prosvjetna društva i ustanove itd. Grupa Hrvata iz Bačke, uključujući i Šokce, inicirala je osnivanje Društva bačkih Hrvata u kasnim tridesetim godinama, koje je uspješno surađivalo s bačkim Hrvatima u zavičaju. Društvo je bilo aktivno do kraja Drugoga svjetskog rata. Za vrijeme komunističkog režima društvo s pretežito nacionalnim obilježjima nije moglo opstati. U kasnim osamdesetim godinama Hrvati iz Vojvodine ponovno su se aktivirali i osnovali u Zagrebu Društvo vojvođanskih i podunavskih Hrvata (Sekulić 1998:10).

Bunjevci iz Bačke doseljavali su se u Hrvatsku tijekom 20. stoljeća najčešće individualno ili kao individualne obitelji. Pod pojmom *lokalna zajednica* podrazumijevam *zajednicu simbolično konstruiranu kroz sustav vrijednosti, normi i moralnog kodeksa koji svojim članovima pruža osjećaj identiteta unutar povezane cjeline* (Hamilton 1985:9). Bački Bunjevci konstruiraju specifičnu lokalnu zajednicu u Hrvatskoj. To nije čvrsto strukturirana zajednica unutar određene regije ili grada. Individualne obitelji raštrkane su diljem Hrvatske, premda većina, povezana djelovanjem zajednice, živi u Zagrebu i u okolici. Priljev bačkih Bunjevaca u Hrvatsku bio je pojačan 1991. godine, nakon raspada Jugoslavije. Njihov svakodnevni život inače se bitno ne razlikuje od bilo koje prosječne hrvatske obitelji slične društvene i obrazovne strukture. Oni postaju zajednicom u posebnim prigodama kada se okupljaju radi nekog zajedničkog cilja, na inicijativu i u organizaciji njihovoga Društva. Neke od tih prigoda tiču se obilježavanja određenih karakterističnih tradicijskih običaja. Kao zajednica obilježavaju blagdan *Materica*, koji se tradicionalno održava nedjeljom, dva tjedna prije Božića. U izvođenju toga običaja sudjelovala su djeca, koja su svojim majkama kroz tradicionalnu formulu u stihovima čestitala taj dan, a za taj čin dobivala na dar jabuku; karakteristično obilježje bunjevačkih *Materica* je obveza punice da daruje zeta, što je osobito važno u prvoj godini braka. U suvremenim izmijenjenim uvjetima danas su *Materice* prigoda za okupljanje, uz različite oblike obilježavanja toga blagdana iz godine u godinu. Druga prigoda u kojoj se članovi zajednice sastaju je *prelo*, svečano okupljanje u zimsko pokladno vrijeme. Taj tradicionalni običaj postao je javna svečanost u njihovome zavičaju, koja se održava u njihovim kulturnim centrima, Subotici i Somboru, kao i u nekim drugim većim naseljima. Obje ove karakteristične bunjevačke manifestacije bile su tradicionalno obiteljski i društveni običaji, koji su se održavali i u ruralnim i u urbanim sredinama na početku 20. stoljeća i ranije. Razlog za okupljanje članova zajednice mogu biti i određeni kulturni događaji, predavanja, predstavljanja knjiga i uopće dostignuća pojedinih znamenitih Bunjevaca i Bunjevki iz Bačke i Hrvatske u području umjetnosti, književnosti, kazališta, filma, znanosti i sl., ili neki politički događaj, osobito povezan s teškim položajem Hrvata u Vojvodini nakon 1991. godine.¹ Katkada je povod angažiranja pojedinih članova Društva socijalnog karaktera, kao što je bio slučaj rješavanja problema nastalih oko mogućnosti ostvarivanja mirovina članova u Hrvatskoj. Društvo vojvodanskih i podunavskih Bunjevaca utemeljeno je u prvom redu sa svrhom *promicanja i integracije kulturne baštine Hrvata iz Bačke, Banata i Srijema u jedinstveni mozaik hrvatske uljudbe* (Zaić-Kubatović 1998:11).

3.10.3. Aktivnosti Društva u pripremi izložbe *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca*

Jedan od središnjih događaja i zajedničkih aktivnosti, koji je iniciralo i organiziralo njihovo Društvo, bila je izložba *Iz baštine bačkih Hrvata Bunjevaca* 1998. godine. Realizacija izložbe uvelike je ovisila o stupnju očuvanosti njihovoga kulturnog identi-

¹ U međuvremenu se iz ovog Društva izdvojila skupina bunjevačkih intelektualaca i osnovala novo Društvo za potporu bačkim Hrvatima, sa sličnim aktivnostima. Budući da s njihovim aktivnostima nisam pobliže upoznata, na njihovu djelatnost neću se ovom prigodom osvrtni.

teta, materijaliziranog preko predmeta koje su oni donijeli iz Bačke u svoje novo okruženje u Hrvatskoj. Na neki način, priprema izložbe testirala je stupanj očuvanosti njihovoga kulturnog identiteta. Svaki od predmeta promijenio je svoju namjenu i svrhu izvan svojega prirodnog ambijenta. Postao je simbol identiteta svojeg vlasnika. Kada su se fragmenti tradicijskoga naslijeđa, sačuvani u pojedinim bunjevačkim obiteljima u Zagrebu i okolici, našli na okupu, autori izložbe imali su na raspolaganju dovoljno materijala da postignu holistički pristup u koncepciji izložbe, kojoj je nakana bila prikazivanje načina života bačkih Bunjevaca od kraja 19. do sredine 20. stoljeća.

Izložba je podijeljena u nekoliko cjelina koje su međusobno povezane i koje se nadopunjuju: Život na salašu; Božić i Uskrs kao najvažniji godišnji blagdani; svadba kao središnji običaj životnog ciklusa; odijevanje i ostali tekstilni predmeti; predmeti s vjerskim obilježjima; knjige i časopisi iz bogate literarne baštine, umjetničke slike tematski vezane uz izložbu i poprsja trojice znamenitih Bunjevaca. Ideja koja je bila nit vodilja u organizaciji izložbe je prikazivanje povezanosti seljačkog i građanskog načina života, što je karakteristično upravo za bunjevačke Hrvate u Bačkoj. Poticaj ovoj izložbi dao je Upravni odbor Društva vojvođanskih i podunavskih Bunjevaca (...) uslijedilo je terensko istraživanje, prikupljanje i obradba podataka o pojedinim obiteljima i predmetima u njihovome vlasništvu. Odabir predmeta izvršili su prvo sami vlasnici, a zatim su u užu izbor ušli predmeti prema zamisli autorica (Černelić – Petrović 1998:6).²

Posebnost bunjevačkog seljačkog života je život na salašu. Pod pojmom salaša podrazumijeva se stambeni prostor i okućnica sa svim gospodarskim zgradama na koje se odmah nastavlja dio obradivog zemljišta. U jednom dijelu izložbe prikazuje se život na salašu kroz materijalne predmete i fotografije. Sabrana građa pokazala je da nije sasvim jednostavno odvojeno prikazati život na salašu od života u gradu, jer, primjerice, mnogi predmeti koji su karakteristični za salaška domaćinstva mogu se naći i u građanskim kućama u Somboru i Subotici. Istodobno, skupocjenih predmeta, često čak i luksuznih, ima i na salašima. Kada je obitelj napuštala salaš, njeni su članovi mnoge predmete ponijeli sa sobom u svoj novi dom u gradu. Budući da je salaš gospodarska osnova na kojoj se temelji dobrobit mnogih bunjevačkih obitelji i način života bačkih Bunjevaca uopće, autorice izložbe odlučile su salaš prikazati kao zasebnu cjelinu. (...) Ne radi se o prikazu ukupnog života niti rekonstrukcije salaša određene obitelji, nego se nastojalo prikazati predmete zatečene na salašima u razdoblju od kraja 19. stoljeća do četrdesetih godina 20. stoljeća (ibid.).

Tipični predmeti i alati koje su salašari koristili za vrijeme žetve i u uzgoju stoke bili su izloženi u dijelu izložbenog prostora koji je predstavljao ulaz u salaš (vidi sl. 15 na str. 70, sl. 16 i 17 na str. 71 i sl. 19 na str. 73). Bunjevačke obitelji u Hrvatskoj posjeduju predmete koji su se koristili u zadrugama, specifičnim obiteljskim zajednicama povezanim rodbinskim vezama i ekonomskim interesima sve do početka 20. stoljeća, a u pojedinim slučajevima i dulje. Primjeri takvih predmeta, kao što su lula, štap za hodanje, šubara i opletana boca za vino, pripadali su starješini zadruge i predstavljali su simbole njegovoga autoriteta u obitelji (sl. 51).

² U pripremi izložbe sudjelovala sam kao jedna od autorica izložbe. Druge dvije autorice bile su Tihana Petrović, koja je također etnologinja, i Marija Šerčer, povjesničarka umjetnosti.

Sl. 51. Kolekcija lula obitelji Dulić iz Subotice

Predmeti za svakodnevnu uporabu na *salašu* pretežito su razno keramičko i teže porculansko posuđe za pripremu, posluživanje i konzerviranje hrane, kotarice od slame, *ljuskure* (od kukuruza), rafije, pruća različite namjene i dr. (Černelić 1998:26-32).

Iz bogatog inventara prikupljenih predmeta, obiteljskih priča i sjećanja izabrala sam nekoliko primjera koji na najbolji način mogu pokazati odnos pojedinih Bunjevaca prema vlastitoj kulturnoj baštini, simboliziran određenim tradicijskim predmetima koje čuvaju u svojim novim domovima u sasvim drugačijem okruženju. Danas su ti predmeti postali simboli njihovoga identiteta.

Jedan od zanimljivih predmeta je tzv. *tragač*, drvena kolica, koja su izvorno služila za prevoženje različitih proizvoda na tržnicu (sl. 52). Danas je njihov vlasnik sin Jelene Baličević, rođene Katančić, koja se doselila u Zagreb 1946. godine. U to vrijeme njezin sin još nije bio niti rođen. Ipak i dandanas on drži *tragač* na tavanu svoje kuće u Podsusedu pored Zagreba kao posebno dragu uspomenu na svoje djetinjstvo. Često je ljeti boravio u Subotici kod bake i djeda, koji ga je prevezio u tim kolicima.

Različite naprave za glačanje bile su izložene u dijelu izložbe koji je prikazivao život u *stajačoj* (dnevnoj) *sobi*. Bunjevke su poznavale tri načina glačanja. Najjednostavniji način je bilo glačanje *prakljačom*, drvenom napravom kakva se u drugim krajevima koristila za pranje rublja. Na izložbi su bile prikazane dvije *prakljače*, jedna od njih bogatijeg ukrasa s izrezbarenim inicijalima prvobitnog vlasnika i godinom izrade 1869. (vidi sl. 33 na str. 87), dok je druga ukrašena jednostavnim zarezima uz rub, s oštećenjem na donjem dijelu od upotrebe. Zanimljivo je da je vlasnica ove druge *prakljače*, Dubravka

Sl. 52. Tragač, kao uspomena na djetinjstvo u Subotici

Sl. 53. Stara, od upotrebe i zuba vremena oštećena, prakljača i rekonstruirani pripadajući valjak

Bačlija, rođena Skenderović, iz Subotice u Samobor odabrala donijeti upravo takav ne baš reprezentativan i oštećen predmet. I drugi predmeti, koji su joj uspomena na *majku*

(baku) Stanu Vuković, rođenu Šarčević, iz Tavankuta, vezani su uz svakodnevne tradicijske salašarske poslove (keramički lonci, razne vrste *kotarica*). Pripadajući stari valjak se slomio pa se Dubravkin muž Pajo (Pavle) potrudio za potrebe izložbe rekonstruirati valjak, ali od mekog drveta, dok je izvorni valjak, kao i *prakljača*, bio izrađen od hrastova drveta (sl. 53).

Pojedine obitelji su uz *prakljaču* imale i *roljku*, posebno konstruiranu veliku napravu za glačanje (vidi sl. 34 na str. 87). Mnoge bunjevačke obitelji u zavičaju, a pojedine i u Hrvatskoj (od kojih je jedna bila prikazana na izložbi), posjeduju makete *roljki*, koje danas imaju funkciju tradicijskog suvenira u njihovome domu. *Roljke* nije imala svaka obitelj, ali je ponekad u istoj obitelji uz *prakljaču* i *roljku* postojala i željezna pegla koja se zagrijavala drvenim ugljenom (vidi sl. 35 na str. 88).

Sl. 54. Zdila za posluživanje jela, uspomena Nadice Kubatović na muža Gezu i njegovu obitelj iz Tavankuta

U *stajaćoj sobi* nalazile su se i različite vrste posuđa za jelo. Među mnogim izložbenim predmetima ove vrste izdvajam staru keramičku *zdilu* za posluživanje jela obitelji Kubatović iz Tavankuta. U toj je posudi snaha obitelji Kubatović, Židovka Ana Bröder, udana za njihovoga sina Belu, između dvaju ratova mijesila tijesto. Njihova snaha Nadica, rođena Crnković, iz Žumberka, udana za njihovoga sina Gezu, čuva tu zdjelu i mnoge druge predmete kao uspomenu na svojega preminulog supruga i njegovu obitelj (sl. 54). Ova bunjevačka snaha, podrijetlom iz Hrvatske, svojega je supruga upoznala dok je studirao u Zagrebu, a nakon što su sklopili brak, živjeli su u Đurđinu kod Subotice do 1991. godine (Černelić 1998:31).

Sl. 55. Šifunjer i kanap, namještaj s početka 20. stoljeća iz Tavankuta, danas u uporabi u zagrebačkom stanu u Ilici, u vlasništvu bunjevačke snabe iz Senkovca

Druga soba u kući bila je čista soba. U tu se sobu smještao štafir nove mlade: namještaj i oprema koju je žena udajom donosila u suprugov dom. Izloženi primjerci namještaja pripadaju secesijskom i altdeutsch stilu 19. stoljeća. Šifunjer, kanap (kanape), stoc (stolac) i mašina (šivaći stroj) čine dio štafira Kate Buljovčić, koja se udala za Peru Balaževića iz Tavankuta 1909. godine (sl. 55 i 56).

Sl. 56. Mašina: dio štafira s početka 20. stoljeća (nasljedstvo bunjevačke snabe Marije Balažević)

Danas je taj namještaj u vlasništvu Marije Balažević, rođene Tursan, iz Šenkovca, bunjevačke snahe udane za Perina sina Željka, koju su Tavankučani zvali *Zagreпкиnjom*, i nalazi se u njezinom stanu u Zagrebu. Drugi izloženi dio namještaja je tzv. *dolaf* (komoda s četiri ladice), koji također čini dio mladnog *štafira*, čiji su vlasnici članovi obitelji Brčić-Kostić (sl. 57).

Sl. 57. Dolaf – dio mladnog štafira iz obitelji Brčić-Kostić iz Subotice

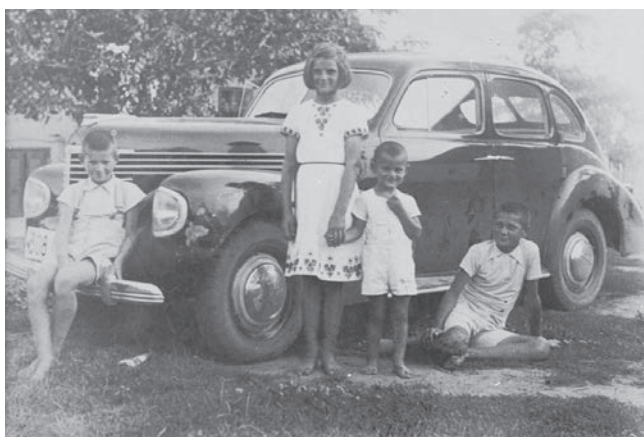
Sl. 58. Lampaš na petrolin

Porculanski secesijski *lampaš na petrolin* i zidni satovi također su bili karakteristični predmeti koji su se nalazili u *čistoj sobi* (sl. 58 i 59). Te su predmete mnoge bunjevačke obitelji u Hrvatskoj naslijedile od svojih predaka.

Sl. 59. Zidni sat je i danas čest ukrasni predmet u interijerima bunjevačkih kuća i stanova u Hrvatskoj

Činjenica da su se takvi dijelovi namještaja nalazili u bunjevačkim kućanstvima u prvoj polovici 20. stoljeća, kako na *salašu*, tako i u gradu, potvrda je njihovoga ekonomskog prosperiteta i visokog životnog standarda te dokaz da su kultura stanovanja i način života bunjevačkih obitelji bili na civilizacijskoj razini srednjoeuropskoga kulturnog kruga (ibid. 31; Šerčer 1998:50). Još jedna potvrda može biti jedna zanimljiva fotografija iz 1939. godine na kojoj je snimljen automobil marke Opel Kapitän na *salašu* obitelji Šarčević u Žedniku. Pojava takvog automobila na *salašu* bila je prava atrakcija za salašarsku djecu, koja su se rado slikala pored “gosta” prispjelog iz dalekog svijeta na bunjevačke *salaše* (sl. 60).

Sl. 60. Pojava automobila marke Opel Kapitän na bunjevačkom salašu u Žedniku

Između *stajace* i *čiste sobe* bila je kuhinja zvana *kuća*. Ruža Balažević iz Tavankuta vlasnica je zemljanog lonca iz 19. stoljeća u kojemu se kuhalo na ognjištu, a koji je naslijedila kao dio inventara zadružne obitelji Balažević-Marinkić. Kada se prestalo kuhati na ognjištu, taj je lonac Ružina *nana* (majka) koristila za kiseljenje paprike. Danas taj lonac ima ukrasnu funkciju: vlasnica u njemu drži aranžman od suhog cvijeća na stubištu svojega novog doma u Samoboru (sl. 61).

Sl. 61. Zemljani lonac iz 19. stoljeća: danas ukrasni predmet u domu Ruže Balažević iz Tavankuta u njezinom novom domu u Samoboru

Ruža Balažević također posjeduje uokvireni ostakljeni kolaž obiteljskih fotografija, koje prikazuju nekoliko naraštaja njezine obitelji. Te su fotografije na neki način povijesni obiteljski dokument, a njihovoj vlasnici ujedno draga uspomena na njezine pretke (Černelić 1998:31).

Dio izložbenog prostora bio je posvećen i ostavi, kao veoma važnoj prostoriji salašarskog kućanstva, koja je neizostavna i u građanskoj bunjevačkoj kući (sl. 62).

Obitelj Cvijin je dolaskom u Hrvatsku postala vlasnik velike dvokatnice u Kutini. Jednu od soba u toj kući pretvorili su u ostavu (*špajc*), koja je bila puna raznovrsne zimnice. Posebno zanimljiv artikl je bio kompot (*dunc*) od breskve pripremljen davne 1958. godine, još uvijek u relativno dobrom stanju, tek nešto tamniji od uobičajenog. Kad su napuštali Suboticu, ponijeli su ga sa sobom kao posebno dragu uspomenu i osebnju sponu s načinom života u zavičaju. Gabrijela Cvijin priprema hranu u svojoj novoj kuhinji na isti način kao što je to činila u svojem domu u Subotici. Za potrebe izložbe ustupila je pribor za izradu tijesta i uzorke osam vrsta tjestenine, koje se kori-

Sl. 62. Razni keramički lonci za držanje kiseline i pekmeza u bunjevačkim ostavama

ste u pripremi raznih bunjevačkih jela. Detalj ostave i uzorci tjestenine bili su među najatraktivnijim predmetima posjetiteljima izložbe (ibid. 30-31).

Sl. 63. Uzorci bunjevačkih pregača

U dijelu izložbe koji je predstavljao kuhinju prikazano je i svakodnevno odijevanje domaćice *salaša*. Karakterističan dio njezine odjeće je tkana pregača koja se u prvoj polovici 20. stoljeća nosila samo u kući. Svaka bunjevačka obitelj koja je sudjelovala u pripremi izložbe naslijedila je nekoliko tkanih pregača od svojih predaka, obavezno i plišane papuče izvezene srebrnom ili zlatnom niti. (sl. 63; vidi sl. 44 na str. 104)

Ovi tradicijski odjevni predmeti mogu se smatrati simbolima kulturnog identiteta bačkih Bunjevaca, bez obzira na mjesto njihovoga obitavanja danas (Petrović 1998:21-22). Inače je odijevanje u različitim prigodama predstavljeno na izložbi kao zasebna tematska cjelina.

Uz *salaš*, kao specifičan stambeni i gospodarski objekt, *većina bunjevačkih obitelji posjedovale su i kuću u gradu ili na selu. Razlog tome dobrim dijelom valja tražiti u činjenici da na salašima nije bilo organizirane trgovine niti administrativnih i vjerskih ustanova. Upravo su trgovina, kao glavni izvor prihoda i gospodarskog napredovanja, i katolička vjera najvažnija uporišta na kojima se temelji način života bačkih Bunjevaca. Potvrda njihove odanosti katoličkoj vjeri brojni su primjeri predmeta vjerskoga sadržaja koje svaka bunjevačka obitelj u Hrvatskoj brižljivo čuva, a svakako se to odnosi na obitelji koje su sudjelovale u pripremi izložbe. Kao stambena i gospodarska cjelina salaši su se dijeljenjem obitelji postupno grupirali jedan uz drugoga. Na taj način nastajala su postupno naselja seoskog tipa na početku 20. stoljeća. Od kraja 17. stoljeća pojedine bunjevačke obitelji, zbog različitih zasluga u obavljanju pretežno graničarskih djelatnosti, stekle su plemićke titule.*

Sl. 64. Grb plemićke obitelji Vidaković iz Lemeša

Kada su Sombor i Subotica sredinom 18. stoljeća dobili uredbom carice Marije Terezije status slobodnih kraljevskih gradova, pojedine obitelji seljaka plemića naseljavale su područje današnjeg Lemeša (službeno Svetozar Miletić), koji je zbog toga prije od drugih bunjevačkih mjesta poprimio osobitosti seoskog naselja (Černelić – Petrović 1998:7). Jedan od izložbenih predmeta bila je i slika grba plemićke obitelji Vidaković, koju danas u svome domu u Zagrebu čuva potomak ove obitelji, hrvatski političar Ivo Škrabalo (sl. 64). On je također sačuvao rukopis rodoslovlja obitelji svoje majke, koje je sastavio njegov preminuli rođak Lajčo Vidaković. Njegova udovica u Zagrebu također posjeduje kopiju obiteljskog grba obitelji svojega pokojnog supruga. Ovi predmeti, kao i fini porculan, razni muški i ženski uporabni predmeti, muzički instrumenti i različiti dokumenti predstavljali su posebnu izložbenu cjelinu (Šercer 1998:49-50).

Kao posebna izložbena cjelina predstavljena je i bunjevačka literarna baština – knjige i časopisi, te slike bunjevačkih umjetnika i biste bunjevačkih javnih ličnosti kipara Neste Orčića. Slike izrađene u tehnici slame te različiti dekorativni predmeti od slame predstavljaju specifičan umjetnički izraz mnogih nadarenih Bunjevki. Slike od slame ukrašavaju zidove mnogih domova bunjevačkih obitelji, kako u njihovome zavičaju,

Sl. 65. Naslovnica rukopisne zbirke pjesama Rasuto vlačé

tako i u Hrvatskoj. Jedan zanimljiv primjer je naslovnica rukopisne knjige pjesama simboličnog naziva *Rasuto vlaće* (sl. 65). Autorica pjesama, ujedno i autorica naslovnice, Matija Dulić poklonila je tu knjigu njezinom sadašnjem vlasniku Naci Zeliću kada je napuštao svoj zavičaj (Zelić 1998:51-52).

Tematska cjelina posvećena Božiću, Uskrsu i svadbi predstavljena je kao poveznica između dijela izložbe posvećenog životu na *salašu* i dijela posvećenog životu u gradu, istodobno ističući razliku među njima, kao i specifičnu povezanost ovih dvaju načina života.

Osim što izrađuju slike od slame, bunjevačke umjetnice primjenjuju istu tehniku i u ukrašavanju pisanica; to je relativno nova tradicija i postala je jedna od prepoznatljivih simbola njihovoga kulturnog identiteta, dokazujući istovremeno kako narodno stvaralaštvo može iznaći svoje osebujne načine izražavanja i u suvremenim životnim uvjetima (sl. 66).

Sl. 66. Karakteristična bunjevačka tehnika ukrašavanja pisanica slamom

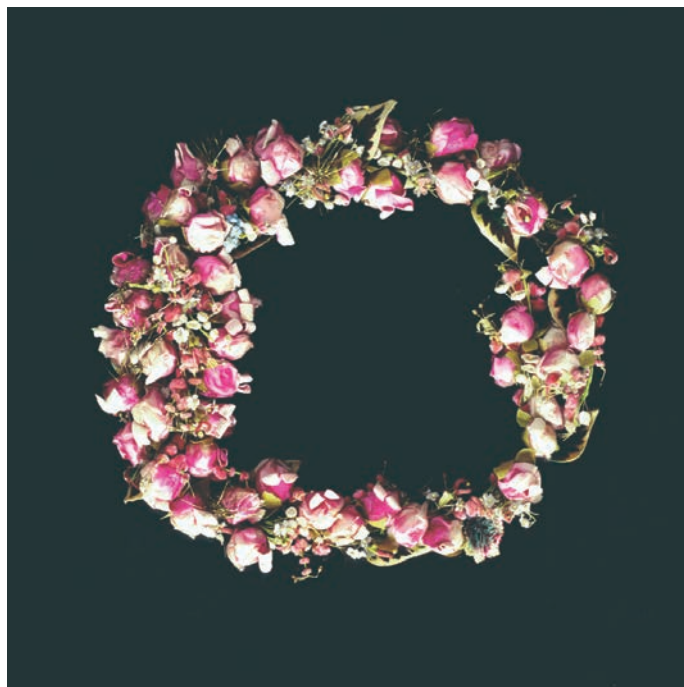
Na Uskrsni ponedjeljak bunjevački momci posjećivali su djevojke i polijevali ih vodom. Još pred jedno stoljeće počeli su ih polijevali parfemom ili kolonjskom vodom, koje su *polivači* nosili sa sobom u posebnim bočicama namijenjenim upravo za ovaj običaj (vidi sl. 39 na str. 101). Fotografije na izložbi, u vlasništvu bunjevačkih obitelji u Hrvatskoj, predstavljale su značajan dokument tradicijskog života njihovih predaka, pa tako i fotografija *polivača* iskićenog cvijećem po čitavome odijelu, koje je dobivao na dar od djevojaka koje je obišao, iz 1918. godine (vidi sl. 40 na str. 101). Ovaj se običaj održava i danas (Černelić 1998:36).

Svadbeni darovi, nevjestina oprema i svadbeni vijenci iz različitih razdoblja bili su glavni izložbeni predmeti u dijelu izložbenog prostora posvećenom svadbenim običaji-

ma. Karakterističan tradicijski zaručni dar u okolici Sombora bio je pleten kolač, rakija u okićenoj boci i čašice za rakiju, kao i jabuka s navezanim zaručnim prstenom, burmom i lančićem, koji se zaručnici donosio u tkanoj torbi (vidi sl. 45 na str. 105). Takav dar je Rozi Fratrić poklonio njezin zaručnik 1956. godine (ibid. 36-39). Zanimljivo je uočiti kako je Roza Fratrić tijekom pripreme izložbe promijenila svoj odnos prema nekim tradicijskim predmetima koje je sačuvala u svom novom domu. Njezina obitelj koristila je tkanu torbu kao otirač pred ulaznim vratima svog stana u Zagrebu. Ona ga je očistila za potrebe izložbe i nakon toga njezina obitelj počela se prema tom predmetu odnositi s više poštovanja. Njihov odnos prema vlastitoj tradicijskoj baštini je inače bio pozitivan. Roza i njezina majka aktivno su sudjelovale u pripremi izložbe. Tako su, primjerice, pripremle tradicijski svadbeni i božićni kolač i uredile stol za Badnju večer.

Zanimljiv predmet na izložbi bio je svadbeni vijenac s kraja 19. stoljeća, koji je Slavica Nadu, rođena Dulić, sačuvala kao uspomenu na svoje pretke. Načinjen je od ružinih pupoljaka, plavih potočnica, bijelih đurđica i zelenkastih listića, s upletenim pozlaćenim perlicama i kiticama lamela (sl. 67). Kasnije su se vijenci izrađivali od voštanog cvijeća i *perlica*. Mnoge bunjevačke obitelji čuvaju uokvirene zastakljene vjenčane fotografije svojih predaka zajedno sa svadbenim vijencem i *perlicama*. Svadbeni vijenci mijenjali su svoje oblike na početku i sredinom prošlog stoljeća nekoliko puta, što je veoma lijepo dokumentirano primjercima takvih zastakljenih okvira iz nekoliko različitih razdoblja (Petrović 1998:23).

Mnogi predmeti korišteni za potrebe izložbe danas čine sastavni dio kućnog inventara bunjevačkih obitelji u Hrvatskoj, kao što su pojedini dijelovi namještaja, slike te različiti

Sl. 67. Bunjevački svadbeni vijenac s kraja 19. stoljeća

predmeti za svakodnevnu upotrebu. Neki se od predmeta još uvijek upotrebljavaju, ali danas većinom imaju dekorativnu funkciju i predstavljaju fragmente života predaka. Na izložbi je bilo izloženo nekoliko fotografija dijela kućnog interijera bunjevačkih domova, u kojemu se nalaze takvi predmeti, što ponajbolje ilustrira odnos prema vlastitome kulturnom naslijeđu, kao i način njihovoga inkorporiranja u novi stambeni prostor.

I naposljetku, katalog izložbe sadrži zanimljivo poglavlje s naslovom *Sićanja*. Na inicijativu Tihane Petrović, jedne od autorica izložbe, pojedini sudionici izložbe odlučili su napisati kraće zapise različita sadržaja vezane uz njihov zavičaj prema vlastitome izboru: dokumentarne, povijesne i etnografske, koji su podijeljeni u tri cjeline: blagdan i običaji, *salaš* i biografska sjećanja, školovanje, društveni i politički život (Černelić – Petrović 1998:7).

3.10.4. Završni osvrt

Svi navedeni primjeri zorno pokazuju kako su bački Bunjevci snažno vezani uz svoj zavičaj i svoje sunarodnjake u Bačkoj. Našlo bi se još i drugih primjera koji bi potkrijepili njihov pozitivan stav prema vlastitome kulturnom naslijeđu. Dvadesetak obitelji koje su sudjelovale u ovome događanju bilo je aktivno uključeno u osmišljavanje izložbe i u konačnici svi su sudionici bili zadovoljni njezinom realizacijom. Gotovo su svi članovi njihovih obitelji visokoobrazovani. Zanimljivo je uočiti da svi oni pokazuju podjednako poštovanje prema jednostavnim tradicijskim uporabnim predmetima, kao i prema luksuznim predmetima koje su naslijedili od svojih predaka. Izložba je u cijelosti jasno pokazala kako po načinu života bački Bunjevci pripadaju srednjoeuropskom kulturnom krugu (Šercer 1998:50). Bila je to posebna prilika da se javno pokaže u kojoj je mjeri njihovo kulturno naslijeđe sačuvano i kakvo značenje ono ima danas u njihovim životima izvan svojega prirodnog okoliša te da se holistički predstavi zahvaljujući visokom stupnju svijesti o vlastitome kulturnom identitetu.

Članovi ovih obitelji mogu se smatrati srcem i glavom lokalne zajednice hrvatske etničke grupe Bunjevaca iz Bačke u Hrvatskoj. Oni su s vremena na vrijeme više ili manje aktivno uključeni u različite manifestacije koje organizira Društvo vojvođanskih i podunavskih Hrvata sa sjedištem u Zagrebu. Ostale bunjevačke obitelji također imaju udjela u tim manifestacijama, ali najčešće kao pasivni sudionici. Društvo zastupa sve hrvatske skupine iz Vojvodine, ali najznačajniju i najaktivniju ulogu imaju upravo njegovi bunjevački predstavnici. Izložba je imala nakanu predstaviti kulturnu baštinu svih Hrvata iz Vojvodine, ali se druge skupine nisu odazvale na inicijativu. Društvo inače ima svoja manje aktivna razdoblja. Nakon izložbe članovi su postali znatno pasivniji, premda i dalje nastoje održavati svoje uobičajene manifestacije. Moje sudjelovanje u pripremi izložbe istodobno je bilo i istraživanje o njihovome identitetu. Kao rezultat istraživanja mogu reći da je ono potvrdilo koncept A. P. Cohena o zajednicama: *stvarnost zajednica leži u poimanju njezinih članova vitalnosti vlastite kulture. Ljudi konstruiraju zajednicu simbolično, stvarajući od nje utočište značenja i potvrdu vlastitoga identiteta* (1985). Cohenov zaključak može se dobro primijeniti na rezultate mojih istraživanja o lokalnoj zajednici Hrvata Bunjevaca koji su, napuštajući svoj zavičaj u Bačkoj iz različitih razloga, prvenstveno političkih, postupno naseljavali Hrvatsku od Drugoga svjetskog rata nadalje, sve do devedesetih godina prošloga stoljeća.